

Жетва живота, 1941.

Садржај

Вечита игра

Два неодржана састанка
Игра
Љубав мога пријатеља
Крчма крај друма
Недовршена прича
Стишале се буре
Љубав
Кад се богови шале

Сенке прошлости

Човек и пас
Осмех
Смрт непознатог војника
Мушкарац
Кајање
Заробљеник
Горе од смрти

Кругом живота

Дозив из непознатог

Човек без завичаја

Наша цвећарка

Сенка и светлост

Човек с моста

У убошком дому

Шегрт

Два света

О стварима без мере

Стара песма

О сиромашном песнику

Невидљив жрвањ

ТРЕЋА КАТЕГОРИЈА

НАША КЊИГА

УРЕДНИШТВО И АДМИНИСТРАЦИЈА
БЕОГРАД, КНЕЗ МИХАИЛОВА УЛИЦА 12

Уредник: Ж. МИЛИЋЕВИЋ

ОСМО КОЛО

Књига седамдесет прва и седамдесет друга од по-
чејка излажења; — прва и друга, јануар
и фебруар 1941.

Штампала

Штампарија Драг. Грегорића

886-31
ЕМИЛ С. ПЕТРОВИЋ

ТРЕЋА КАТЕГОРИЈА

1941.
ГЕЦА КОН А. А.
БЕОГРАД

М.ф 1327

I

Детињство Бошка Југовића није имало ничег необичног ни занимљивог.

Сеоско дете, он је своје прве погледе заустављао на ниској чађавој таваници, на прљавим прозорским окнима, кроз које је сунце увек изгледало мутно и тужно, и на пољу, на пространству неба и равнице. Као малишан, волео је да се сакрива по угловима сумрачне собе и да тамо снатри; или да се завуче напољу у класало жито и по цео дан тамо проседи, слушајући шум класја и зрик зрикаваца; или да се за ветровитих дана искраде у храстову шуму, одмах иза куће, и, занесен и неприсебан, слуша огормни тајанствени шумор грана. Уопште био је склон да слуша унутрашњи ритам ствари и збивања, а ту је склоност задржао целога живота.

Први догађај који је оставио дубоког трага у његовом сећању, била је смрт једнога пилета. Једном, као у шали, мати му обећала прво пиле које се излеже. И то прво пиле, за чудо, кад се излегло и проходило, одвајало се од матере и остале сабраће и трчало за Бошком кад год је чуло његов глас. Цело село је о томе причало, и у Бошку расло, упоредо са чуђењем сељана, уверење да је то његово пиле, и да је то разумљиво само по себи

што је то тако. У сфери његових детињих осећања оно је било једна од основних вредности живота као што су били отац и мати, поље и шума, тамни углови и шумор грана. И као и остале вредности у његовом детињем схватању, и ово пиле је имало карактер нечега непроменљивог, вреднога за цео живот, нечега што је имало у себи од оне сигурности која живот чини лепим и ведрим... Па ипак једнога дана у његов детињи свет пала је нова реч: смрт. Неко од неопрезних укућана згазио је мало, жуто пиленце као гљивицу осамљену негде крај пута. Нежно жуто перје огрезло у крви, кошчице сломљене заједно са ситним, безбрижним срцем које је толико љубави осећало за Бошка. Уверен да се никада неће утешити, Бошко је сакупљао окрвављена крилца и плакао искреним, безнадежним плачем датим само детињим душама. У његовом болу, први пут се јавило људско запрепашћење пред оним што је неповратно, и кад је доцније у животу стајао пред новим губицима, све му је јасније бивало, да је од тога тренутка у њему почела човекова трагедија.

После тога догађаја, Бошко је још више заволео углове пуне сумрака и преседео би тамо по цео дан размишљајући о тужним, немогућим стварима. Кад би родитељи одлазили на рад, остајао је сам „да чува кућу“. Тишина и тајанствено шушкање поветарца око куће, пространство и ширина, па чак, због нечега, и отворени прозори над главом, све је то имало некаквог чудноватог утицаја на њега, тако да би се сам од себе расплакивао, и родитељи би га затицали свега упрљаног од суза. По ноћи каткад молио би мајку да му пева. Мати,

уморна од тешког рада, певала је тихе жалостиве песме које су личиле на плач, а он би се заносио, горео потајним огњем и бунцао. Кад би га мати, забринута и престашена, питала зашто плаче, он, редовно, није умео да каже. Једнога дана вратио се сав узбуђен из оближњег гајића, и једва пропентао да је чуо некакве „страшне речи“ и јецање. Одлежао је после тога неколико дана и све је опет било добро.

— Тај ће да прави календаре, кад одрасте, — говорио је његов деда голицајући га испод врата. Тако је пролазило време.

Бошку се чинило да се оно управљало по њиховом старом часовнику подешеном на кукавичји пев са старим, мувама упљуваним клатном. Откако је Бошко памтио, смењивали су се по том часовнику у куту дани и ноћи, свеци и недеље, и други важни догађаји. Сећао се како је један од тих дана однео за увек његовог деду, старчића са белом косом, рашчешљаном на потиљку. А баш тога деду волело цело село: умео је да пише разне молбе општини и срезу, да се свађа са мађарским чиновницима и предстојником, поносан на свој чин граничарског официра. Убрзо иза дедове смрти умрла и баба, старица крупна и висока, сузних и благих очију. Деда је дан пред смрт певушио некакве црквене песме и ходао двориштем, па онда сео на кућни посек, скинуо шешир, зевнуо и умро. Кад је баба видела, узвикнула тужно, и одмах занемела. Тако су свршили оба двоје.

После смрти дедове и бабине, једнога дана кад је остао сам код куће, Бошко ушао у њихову собу. Два велика, тамна ормана, у која дотле ни за живу

главу није смео да завири, стојала су намргођена као два старца; сад је могао да претура по њима до миле воље и да разгледа прегратке и фијоке пуне занимљивих ствари.

Потегао прву фијоку. Она крештаво зашкрипа, оживе сабласно и пристраши Бошка. Пред његовим очима указало се много најчудноватијих лула и камиша. Било их је налик на главу срндаћа, па на главу пса или мачке са укоченим, страсним очима. Камиша је било простих од вишњевог дрвета, а било их је и украшених црвеним, жутим и плавим ђинђувама. Између свега блистала је некаква сјајна, лимена справица, за коју је покојни деда тврдио да може запалити цигару. Како се то радило, Бошко никако није могао да докучи и остало је то за њега тајна. Отуд је она чудно узбуђивала његову машту и посматрао ју је дуго са дубоким дивљењем.

Отворио је затим и другу фијоку: у њој је лежао грдан јатаган дивно извезен златом и сребреном срмом, са дршком од беле кости. Задивљен, посматрао га неко време и најзад бојажљиво, узнемирена срца, узео у руке. Хладан, тежак, најежио га и испунио страхом. Понео га на сред собе и обнажио. Од оштрог, сјајног челика Бошко задрхтао. Изненада праснуо орман. Бошко, претрављен, бацио јатаган у фијоку и вриштећи побегао напоље...

Време пролазило, а сат неуморно откуцавао нове дане и ноћи.

Бошко свршио основну школу, а родитељи, забринуте за његову будућност, реше да га пошаљу на занат. Земља им није давала наде на неку

лепшу будућност. Осим тога, били су уверења да њихов син који је увек био први у школи, и који је знао напамет све песме о јунацима и Косову, заслужује бољу судбину и да не кулучи на мршавој бразди као и остала сеоска деца, већ да постане каква уважена личност, као на пример трговац или ћурчија, пред којом ће сељаци да скидају шубаре. Најзад ту је долазила у обзир и успомена на деда. Кад већ није могао Бошков отац, а оно бар Бошко треба да подигне углед њихове куће и да покаже да су Југовићи стварно нешто друго него остали сељаци. У селу, истина, признавали су првенство њихове куће, али требало је водити рачуна и о будућности...

Тик-так, тик-так куцао је сат једнолично и одмеравао време спором, дугачком шетаљком. На клупи, по којој је мати прострла најлепшу шареницу, седео је Бошко мажен као давно жељени гост. На њему је било ново варошко оделце у коме је требало да се отисне у далеки и туђ свет... Да, тренутак одласка је био ту. Кошуља крута, превелика толико да је мати морала оковратник сузити позади готово за два прста, била је заиста између најлепших којима је располагао дућанчић варошког трговца: ружичаста и ишарана ситним модрим цветићима стидљиво оборених главица. И одело је додуше било превелико за његов стас, али пошто су се родитељи сложили с трговцем да тако мора да буде, јер ће „мали тргнути да расте“, то је вероватно с те стране све било у реду и паметно урађено. Место простих сељачких опанака, имао Бошко на ногама fine ципеле нарочите израде: шиљасте, са ситним, мајсторски изведеним изре-

зима, добро снабдевена клинцима тако да је могао бити безбрижан, ако је требало, и две године. И ту су мајстор и родитељи имали у виду неизбежну могућност да ће мали „тргнути да расте“. Доцније, међу шегртима, било је приговора тим ципелама да су „женске“ — али то је очевидно била неупућеност у ствар, или једноставно шегртска злоба.

Овако накинђурен, у свечаном расположењу, Бошко је заборављао бол који се на махове јављао и застајао у грлу. Истина, срце га је вукло у „далеки свет“, сањао је о градовима белим и далеким, далеким... али он није мислио на растанак. А сад одједном, оставити све: и родитеље и кућу, и село и другове. „Ех, кад само не би било тога растанка!“...

Па и поред тога, Бошко је био поносан на положај у коме се налазио и уображавао је да изгледа као „прави господин“. Држао је стално руке у џеповима, господственог израза на лицу, како је то видео од општинског бележника. У раскораченом ставу, разговарао је са другима мудро, старачки, а они слушали задивљено, отворених уста и посматрали недостижне лепоте на њему.

Завежљаји Бошкови са брижљиво запетљаним чворовима, били су поређани крај зида; мајка је још последње милоште туткала у њих сва у бризи и изгубљена да није што заборавила. Очи јој биле од плача црвене и влажне. Сагињала се над завежљаје, а прсти уочени од тешког рада, подрхтавали у болној невештини око сваког узла. Нада да ће јој син постати знатан човек, господин „белих руку и румена лица“, давала је њеноме срцу

снаге да не заплаче у сав глас и не падне по завежљајима раширених руку.

Отац, црних обрва, просед, лаган на ногама, спремао се са смешном важношћу да отпрати сина на станицу. Мажући празничне опанке парчетом коже од сланине, покушавао је да охрабри жену.

— Хеееј... видећеш ти њега, жено, за коју годину, кад нам се врати: ту ће да се сјаки прстење на сваком прсту, а на грудима ланац од три струке; ту ће ципеле да шкрипе као најфинија хармоника, а у џеповима да звецкају дукати. Не, не... неће он као Мојо Батас да труне у овом блату и немаштини, да се мучи и злопати у селу цео живот... Ој хооој... видеће он света, науживати се живота, научити свачему корисном од добрих и мудрих људи... Сећаш ли се ти, Евице, оног ношалице што је ношкао селом зуруму?... Хе, видела си: завириш само мало у оно стакло, па — плати! Научио човек! А да шта!... Тако ће и он. Нећеш га доцније ни гвозденим ланцима превући овамо...

Затим, стежући око струка отрцан појас, наставио несигурним гласом, невешто прикривајући узбуђење:

— Сад нам је тешко, истина: дете, јединац син, крв наша и кост наша, али не треба се препустити жалости. Неће њега „Привредник“ далеко, ни на зло место...

Поред оца, трудио се и Бошко да проговори коју утешљиву реч мајци:

— Видећеш, мајо, кад изненада стану кола пред нашом кућом, а ти ћеш бржебоље: „Ко ли је

то, Боже?...“ И нећеш ме познати!... А ја ћу да се гласно насмејем: „Ја сам, мајо!“... Ха?

Но, мати, расплакана, није слушала њихове речи, већ посматрајући драго детиње лице бледо, мршаво и стас ситан, изгубљен у хаљинама, низала сузу за сузом и оне су низ браду капале у недра...

На крају, сва мудровања исцрпила се и они ућутали. Часовник је очајно и немоћно кашљуцао, из дворишта допирао жамор кокошака. Долазио је неизбежан тренутак, неумољиво као смрт. Бол се пео у грлу и стајао нем, без речи.

Отац се отимао.

— Идеш, сине мој, у туђ свет. Ради увек поштено и савесно. (Бошку није било јасно шта значи то „савесно“). Ни о коме не говори ружно. Запамти добро! Испеци пре него што ћеш рећи, језик је хитар, може да те осрамоти и унесрећи. Не дај да ко по теби *гази*! Мајстора поштуј, он је твој други отац, и трпи ако ти и буде тешко... Ми ћемо овде, ја и мати, — глас му задрхтао — да наставимо даље онако како нам је Бог досудио. Не брини за нас! Видиш, здрави смо оба двоје. Ти ћеш брзо опет натраг, шта су три године! — не идеш преко света... Како наши људи оду у Америку? Никога не знају, а језик туђ... А можда ћу и ја доћи који пут да те видим, па и с мајстором да се упознам. Дакле, буди весео!...

Оцу се глас преломио. Сагнуо се и дуго притезао кајише на опанцима. Кад се усправио, насмешио се мученички на Бошка и погладио га жуљевитом руком по коси.

— А маја ће о сваком году да ти пошаље колача... оних с грожђицем што ти волиш...

Мати не могла уздржати него зајецала:

— Пиши мајци!... Немој да је заборавиш... Срце ће мајчино остати пусто... Очи ће исплакати мајка чезнући за својим сином.

Речи јој навирале испрекидане, држала га за руке и миловала их. У наступу материнске нежности сагнула се и љубила му прсте и, као да је био још сасвим мали, говорила тепајући: „Мило сице моје“... Никада Бошко није тога тренутка заборавио: чинило му се као да је материно срце слутило све оно што Бошка још чека и хтело да излије сву материнску љубав која је остајала. То сећање, доцније, као да је добивало временом све дубљи, лепши и светлији значај.

Он се храбрио, као што је доликовало човеку у финим господским хаљинама, али срце му је хтело да проплаче.

И поново су заћутали.

Три душе, саме, притиснуте тежином истога бола трепериле су у собици сиротињској, пред нуждом збивања које нису могле отклонити, све због неког замишљеног добра, блиставог и достојног њиховог бола. Кроз сузе, које се нису дале сакрити, посматрао је Бошко један завежљај из кога је вирио румен батачак печеног петлића.

Одједном часовник закука: куку, куку, куку...

— Време је, сине, — рекао отац одлучношћу која је била јача од њега.

Бошко скочио храбро, забацио торбу преко рамена и пољубио мајку.

— Збогом, мајо...

— Збогом, сине...

Отац га узео за руку, прекрстио, погледао несабрано у жену која се без гласа савила на клупу, и коракнуо.

— Хајдемо!... Помози, Боже...

На путу их срео комшија Стојан, ударио дланом о длан, обрисао руке о кошуљу и ускликнуо:

— Е... оде ли, дакле!? Хајде, синко, хајде са срећом!... На кућу се не обзири! — И додао невеселим гласом: — У сељака нема среће...

Бошко се још једном осврнуо, али кућа се више није видела.

*

Пропешачили су сат хода, готово без речи. Бошко је посматрао ливаде и оранице са радозналошћу као да их тек сада први пут види. У душу му се увлачио поред осталог и страх пред непознатим животом и догађајима који га чекају. Дошло му да се расплаче и да замоли оца да се врате кући и да се никад од њих не растаје. Са стране је посматрао оца. Мало погрбљен, замишљен, нарочито обучен за ову прилику... Најзад ово одело, кошуља, ципеле, колачи, па пут на станицу и све друго, зар то одједном да буде ни за шта!? Па онда и сами родитељи! Толико се поносили њиме, радовали се што ће он бити нешто друго, што ће „отскочити“ свима друговима, — зар да он то сада све сруши; зар да те све огромне припреме буду узалудне?... Не, то није смело да буде!... Тапкао је уз оца и гутао сузе...

(Занимљиво је: много година доцније, кад се Бошко сетио тога растанка, уместо да је време

избрисало те утиске, оно их је изгледа појачало: њему је тада истом долазило да заплаче!... Болело га је што су сва тадања надања и сва веровања његових родитеља била бедна и без основа; што су његове сузе и бол били потпуно бескорисни и узалудни).

Кад су стигли на станицу, отац се брзо прогурао до затвореног прозорчића где су се издавале карте, куцнуо у стакло и повикао:

— Има ли овде карата за Загреб? Син ми иде „Привреднику“...

Очекивао он да ће га чиновник погледати задивљено, да ће га упитати о свему подробно и потанко куда шаље сина, како се могао решити на тако крупну ствар као што је тај пут, и да ће, најзад, схватити шта значи послати дете у туђ свет. Али се преварио: чиновник му саопшти уњкавим, равнодушним гласом мешајући мађарске речи да има „једна ора до воза“ и затвори прозорче.

Отац уздахнуо, потражио место у чекаоници, и тетешећи око Бошка сео у један угао. Затим немирним погледом посматрао путнике.

— Куда ће мали? — упитао га један чича изваљен на клупи.

Југовић једва дочекао питање, па развезао на дуго и широко, да су и остали путници могли чути. Било му, изгледа, лакше што је могао и другима да саопшти своја осећања.

— На занат, пријатељу, — одговорио он невешто подешаваном равнодушношћу. — Оно, је ли жао, јест... Ама хоћу да буде свој човек, господин. Шта ће на селу, и чија је то мајка запевала

тамо?... Да робује земљи као ја, ти и други?... Да се ожени, наваља дечице, по доцније пије и туче жену. А да шта!... Земља неродна, мршава, мало је има... Но а шта је сељак? Свака ти шуша истреса тур над њим... А, богами, кад човек има златну јаку око врата, свако мисли: ехе, није ово репа без корена... А да шта!... Овако, „Привредник“ га шишне негде у Беч, Пешту, Грац... и за три-четири године, охohoо, он постане свој госо... ту бели хлеб, ту говедина... Еееј, мој брате...

Чича на клупи ћутао и одбијао безбрижно димове.

— А хоће ли мали сам у Загреб?

— Сам. О, зна он... Зна он свашта! Чита пемарице као што ја пијем воду! 'Оћеш ли да прочита сановник, — кашће ти све на длаку! Колико ли је пута само кнез долазио да му прочита позивке на суд или у котар! А он ти само што овако погледа (ту отац баци неколико хитрих погледа на длан) и одмах каже: ово је за Илију Крљана, а ово за Перу Огорелицу...

— Карта! — повика благајник и они прекидоше разговор.

Купио отац возну карту до Загреба, поучио Бошка да је добро чува, а у возу покаже „господину што држи клешта у руци и шета по вагонима.“

Убрзо потом воз затутњао, задахтао моћним гвозденим плућима. Бошко зграбио завежљајчиће и устумарао се.

— Овамо, овамо! — повукао га отац за рукав и сав у неспретној журби.

Кад је Бошка сместио, отац се сагнуо над њим

и нежно га загрлио. Као да је хтео нешто да каже, али место речи стругнуо га само по образу тврдом необријаном брадом. Укрупњени, чворнати прсти, уздрхтали на слабаким Бошковим леђима. Но требало је журити. Напољу се већ чула мађарска команда за полазак воза.

— Збогом, рођени мој, — једва доспео да каже. — Хајде... Воли тебе твој тата... и отац брзо искочио.

Воз је већ био у покрету. Бошко је имао само толико времена да види кроз прозор очеве бркове.

Пролазећи поред села, Бошко погледао кућу, оранице и њиве. Изнад куће гајић питом, зелен. Неколико великих храстова оцртавало се на плавом небу. Испред њих стојала ситна, бела тачка.

„Мати!“

Она махнула обема рукама као да је запомагала, и нестало је.

Као тежак камен, непознат бол притиснуо Бошку груди.

II

Радња у коју је Бошко дошао да се спреми за позив и живот, била трговачка и мирисала на рошчиће и петролеум. Газда, млад човек, поткресаних бркова, примио га лепо и, пошто је прочитао писмо које је Бошко донео од „Привредника“, распитивао се о његовој кући и родитељима. Бошка то гануло и одмах заволео газду. Газда га показао мајци, госпођи старој и болешљивој. Пољубио јој Бошко смежурану- плавим жилицама ишарану руку, која је дивно мирисала. Погледала га стара

госпођа благо, хтела нешто рећи, али закашљала се тешко и пала у велику кожну фотељу.

Затекао Бошко у радњи још два шегрта: старијег, Јову, лепо зачешљане косе, малих брчића, и млађег, Максима, прљавог врата и црвених руку. Саопштио им газда да је Бошко новајлија и наредио им да га упућују у посао. Они се задовољно насмешили и руковали се с њим.

Чим је газда отишао, одмах дунуо други поветарац: онај старији рекао Бошку:

— Отсада ћеш да чистиш моје ципеле... Максим ће ти показати како се то ради. Пази добро, ја ћу за месец дана постати калфа...

И пошто га је уплашио разним замршеним пословима које ће морати да обавља, предао га млађем шегрту, да га овај уведе у дужности.

Максим поскочио од радости, и предао одмах Бошку две метле: једну „фину“ за чишћење дућана, а другу, брезову, „за двориште.“

— Ово су метле, — рекао важно, а затим показао још гомилу најпрљавијих крпа; — а ово су крпе за чишћење пљуваоница и других „финих“ посуда — додао шеретски и насмејао се... — Треба само да ме слушаш што ти кажем — уозбиљио се Максим и погледао га надмено, — па ће све бити како треба...

Стојао Бошко ћутећи над шегртским оруђем и размишљао о његовој примени. Све је то било нешто непознато, ново и, учинило му се, непријатељско.

— То да држиш у строгоме реду — припрептио Максим, — иначе ћу те воштити... То да знаш.

Бошко га погледао са чуђењем. Шта? Ко ће га воштити?... Као талас заплуснуло га ново осећање. Њега, Бошка, најбољег ђака и коме су родитељи купили овако дивно одело, одједном да га вошти тај шегрт прљавог врата? Увреда и понижење натераше му крв у образе. Хтеде да бризне у плач. Али онда се у њему јави друго осећање сасвим налик ономе кад је седео међу сељацима и читао им јуначке песме: осећање вредности. Само сада појачано извесном решеношћу да се не да „газити“. Погледа изазивачки у Максима и насмеши се презриво. Максим га посматрао ведрим, плавим очима које нису никако биле у складу са изговореном претњом.

— Шалим се, шалим се — рекао је Максим и насмејао се.

Бошко чврсто реши да савлада вештине на које су толико полагала његова два старија друга и да, по могућности, буде још бољи од њих. И зиста, ујутру се дизао први и ревносно надносио над ципеле младога калфе. Није одмах ишло све како треба: требало је знати како се рукује са четкама, кремом и разним крпицама. Али Бошко је упорно из дана у дан све дубље улазио у тајне и размахујући четкама брзо успео да ципелама да дотле невиђен сјај. Исто тако, сналазио се и у другим врстама послова: витлао је метлом по дућану да је било дивота. Газда га са уживањем посматрао, чешкао се по брчићима и говорио:

— Лакше, лакше, мали...

Видело се одмах да у малом шегрту тиња нека ватрица.

Али Бошко није остао — разуме се — само

при томе. Он је своје победоносно напредовање пренео и у кухињу: посуђе у његовим рукама добивало је ново лице. Извештио се чишћењу кромпира као нико пре њега, а прање масних кухињских крпа, које је, не зна се зашто, било њему поверено, отаљавао је часно на понос свих другова на свету. Стара, дебела куварица, послужила се само у једној прилици шамаром: кад му је из руку клизнула велика стаклена здела...

Кад је газда видео да је Бошко способан за сваки посао и да није избегавао рад, почео га слаати муштеријама са разним стварима које су покуповале. Истина, био је то тежак посао: често пута је поклекнуо под товаром брашна, шећера и других ствари, раме му је каткад крвавило од терета, а безброј пута му је зној пробијао кроз пртени капутић. Кад би дућан затворили, падао би одмах на превет и спавао мртвим сном до ујутру кад је опет ваљало расклимати зглобове. Али при таквом послу канула је увек по која пара, а то је било за њега довољно па да заборави на све тешкоће. Сем тога, видео је да је то био шегртски посао који га није могао мимоићи, па се помирио са својим положајем.

Но од свих послова, Бошку је било најстрашније кад је морао да присуствује спуштању буре ради зејтина у подрум. С тим се никако није могао сложити. Ствар је заиста била незгодна. Буррад, тешка неколико стотина килограма, масна, спуштана су у подрум помоћу дебелих конопца. Горе држала два човека конопце причвршћене за гвоздену полугу, а пред буретом ишао у дубину Бошко и пазио да се конопци не смакну, јер би у

том случају буре стрмекнуло низ степенице. Под буретом изгледао Бошко ситан и мален као миш. Ужета су увек помало клизила у страну, а он би, престашен и очајан, редовно раскрвавио прсте враћајући их уз обручеве. Изнад Бошка је висило буре огромно као брдо, тупо ударало са степенице на степеницу, потресало зидовима, задржавано двојицом људи који су се обично за време спуштања препирали, богесали и трзали конопцима као да Бошка и није било пред буретом. Док би се тај посао свршио, Бошка би обично свега зној пробио. Дрхтао би целим телом, као да је завршио најнапорнији посао. Никад се није могао отети утиску да ће га буре једном смрвити („смрвиће ме као пиле“) па је увек усташен и неприсебан молио молитве, изгубљен у сенци опасног терета.

Па и поред тога, кад би вечером затворили радњу, Бошко би писао кући дуга писма пуна хвале, описивао подробно варош „место са шест католичких цркава“; па колико радња има прозора и врата, какав је газда и друго. И да није било чежње за кућом, Бошко би био савршено срећан.

Али кућа је била фрулица: звала га тихим, чезнутљивим гласом. Ретка писма која је добивао од родитеља била су празнични дани, радости у сузама. Читао их безброј пута и она најлепша одвајао и чувао. Волео је, као и некад код куће, да се завлачи по таванима и магацинима крпатим робом, пуним влаге и сумрака, и да тамо проживљава речи из писама, сањарећи о некој далекој срећи. Недељом и свецем, место да потражи игру и разоноду, остајао би сам у собици, стешњеној под кровом, бубао задатке из шегртске школе, и зано-

сио се романима и песмама. Открио на тавану читаво стовариште књига које су остале после смрти газдиног брата, неког „великог господина“. Места, која би се Бошку највише свидела, исписивао је у посебне свешчице и страницу по страницу учио напамет. Било је ту књига које он никако није разумевао, али баш због тога он их је прелиставао и капао над њима, док бар нешто не би схватио.

Књиге му тако постале страст.

Другови би га питали: „Ко ти је то задао?“... Нико, одговарао би он тајанствено насмешен, поносан у себи што је знао многе ствари о којима они, његови другови, појма нису имали. Нарочито је волео да чита дела о великим људима, писцима и уметницима, и желео у потаји да и он буде велики књижевник или учењак. Почео је да прави белешке, стихове, и, не могући више издржати, прочитао пред друговима прву своју песму:

„Намргођен, ја носим мач“...

Чули они почетак песме и ударили у глуп смех... „Бошко намргођен и мач!“ — говорили су му и нису нимало прикривали своје омаловажавање. И, да га осрамоте, причали професору у школи, да Бошко пева песме. Професор се зачудио и смешећи упитао Бошка, да ли је то истина. Он поцрвенео, оборио очи и ћутао. Но професор, стари некакав добар чичица, помиловао га по коси и рекао да је то веома лепа ствар што се он, шегрт, тим бави; али нека му свакако покаже. Бошко извадио из џепа хартију и пружио је професору. Сви су у разреду ућутали, очекујући тренутак да се почну смејати на Бошков рачун. Али

се преварили. Кад је професор прочитао песму и похвалио је, Бошко је хтео да заплаче од радости. То је био један од најсрећнијих тренутака у његовом животу.

Од тога часа шегртске њушке почеле су уважавати свога друга. И не само то, него му почели долазити да им саставља љубавна писма која су они слали својим девојчицама, и да их научи тој вештини. Кад се ствар прочула, почеле да долазе и калфе. И то не какве било, него калфе са поткресаним брчићима, које су ишле већ у школу играња и знале да сеfino опходе са госпођицама. Њима је Бошко састављао нешто за „споме-наре“ у које би они после уносили само своја вредна имена.

Од тога часа Бошку постало јасно да је отскочио од својих другова и његовом поносу није било мере. Млади шегрт почео да живи узбуђеним и запаљеним животом. Све је страственије читао, бележио, учио. Почео је да пише дневник и да уноси у њега своја шегртска осећања, философирајући смешном памећу. Уписивао је сваки дан све што је по његовом схватању било вредно да се забележи.

„Данас сам тужан, јер нисам добио писма од куће...“

„Данас сам тужан, јер...“

„Данас сам тужан, јер...“

Или:

„Данас сам весео — тужан, јер сам добио писмо од оца“.

„Данас смо спуштали буре зејтина. Још и сада дрхћем“.

„Данас ми госпођа Тршић вели да сам „глупи магарац“ јер сам заборавио да јој донесем паприке“.

Или:

„Данас је говорио један господин, да би често цркве требало зидати школе, јер су оне корисније. Ово још никада нисам чуо! А Бог?“ ...

„Данас сам тужан ...“

*

Поред све своје радиности и способности да се снађе у свему, Бошко је био често врло сетан. Лети, кад се златан огањ блистао на сваком листу и травци, зими кад је ватра питомо мрморила у лименој пећи ... Лети је сањао о шумарцима и пропланцима, о увалама и изворима. У мислима је ишао старим стазама по којима је некада чувао козе. Светли млазеви сунца били су му млада браћа, а уморне сенке дрвећа нечујна музика чије порекло није знао. Бескрајни модри лук неба, испод кога су путовали бели градови облака, био је његова сета коју је он нежно волео ... Зима је била топла соба, каткад тмурна и тајанствена, каткад бела и сјајна као од сребра искован пехар. Ветрови су певали своју стару песму завејаним путевима и пустим пољима, да доцније, у пролеће, заклокоћу воде раскрављеног снега, и с крова процури. Птичице проспу цвркут, бреза се зазелени на брегу, а орач пропева на светлој ширини ...

Сањарио Бошко и био замишљен.

Друговао је радије са немуштим стварима, него с људима. Као да је тражио у том свету објашњења и потврде за своја слуктења. Свако ју-

тро, пре него би газда радњу отворио, дизао се Бошко раније не само да посвршава своје ране послове, него и да слуша звук сирене на некој удаљеној фабрици. Рано, ујутру, та би сирена свирала дугим отегнутим звуком, који би се простирао преко целе ширине небеске још румене од сунчевог рађања.

Више пута би му се чинило да је њен звук бивао тужнији него обично, дубљи, негде у небу, и тада би и он био суморнији и мрачнији. А каткад би сирена засвирала високим, свежим звуком, јасно, прснула у вис као смех двојице младих другара кад се поздраве у јутру; затресла би ваздух пуном снагом као да се сам живот будио на ново стварање. Бошко би онда кликнуо раздраган, завитлао капом у јутро, на поздрав незнатим радницима — сапатницима и друговима.

Волео је да посматра модра јата ластавица које су се спремале на делеке непознате путеве, јер је осећао читавом душом да у сваком растанку има нечега његовог.

Свако јутро могао се видети мали, блед дечкић, ослоњен о зид, загледан у небо. У тој тихој ватри одмицало је време и Бошко је бродио своје далекоме циљу ...

Једне недеље, остао сам у соби и поводио све своје сеоске прњице да их разгледа. Биле су то драге успомене и он их је чувао као неоцењиво благо. На крову зујала телеграфска жица чезнутљивим звуком, а сунце као спарушен сунцокрет венуло на прозору. Око њега били поређани остаци хаљина и кошуље које је понео од куће. Било је ту и шарено грличино перце које је он некада

с поносом носио задевено за шеширом. Па онда чарапе, шарене као детлић, што му их је мати исплела. Посматрао их са ганутљивом нежношћу. Одједном, из чарапе испало крупно стаклено дугме на коме је била мајсторски насликана црвена ружа. Ту драгоцену ствар нашао отац некада на вашару и доцније показивао сељанима као невиђено чудо. А мати га, ваљда кришом, тутнула у чарапу да га обрадује и да га сети у далеком свету срца материна.

То дугме оживело у Бошку старе жеље да оде кући бар на један дан, да види оца и матер, да их загрли и да се опет врати у собицу под кровом. Али то је било немогуће. Требало је много новаца, и, што је најтеже, није смео док се не наврше четири године шегртовања. А тек једна је била прошла!

Растужен, слушајући жицу на крову, тешио се: „Проћи ће то све. Изучићу занат, а онда ми је отворен свет. Моћи ћу куда год хтеднем. И какв? Изабраћуfino црно одело као што има мој газда, купићу тврд оковратник, висок и сјајан, па ципеле с дугмићима. Купићу — маштао Бошко — и штапић, с пасјом главом на врху, као што је била на камишу покојног деда, да ме виде код куће и да ми се диве. Оцу ћу да набавим нож с дршком од праве кости; мајци најфинији мирисави сапун“.

То је постала Бошкова главна мисао, и све су јој се друге морале подређивати. Почео тврдички да чува сваку пару коју је добио од муште-рија за ношење ствари. Чим би дошао у собицу, вадио је кутију са уштеђевином и додавао нов

приход. Требало је много новаца да оствари циљ. Но уштеђевина је споро расла, јер је било људи који шегртској души нису никада ништа дали.

Али Бошко је био стрпљив, а пред њим су биле још три године...

Спријатељио се Бошко с једним слепим пекарским калфом, који је, иако слеп, разносио хлеб по граду и тачно знао сваку улицу и сваку кућу. Био је то већ стар човек, тих и повучен. Бошко му једном читао наглас новине и тако се упозна-ли. Од њега је Бошко чуо много практичних савета који су му доцније у животу били од користи.

Од овог слепог човека Бошко је примио и неку несвесну тежњу за правдом људском, и слутњу да је сиромашан човек роб и патник. Нечега невеселог избијало је из животног искуства пекарева, а то је било баш оно што је Бошка привлачило.

— Мој синко, — саветовао га слепи друг, — ми, који смо лишени очњег вида, боље познајемо људе него ви који их видите... Људи се клонити — није рђаво... Истина, човек не може живети сам, мора са људима, али људи ће више зла причинити него добра... Сиромаш човек је као рањеник: где га год дирну њега заболи... Живот није весео... ја то не кажем зато што гледам у мрак... него — чујем. Ретки су дани кад чујем нешто лепо, весело... Чујем — људи траже хлеба!... Сваки дан траже хлеба, хлеба!... Увек ми се чини да стоје пред самртним часом... Невесело је то, невесело...

И Бошко се поверавао њему. Причао му о

својој чежњи за кућом и родитељима. Износио му своје шегртске тешкоће и, у часовима малодушности, тражио савета шта да ради. Искусни стари друг, који је и сам прошао таквим путем, увек је умео да нађе zgodних утешних речи које су Бошка умиривале и давале снаге да иде даље својим путем.

— Све ће то проћи као ветар... Две-три године — нису ништа. Синко, очи су ти здраве, а то је само доста да се ничега не плашиш... Тек си почео да живиш. Пошао си у свет да нешто научиш; — сад ради и ногама и рукама и главом. Сад што научиш — научићеш; доцније треба радити да нешто зарадиш... Тешко је чекати на туђе парче хлеба...

Бошко упијао у себе те савете и памтио их, посматрајући следеће очи Савине како се немирно крећу у дупљама као да траже излаз из мрака. Пријало му и оно сиромаштво Савине собице малене, тесне чији је прозор био окренут у двориште, пуно празних, поцепаних сандука, конопаца и старих крпа извешаних по њему. Зид суседне куће заклањао небо, и Бошко је безброј пута механички читао почетна слова некакве фирме исписане на том зиду. Све је то одговарало његовом расположењу.

Са друговима из дућана: Максимом и калфом, Бошко се није много дружио. Максим му је био глуп, наводио га да се упозна са служавкама и потајно пушио. А млади калфа опет није био за њега — што је био калфа. Иако је Бошко и њему састављао за споменар понешто, ипак остала је некаква невидљива брана међу њима двојицом:

шегртом и калфом. Од те неједнакости — иако није било неког стварног разлога — остала у Бошковом срцу нека жаока, увреда. Испочетка је није осећао. Но сазнањем сопствене вредности, расла и она; наметала се сама од себе. Кад се поверио Сави, овај му кратко објаснио:

— То је отуд што чистиш његове ципеле... Али ако и сам не будеш умео да слушаш, нећеш никада умети ни да заповедаш...

Бошко је примио објашњење као ствар о којој је излишан сваки разговор: и покушавао је да се потчини стварности. Али кад је мислио да се већ и управља по њој, поглед на ципеле младога калфе и свест да су то „његове“ ципеле, будио је у њему нови пркос.

Па ипак, Бошко је био свестан да је млади помоћник имао једно преимућство које он није никада ни покушавао да оспори: док је Бошко ишао поцепан у старим преправљеним хаљинама и лично на каквог очајног скитницу, млади помоћник је имао фино одело, лепе ципеле и неколико дивних кравата...

„Кравата!“ — сенуло Бошку одједном у главу. — „Па и ја себи могу да купим кравату“...

У ствари то је било тачно. Његова уштеђевина била је већ толика да је могао сасвим озбиљно рачунати на овакву принову. Могућност о којој није раније ни мислио, толико га обрадова, да се одмах решио да је приведе у дело.

Неколико дана обилазио он око једнога дућана у чијем је прозору била изложена кравата дугиних боја. Није имао храбрости да уђе и изрази тако фантастичну жељу. Веровао је да ће се

сви згранути кад он затражи — кравату. Међутим, кад је ушао и тихо саопштио бледој девојци жељу, она несхватљивом равнодушношћу, без речи, извадила кутију од хартије и разбацала по тезги ватромет живих боја.

Бошко раширио очи и приковао поглед за једну.

— Ову — шапнуо девојци гласом који је сагоревао од унутрашње радости.

Понео је кравату кући као светињу; пазио да се не згужва и спустио је у сандуче по дужини. После, кад је метнуо огромну катанчину на резу, уздахнуо је дубоко од среће.

Отада је сваки дан, редовно, завиривао у сандуче и посматрао са дивљењем шарено богатство, које је сваким даном чинило му се, све чудесније сијало међу сељачким прњама понесеним од куће. Почела да га мори брига: колико година може трајати једна кравата, јер би заиста било страшно, ако оваква дивна ствар не може да траје бар десетак година. Рачунао је и бројао дане кад ће је моћи понети обешену под вратом, јер му се чинило да се је неће моћи наносити...

Негде у лето дошла у варош позоришна трупa.

Одавно је Бошко чуо и читао о позоришту, али га својим очима још није видео. Говорили му неки шегрти, да је слично циркусу, али по оном што је о позоришту знао, такво објашњење га није задовољавало. По граду су ходали некакви људи мршави, дуге косе, излизаних одела и продавали улазнице. Сав градић је забрујао.

„Само једно вече гостује славна трупa Николе Млинарића“ — лепљени су плакати по угловима.

Бошку задрхтало срце. „Дакле, позориште!? Видећу позориште! Их, што ћу умети свашта да причам родитељима кад одем кући!“...

Чим су затворили радњу, Бошко отрчао у собу, пребројао новац и нашао да има довољно да купи две карте. Раздраган, понудио и младога калфу, што овај снисходљиво и прими. Бошко се темељито умио, разбацио косу лево и десно, закрпио панталоне на колену и десни рукав, па пажљиво, држећи је обема рукама, причврстио кравату око врата. Отрчао затим код Саве, испричао му да иде у позориште и присилио га да му пипне кравату.

— А још да је видите што је дивна!...

Кад су пошли у позориште, весело трупкајући ногама, придружио им се и један бријачки калфа, кога је Бошко само из виђења знао. Имао је дугу косу, као и они глумци — Бошку је изгледало да се он због косе то вече некако нарочито поносио — коњско, дугуљасто лице и танке црвене прсте. Био је непријатан човек.

Бошко се надуо од радости као бубњић: ишао је у позориште, и то с правим калфама! Дакле положај није био за потцењивање, него напротив, многи његови другови могли су да му позавиде. Истина, одело му није било на висини, па ни ципеле ни кошуља, али Бошко је веровао да је кравата сама по себи довољна да замени те недостатке. Из тих разлога он се нарочито трудио да се она што више примећује. Са своје стране он се својски трудио да оправда указану му част што се налазио у калфинском друштву, па је започињао такве разговоре за које је поуздано веровао

да ће изненадити калфе. Спомињао је имена разних писаца и обилно се користио знањем туђих речи и латинских реченица.

Друштво је изгледало заиста збуњено толиком неочекиваном мудрошћу и ћутало је посматрајући га мргодно. Једном или два пута покушао је бријачки калфа да омаловажи Бошка. Споменуо је неке романе и погрешно навео имена писца. Бошко га одмах исправио, позивајући се на историју књижевности. И тиме је било завршено. Бријачки калфа је заћутао црвен, мумлајући нешто што је личило на незадовољство.

У томе тренутку Бошко је био срећан. Звечнуо је разметљиво са нешто ситнине, дајући калфама на знање да и с те стране треба на њега рачунати.

Кад су се приближили „Зеленом венцу“ гостиони не баш много отменој, где је гостовала позоришна трупа, бријачки калфа одједном стао, намрштио нос, погледао у Бошкову кравату („није могуће да је није видео“ — размишљао Бошко доцније) и рекао без увијања:

— Ти, мали, да себи нађеш друго, шегртско, друштво... У тим прђама нећеш ваљда с нама... А и заудараш сав на петролеум.

Бошку се укочило грло и збуњено погледао у бријачког калфу. У ушима му задобовало, а крв се издајнички попела у образе. Застао као од ударца у теме. Његов калфа га посматрао хладно, грицкајући нокте. „Варате се ви... Нисам ја...“ — хтео је да каже, али осети како је то све сувишно, без значења; од стида, збуњен, оборио гла-

ву. На земљи, пред њиховим ногама, лежала његова сенка беспомоћна, црна, као разливена мрља.

Без речи, Бошко се окренуо и вратио кући.

Сутрадан, црвених очију, блед, запаљене главе, био је чврсто решен да постигне „некакав велики успех“ да свима може показати да он нешто вреди.

И отада је, не само свецом и недељом, него и по целе ноћи читао, бележио. Исписао је читаве свешчице страних речи које је сретао у читању, а нарочито марљиво је учио немачки језик да би се лакше сналазио у својој струци. У шегртској школи је важио као неоспорно најбољи ђак, и професори га често пута истицали другима за пример. Али он са свим тим није био задовољан. Њему је пред очима лебдело: бити нешто велико, бити уважена личност. Заносио се мишљу да пише романе и научна дела, да измисли неку нову врсту аероплана или славине. Одушевљавао га Леонардо да Винчи, дивио се Толстоју, обожавао Горког. Замишљен над хрпом књига, падао би у очајање да никада ништа неће постићи и плакао у осећању сопствене немоћи; да би опет, одмах из тих сумњи, понова дизао главу, веровао у будућност, и бацао се на рад.

У то време писао је кући дуга писма крцата непознатим речима, знањем које је стекао, јер је знао да ће их отац показивати по селу и да ће она бити предмет чуђења и разговора. Маштао је стално о повратку у родни крај, сада још више и јаче него раније, о даровима које ће понети оцу и матери. У таквим часовима немира и мутних жеља плануо би нетрпељивошћу и очајавао што време

брже не пролази. Завлачио се у мрачне магацине крцате робом и тамо давао маха необузданој машини.

Време је било милостиво према узбуђеној шегртској души и односило делић по делић његових патња, претварајући их у успомене, које ће му једнога дана бити ипак драге...

III

Најзад дошао је крај и Бошкову шегртовању.

Газда га позвао у канцеларију и понудио да седне. Пошто га посматрао неко време ћутећи, као прибирајући мисли за неку важну ствар, он проговори Бошку:

— Бошко... прошле су четири године!... Одоше, синко мој, а ти од оног малог шегртића пре четири године постаде калфа... Кад си тек дошао, сећаш се, Јован је постао калфа, а пре годину дана ослободио сам и Максима... Сад, хвала Богу, дође време да ослободим и тебе... Мени је мило што сте то код мене постигли... и још бих био срећнији да вас могу видети као младе трговце, како — самостално радите, како постајете угледни људи... Него, и то ће бити!...

Газда заћутао у тражењу мисли. Бошко, посматрајући га и узбуђен пред новим збивањем, помислио: „Исто овако саветовао ме и отац пре четири године“...

— Бошко, — наставио газда — ако желиш да и даље останеш код мене — јер ти си сад слободан! — а ја би волео да останеш, даћу ти пристојну платицу... Јован одлази у војску, мо-

рам узети и новог шегрта, а ти, знаш, ваљан си дечко... био би ми најстарији... И Максим је ваљан, не могу грешити душе, али твоја глава је нешто друго... Жао би ми било да и ти одеш... Боли то кад дође време да ми одлазите, јер ја немам деце... ви сте моја деца!...

Ту доброга човека облиле сузе и он заћутао сећајући се ваљда своје младости коју је провео овако у напорној борби за хлеб.

Бошка је то све дубоко гануло. Узалудан труд газдин да се уздржи под навалом успомена и осећања — (брисао је нос марамицом, кашљуцао, сагињао се без потребе, сасвим се изгубио; из његовог понашања избијао некадашњи шегртац!) — затим она топлота која је зрачила из те сметености приближавајући их једнога другоме, стварајући домаћу родитељску атмосферу. И њему се грло стезало.

Газда продужио:

— Дакле, синко мој, ја те ослобађам... Нека ти буде са срећом... И сад се одлучи, Бошко... А за успомену ево ти ово, — и газда му пружи леп сребрни сат.

Бошко, узбуђен, прими дар, пољуби газду у руку и обећа да ће и даље код њега остати („ни-кад нећу отићи одавде“ — помислио је) па захваљујући му на добротинствима изиђе из канцеларије влажних очију, али бескрајно срећан. Био је свестан да је пребродио тежак шегртски живот пун беде и понижења, и да се пред њим отварао широк, слободан свет.

Кад је изишао из радње, увече, отишао је у собу, сео поред прозора и загледао се у мрачно

двориште. „Дакле, и то је прошло — размишљао је... Право је говорио отац да ће то све брзо проћи... И прошло је... Сад се треба спремати кући! Замолићу десетак дана отсуства... Но, доста се чекало!... Четири године!“...

Запалио је светлост, потражио хартију и написао кући дугачко писмо. Нарочито је истакао да је од сада „калфа и слободан човек“. Није могао одолети, а да не наброји каквих ће све лепих ствари да донесе на дар, — „нека се веселе“. У себи је замишљао раздрагана и задивљена лица оца и матере. „Ето дошао је, мајо, онај дан о коме сам ти говорио пре четири године!“

Кад је завршио писмо, угасио је светлост и понова сео крај прозора. Није могао да заспи од среће и неодређених слутња...

Но, пре него што је могао да оде кући, требало је посвршавати многе ствари: требало је пре свега нанизати бар три плате једну до друге, да би могао купити хаљине, дарове и све остало што је обећао. У свему, дакле, морао је да одложи отсуство за неколико месеца.

Полако, истрајно, с планом, он је пунио своје сандуче: хаљине најновијег кроја са два реда дугмади и разреском позади, ципеле на дугмиће и врло високих пета, кошуље ни премалене ни превелике са маншетнама које су се дале скидати, са крагном високом као у официра, а шешир са широким ободом као у каквог сликара. Био је ту и штапић од трске са пониклованом каричицом и куглом на дршку. Са тихом радошћу надносио се над ствари, посматрао их зналачки, брижљиво,

све више уверен да се његова некадашња маштања све потпуније приводе у дело и остварују.

Једне недеље, кад је све било готово, решио Бошко да се обуче. Први пут откако је постао калфа у њему се пробудила жеља да покаже и својом спољашношћу да му тај положај припада у пуној мери. Кад је изишао на улицу, чинило му се да га сви радознано посматрају, чудећи се откуд то да се он одједном тако обукао.

Те недеље управо — било је то 1906 године — вршени су у Хрватској избори за бана. И као обично народ је викао да неће туђина за бана, него свога човека, и поручивао Мађарима нека се чувају. Мађари опет са своје стране нису много држали до тих народних порука, него су лепо послали свога човека од „старе лозе и племените крви“ да узме управу у своје руке. И још му дали штапину у шаке...

У таквим приликама свет се заталаса: град добије узбуђен, свечан изглед, људи се мувају улицама, стискају један другоме руке, бледи од заноса у осећању слоге и братства, шкргућу зубима од благородног беса. Омладина је вриштала као на огњу и спаљивала мађарске заставе где год их је нашла.

Власт, разуме се, чинила је своје.

Не улазећи у суштину борбе, Бошко је посматрао родољубиви бес са симпатијама. Вал општег узбуђења обузимао је помало и њега. Са извесним уважавањем самога себе, почео је и он да живи стоглавим животом улице извикујући запаљиве речи слободе.

— Живела слобода! Доле Цувај!... Долеее!...

Изненада, иза угла, јурнула на масу гомила полицајаца. На глави им се сијали шлемови са по-
никлованим шиљцима, у белим рукавицама, са бр-
ковима завијеним у вис.

Надмено, заповеднички подвикнуо старешина:
— Марш кући, враг вам матери!...

Заушњаци му се надули, а очима колутао
бесно.

Кад је псовка одјекнула, гомила застала тре-
нутак и заћутала изненађена. Била је то чудна,
претећа тишина. Бошко се зачудио: „Зашто то?“
Није могао да разуме зашто растерују народ, који
се бунио противу туђина, а они сами, полицајци,
били из народа...

— Шта, не чујете!? — и шамар одјекну по
лицу неког пекарског помоћника.

Бошко виде како пекару образ заигра као
хлепчић и како му се глава занесе лево па десно.
Лице му доби збуњено плачљив израз.

— Зар тако народ?! — завика један млад чо-
век, али у исти мах побеже преплашено у гомилу.

Гомила је стојала мумлајући, раздражена али
неодлучна. Полицајци се примицали оштрим ко-
раком, насртљиво.

— Шта је?! Шта се чека! — гушио се од беса
старешина и неочекивано почео да удара палицом
по најближима.

— Не смете да тучете народ! — испречи се
пред њима један човек бедног изгледа. Коса му
била пала по лицу, а глас га издао од љутине.

Без речи, бесан, удари га старешина у лице.
Човек трже главу уназад, подиже руке у вис, за-
несе се и паде свом дужином. Бошка спопаде не-

познат ужас пред призором. Али већ следећи тре-
нутак доби и он снажан ударац у браду да је од-
летео као перце у јарак пун прљаве воде и блата.
У првим тренутцима учинило му се да је то само
страшан, свиреп сан којег ће нестати. Али бол у
лицу, захуктане појаве у шлемовима чији су ко-
раци одјекивали оштро неком увредљивом бахато-
шћу која је будила мржњу, он схвати да је то све
заиста стварност неповратна, непоправљива. На
себи виде крв и блато. Осети се понижен, погажен
и србца букну у њему. Ископца се из блата и по-
диже главу. Управо му се приближавао један од
полицајаца. Бошко, заслепљен мржњом и јарошћу,
скуп сву седамнаестогодишњу младост и сав по-
нос у силовит налет. Али већ следећи тренутак он
се сломи. Његове мишице још неразвијене, груди
које су се тек почеле ширити, сломиле се у рута-
вим рукама човека с бичјом шијом. Притиснуо Бо-
шкову главу у блато и прибио га коленима за зе-
мљу као црва. Младо тело почело да се копрца по-
следњим напорима, али узалудно. Убрзо се умири-
ло без гласа, с устима пуним земље.

Кад је дошао к свести још су били на истом
месту, а Бошку се чинило да је већ прошло много
времена. Нису чак, изгледа, ни приметили да се
онесвестио. У тренутку схвати положај, и као да
се нешто откину у њему: осети да му је отето не-
што свето, драгоценост без чега живот никада не
може радости имати, и он, још лежећи на земљи,
заплака, побеђен и без поноса.

IV

У полицији су их испитивали и брижљиво бе-
лежили њихове одговоре. Бошко се није ничега

сећао нити је могао да мисли о свима оним стварима о којима су се распитивали. Њему је у глави тутњало и кључало толико да је сваки час мислио да ће се срушити. Било му је савршено свеједно шта ће с њима бити, куда ће га одвести. Осећао је само потребу да ћути, да се негде склупча у каквом углу.

Па ипак кад га гурнуше са осталима у некакву пространу, подруму налик просторију, њему се учини да га спустише у гроб. Тешки, оголели сводови савијали су се одмах изнад глава као да су столећа носили на плећима. Зидови испрљани, ишарани, влажни, под испроваљиван, прозорче обезбеђено тешким гвозденим шипкама. У полумраку примети још неколико људи, и зачуди се да у тој рупи има још неко жив. Збуњен, застао је тренутак и рекао „добар дан“. Место одговора неко се насмејао. То га још више збунило и није знао шта треба да уради: да ли да седне негде поред зида као и остали, или да из некакве пристojности остане на ногама. Ипак реши се и седе на под леђима ослоњеним о зид. Посматрао је људе на чудноват начин: видео је само појединости лица: или нос, или браду, или бркове или косу; слушао је њихов разговор или тачније знао је да разговарају, али никакав мисаони рад није пратио његову радњу: гласови су остајали само гласови без садржине, налик брујању; лица само слике без икаквог значења. Имао је смешно осећање: као да је седео на вртешци: хаотичан низ најчудноватијих осећања витлао се у глави и притискивао мозак и очне капке; желео је да се занесе у некакав сан после кога би нестало свега и он се

опет пробудио у навикнутом ритму живота. Али, дубоко испод тога хаотичног врења, осећао је потмули бол, тих, без жестине, но дубок и неразделиво везан за цео живот, за сваку његову и најситнију радост.

То што се одиграло у његовој запрепашћеној души схватио је некаквом другом свести готово опречном и недохватљивом разуму. Кад је хтео да је схвати и разуме на обичан начин није могао да ухвати њена стања, није налазио речи, изражајних могућности, него је прибегавао широким сликама и догађајима... Чинио се сам себи као какав запуштени кућерак, брижно закованих прозора и врата, притиснут влажним сенама, поред кога је одједном зафијукала бура, силом растворила врата и прозоре и затресла убогом грађом из темеља. Ничега није било чега се хладни језик ветра није дотакао, облетао око њега, завртео га и понео котрљајући. Бошка на махове савладао ужас: мислио је да ће морати викати, бежати некуд да утиша у себи тај урнебес; на махове чинило му се да се мора бацити на земљу и, срушен у себи, у осећањима, без воље и снаге, плакати у сав глас. У очајању подигао је поглед до прозора. На прозору су се нихале некакве грање танке и неприродне, а сумрак се спуштао и затварао видик.

Но мало по мало у њему је почело да преовлађује осећање осамљености и пораза. Душа се била предала, отворила све своје и најтајније преградке и ћутала потресена. То су били тренуци рађања: у таквим ћутањима понова се искивала Бошкова судбина и добивала ново обе-

лежје. У таквом осећању, људи око њега постали му ближи а њихов удес сроднији његовом. Почео је да их посматра и слуша; сад је тек почео да их разумева, и зачудио се: као да су говорили из његове душе! Бунили су се, гневни, без страха са одлучним уверењем да ово што је с њима учињено није достојно човека. О они су били притешњени, обесправљени, погажени! Њихова срца одјекивала је у његовој души болном радошћу као да се дигла у његову одбрану. У њему се рађало нешто светло, силно и тужно у исти мах. Близина тих људи сапатника постала му јасна и топла. Слушао је сваку реч и чинило му се као да је свака била упућена његовом ојађеном срцу да га утеши и охрабри.

— Где је слобода, браћо? ... говорио је један просед човек мирна, тужна погледа. — Где је? ... Не мислим ја на слободу коју ми може дати или одузети један Векерле или која друга псина, — то није слобода, то је њена сена! — него на слободу као основни принцип живота... Али ње нема... Нема је, јер је нема у основи наше вајне културе... разумете... у основи културе... Јер кад би је тамо било не би требало декрета о њој... Но, шта је основа наше културе?

Човек се смркао и ћутао готово једну мину. Сви су ћутали у очекивању. Дигао је главу и уморно, готово са гађењем и досадом наставио даље:

— Њена основа су точкићи... да, најобичнији глупи, смешни точкићи... Не верујете?... Но, добро. Реците ми шта је сат?... Пазите колико он тиранише човека, колико га прогони, колико

га понижава!... Зар та савршено празна и неплодна справа не одређује време колико смете бити срећни, колико радосни, колико тужни, колико своји, колико човек?... Зар вас она не граби за кику већ од раног јутра и држи вас цео дан, тресе вас за врат, пожурује ваше кораке и ви треба да поскакујете по заповести те идиотске справе као какво дериште!... Авај, беднога човека, беднога живота!... И тако све у знаку справе са точкићима — цео жевот. Где је ту човек? Какав човек?... Зар је то човек коме сама реч „гроф“, „пресветли“, „тајни дворски саветник“ или „полициски префект“ убрза дисање и озноји дланове? Какво очајно схватање!

Човек некако чудно подиже руке у вис и још их чудноватије спусти. Као да су саме полетеле горе и изнемогле вратиле се натраг разочаране. Његове очи тужне, споре постадоше укочене са изразом од кога Бошка подиже језа. Сви су ћутали као пред некаквим открићем кога су сви дубоко схватили и осетили да им је за њега судбина везана. Најзад јави се један потмуо глас.

— Да није хлеба — све би било лакше... Овако, хлеб је све...

Сви погледаше шта ће одговорити човек са тужним очима. Он, неочекивано брзим покретом замрси косе, нешто неразумљиво промрмља, па онда гушећи се речима процеди:

— Јест... Али право на хлеб има само човек... Остало не треба да живи...

Чинило се као да сви задрхташе у томе тренутку. Бошка подиђоше жмарци од неке необјашњиве страве. Затим, сви су дуго ћутали. Про-

зор са гвозденим шипкама све је више ишчезавао на тамном небу, лица су још личила на бледе пеге које су се полако тањиле и нестајале у мраку. Негде се чуо звекет гвоздене полуге, као да су некаква врата затворена.

Неко уздахну и прогунђа:

— Затварају, затварају... Човек је опасна зверка! Хахаха...

Смех је чудно зазвучао.

— Најбоље је увући језичину, па ћутати, — примети нечији глас и, пошто поћута мало као очекујући одговор, додаде: — Но, зар није тако?... Где се ми, дођавола, можемо борити противу бечке и пештанске силе?... Док нама пуцају главе, други се...

Пре него што је завршио реч, прекиде га онај што је о сату философирао:

— Да, тако... нема смисла!... Него седи на миру и глођи добачену кост, грађанска душо... рађај туберкулозну децу... и слушај господаре из Пеште...

— Ја немам деце...

— Но, тако нешто!... „Немам деце“. Не разумеш ли ти, човече, шта ја лајем?...

— Ја само кажем, не треба се бунити... Ви сте друго — социјалисти...

Наједном један нов, срдит глас:

— Сад, пошто су вас притегли, љубили бисте им skut... и сад мудријашите као баба...

— Ви извините, ја ничије скуте не љубим, а ако сам опрезан човек, то није на одмет...

— Добро, добро... а чиме се ви занимаете, опрезни човече?

Упитани је ћутао као да је размишљао да ли су те речи биле умесне и треба ли уопште на њих одговорити. Потом рече:

— То ако хоћете да знате, могу вам рећи: Ја сам Иво Крпан. Примам месечну плату као — чиновник. Посао мој није тежак, а живим господски... Ми купимо смеће по граду... тојест купе моји момци, а ја идем пред колима и само — звоним.

— Тако дакле!... И сад ћете то место изгубити, јер сте викали: „доле Цувај!“ Градски капетан Миклас казаће: „с том губом напоље“ и наредиће неком од слугу да вам дуне у фрак! Ха?...

Крпан није одговорио.

— Знате ли ви, Крпане, зашто сте на свету? — упита га исти глас. — Да ли сте икада о томе размишљали?...

— Па рекао је човек зашто је на свету, — добаци неко и злобно се закикота.

— Нисте, дабоме — продужи онај. — А и откуд би! Ваш добри жупник вас је учио да будете покорна слуга божја, да се ударате у груди и кукате над греховима својим... Учили су вас, даље, како се звоно држи кад идете пред колима, какву титулу има граф Миклас „велеможни“, „пресветли“, „поглавити“ или „премилостиви“... учили су вас... ама, свачему су вас учили само не слободи... Ви ни сами не знате зашто сте викали „живела слобода“...

— А чиме се ви занимаете? — упита Крпан. Глас му је био неочекивано оштар и подругљив.

Сви као да се изненадише Крпановом питању. Упитани проговори једва чујно:

— Ничим...

— То ти је слаба шаржа, — закликта Крпан, јер му се очевидно допала сопствена духовитост.

— Боље је бити и ништа, него роб — јави се један нов глас.

После тога опет су сви заћутали. Бошку се учини као да се, после ових речи, сва лица смр-коше у срдиту гримасу. Све то што је чуо, било је за њега крајње ново и занимљиво. „Какво ли је срце у ових људи?“ размишљао је „и шта они хоће“... Имао је осећање као да они сви нешто знају о чем он још никада није чуо и да је то што су знали морало бити нешто велико и ново. Њихове речи одлучне, тамне, недоречене имале су драж новине и узбуђивале Бошкову машту. На тренутке му се чинило да путује са познатим друштвом у некакву опасну и непознату даљину за коју су потребни храброст и занос. И у том топлом одушевљењу да су му заиста наредили да се изложи каквој опасности он би то без размишљања одмах учинио.

V

Споља, кроз прозор, просу се мрља мутне светлости. Људи су седели замишљени. Онај што се љутио на сат, подиже главу и, као да га сад тек примети, погледа у Бошка.

— Шта је с вама било, младићу?

Бошко хтеде да одговори, али га глас издаде и он запишта само нешто неразумљиво гласом ситним као да пиле запијука. Но одмах се искашља љутито и понова одговори:

— Тако... низашта... Па пошто је некако нарочито разгледао слој длан, додао: — Слобода...

Био је веома задовољан што му је на ум пала баш та реч, коју су и они често спомињали. И зато храбро подиже очи и погледа у човека.

Онај се диже и седе поред Бошка.

— Ја сам Јован Марић, типограф — рече, огледа се око себе и наслони леђима на зид. — Шта, и ви сте демонстрирали данас?... Но, то није ништа... пустиће вас сутра... А тукли су вас? — упита после краћег ћутања. — Кржави сте...

На речи „тукли“ и „кржави сте“ Бошку дође да заплаче и да се изјада. Но ћутао је оборене главе.

— Држите се само храбро, — продужио Марић, — човек не сме да клоне.

Бошко са страхом погледа у Марића. Он је, смркнут, гледао преда се и продужавао даље:

— Чудновато како људи још слабо схватају шта је слобода... Све им је прече од тога: и положиј и титула и орден... А кад би знали...

Марић је говорио као да говори човеку за кога чврсто верује да га овај разуме. Бошку то било пријатно и слушао га пажљиво. Марић се жестио, каткад је крклао речи као да се гуши њима, тресао је главом и шкргутао зубима. Од свега једино су му очи биле мирне; али иза те мирноће Бошко је осећао ледену свирепост. Од сиљних речи и страшних претњи, Бошку почело бивати непријатно. Осетио је одједном иза свега тога беса и срибе немоћне људе, сиротињу неразбориту и злобну. Није ту било ни трага некаквом витештву, некаквој презривој хладноћи решеној да истраје до последњег драма снаге. Било је ту, истина, нечег жестоког, нечега смелог, али нечега

несталног и неиздржљивог. И коликогод је мало пре желео да разговара с њим, сад осети жељу да Марић престане. Обузе га необјашњива жалост: постаде му жао тога Марића што је изгарао у ватри и одушевљењу, и не слутећи колико је бедан у тој својој прљавој кошуљи, поцепаном капуту и поквареним зубима; ражали му се над свима тим људима што су седели ћутке или лежали, јер му се њихова срџба учини смешна а они страдалници и бескорисне жртве.

Осећања жалости, немира, понижења и стида смењивали се у њему и падали на свест оловном тежином. Запао је у неку врсту грозничавог сна који је био сличан јави; чинило му се да чује однекуд један глас (да ли је то био Марић, Бошко није знао) час болан и огорчен, час љутит и претећи. Тај глас коме није нико одговарао, сам у дубоком мраку, под старинским зидовима, имао је нечег што је Бошка страшило. То је био бол људски који није могао да спава, него се дизао ноћу и лутао над заспалом земљом. Глас је говорио о људима који нису имали коре хлеба, тражио је правду и једнакост за све људе, тражио је братство и срце за бедне и одбачене, јецао је, молио, преклињао. Чуло се стењање, уплашени повици... Одједном Бошку се учинило као да је јасно чуо глас своје матере: „Бошко!“... Пробудио се из мучног сна са теретом тешке жалости, и слушао. Ништа се није чуло. Сви су спавали дубоким сном, светлост испред прозора била је угашена. Испружио се понова на тврдом лежишту и са предосећањем црних слутња, савладан нераскрсивим осећањима, он је заплакао.

Сутрадан, кад се пробудио, сви остали су већ разговарали одавна, а сунце је поигравало на оголелим зидовима. Лежао је још неко време претварајући се да спава, јер му је било непријатно. Мислио је на газду, на радњу — претурао је по глави разне мисли. У њему се будио некакав потмули бес на људе, на затворе, на судове — и на самога себе. Желео је да се освети целој свету, да све слисти на земљи и да тако утажи бол који га је пекао. У мислима се одметао у хајдуке и из бусија затирао мало по мало људски род. И управо кад је са највећим уживањем отсецао главе, отворила се врата затвора, а на њима се појавио тамничар. Прозва неколико имена и међу њима и Бошково. Бошко скочи хитро као петлић и у два скока нађе се код врата. Не осврћући се на оне који су остали, он пође за тамничарем. Тамничар их заустави на крају ходника, поред заходских врата, и нареди им да сачекају. Потом уђе у канцеларију. Пошто прође неколико минута врата се понова отворише и на њима се уз тамничара указа и достојанствено лице полициског старешине. Старешина размота некакво парче хартијице, прочита имена и рече им да сад могу ићи „шуге једне“ и „нека вас ђаво носи“.

Кад се нашао на улици, изван затворских зидова чудновато пространој и светлој, Бошка спаде неочекиван стид. У први мах хтеде да се завуке негде у нечије двориште међу старе сандуке или дрва као прогнаник или бегунац и да тамо сачека ноћ, па да онда оде кући. Али није се имало где сакрити: све су то била уредна грађанска дворишта чиста, чврсто ограђена и непријатељски ра-

сположена према сумњивим лицима. Покушао је да очисти одело, али ни то му није пошло за руком: било је пуно блата које се ђаволски упило, местимице поцепано и згужвано потпуно као у каквог скитнице. Понова га спаде гнев и то му даде снаге да пође. На звонику је управо одбило подне; врело сунце је сметало очима и изазивало непријатна осећања. Издалека, у дну улице, угледао је радњу и нешто ледено га текнуло у срцу. Кад се примакао, радња је већ била затворена. „Отишли су на ручак“ — помислио Бошко са некаквом одвратном досадом при сећању на врућу супу, тањире, звектање ножевима и кашикама. Брже боље се успе дрвеним степеницама под кров у своју собу; поглед на познате ствари ублажи у њему огорченост. Пресвуче се и уми. Пошто је неко време стајао посматрајући око себе и питајући се „шта сам хтео, шта сам хтео?“ иако није ништа хтео, реши се да оде пекару Сави, верујући да ће тамо наћи охрабрујућих мисли и савета који су му сада били потребни.

Затекао је Саву где седи на свом уобичајеном месту на клупи окренут прозору, држећи штапић у руци и клатећи га тамо-амо као да је одржавао какву равнотежу. Сава га познао по кораку и довикнуо му не осврћући се:

— О, где си ти?...

Бошко ћутке сео према њему, уздахнуо и подбочио главу.

Савине следе очи се узнемириле и ваљале као два мутна вртлога, а лице добило онај напрегнут израз какав се примећује обично код слепаца. Бошко му све испричао укратко, увређено, љутито.

Било је у том причању претеривања каква се увек јављају код деце када немају довољно речи да изразе своја осећања и када им се чини да нису довољно задивили својим излагањем. Било је ту огорчења које још није било начисто само са собом, осећања неправде још мутног и не довољно одређеног. Сава га слушао мирно, клатећи штапић, па пошто је Бошко завршио, поћутао извесно време. На његовом лицу се видело да је већ знао што ће одговорити Бошку, али није хитао, јер му је то све било одавно познато и могао је још и да дода Бошковом причању можда и тежих ствари. Савина мирноћа Бошка озлоједила. Очекивао је да ће се Сава с њиме сложити, да ће лупити песницом о сто у наступу оправданог гнева, да ће тражити начина и меру како да се нанесена неправда исправи или бар ублажи, да ће се сажалити на Бошково страдање, да ће најзад схватити то као страдање; — а оно ништа; ћутање без краја и конца.

Сава набрао обрве, престао да клати штапићем и чудним, укоченим покретом окренуо се укоса према Бошку и тихо, готово снужено рекао:

— Окани се ти тога... Не петљај се... Сила је сила...

Нечега безнадног, беспомоћног било је у тим тихим речима изреченим мирно без колебања. Као кад се леденице откину с крова и падну на земљу: прсну и све је свршено.

Бошко га посматрао у недоумици. Осећао је као кроз маглу како се буде у њему два различита осећања: једно које је жалило — кога? — није знао. Можда себе, можда Саву, можда дру-

ге људе. Али оно је било такво да је могао одмах заплакати. Друго, које је било пуно мржње — на кога? — није знао. Али и оно га је толико закупило да је хтео да зашкргује зубима и да проспе најгадније речи. Није могао дуже да издржи, скочио је и отишао. Дућан је још био затворен. Ослонио се на врата натмурен и раздражен. Није никако могао да схвати такву покорну равнодушност, такво мирно примање ствари које су по његовом схватању биле управо ужасне. Али људи који су поред њега пролазили, хитали су да не задоцне на ручак. Све се кретало уједначеним ритмом свакидашњег живота довољно снажног и широког да се не зауставља на појединостима ма како оне изгледале важне и велике. Шта је могао ту да значи један наљућени трговачки калфа ослоњен о зид? Смешно... Нешто од те стварности као да је допрло и до Бошкове свести. Учини му се чак да на тим равнодушним лицима чита незадовољство што је већ пуштен из затвора и као да га је требало тамо још мало „намецати“. Са тим новим осећањем које се тако неочекивано јавило, он се реши да не оде у радњу. Успе се у свој собичак под кровом и обучен леже на кревет. „Шта се то све са мном десило?“ мислио је посматрајући како се шета једна мува по косој таваници. И за чудо одједном му сву пажњу закупи та мува. Она је ишла лево-десно, стојала и трљала ножицу, размишљала нешто важно, и опет настављала своје шеткање. Кад је одлетела, Бошкове мисли се прекидоше и настаде извесна празнина у глави. Лежао је тако дуго. Доле, приземно, зачуо је лупу. „Отворили су радњу“ — помислио је и мисли му

почеле саме да иду као неким већ утврђеним током: замишљао је белотрепавог шегрта Павла како откључава старинска дрвена врата и извлачи заворе са познатом лупом; како газда застаје тренутак пред отвореним вратима, огледа се лево и десно као да пита „е, хоћемо ли?“ и како улазе у радњу: први утрчи најмлађи шегрт, па онда калфе, а на крају газда полако, важно, кашљући без потребе. Замишљајући њихова лица и рад у коме је он био одсутан, обузе га некаква тиха туга: „Да сам умро исто би овако после моје смрти радили: чула би се лупа, газда би застајао на вратима и све би било на длаку исто; нико не би питао: где је Бошко?“... Дигао је руку и посматрао плаве жилице, ширио и скупљао прсте. Потражио је опет муву на косој таваници, али је није било. Кроз четвртасто прозорче на крову улазила је стидљиво жута разводњена светлост. Телеграфска жица на крову зујала је тужно као бесконачан одјек некакве непознате и тихе жалости. Све је било око њега додирнуто нечим бедним, измученим и без циља.

И противу воље дигао се и стао насред собе. На вешалици је висело његово ново одело поцепано и упропашћено. „Сад је готово и са одласком кући“ — помислио је у неком тупом болу, и у њему се понова поче да развезује срџба: „Убићу некога од оних гадова!“ прошапутао је, осећајући у исти мах да то неће учинити. Али било му је пријатно изговорити тако страшне речи. Механички је разгледао панталоне; мисли су му биле на другој страни: „Зашто је то све било? Зашто је је то све тако?“ И као одјек јави се друга мисао

мучна, без одговора: „Па овако се не може живети!“ ... Одједном метну панталоне под мишку, бацаи руке на леђа и замисли се: једна мисао му постала све јаснија и јаснија; чак као да се обрадова нечему, лице му се озари: „Да, убити се!“ — рече шапатом, и као да одахну од некаквог терета.

И што је даље размишљао о томе „решењу“ — како га је назвао — све је био поноснији на самога себе, на своју решеност, — и смисао живота одједном добио некакав други ослонац, отмен, несвакидашњи и стваран. Сети се Савине покорне „посусталости“, мрења са животом „какав је да је“, упореди себе с њим и нађе у свом ставу нечега мудрог, јуначког, што је несумњиво могло да посведочи његову вредност. Али онда се сети мајке, њених тужних очију и мршавих посусталих руку: Шта је она крива да је овако ражалостим? Зар после свега очекивања и свих обећања да јој јаве: „Евице, друго, син ти се убио!“ Бошко се запрепастио, а грло му се стегло од саме помисли на мајчин јавк, бусање у груди и кукњаву по селу. Сагнуо се као под теретом и стојао у несносној недоумици: живот је опет искрсавао пред њим непобедив, страхан и замршен, и није видео никаквог излаза из тога вртлога. Стојећи оборене главе, слушајући жицу где зуји, осети како му се у глави рађа једна друга мисао исто тако страшна и како долази упорно се пробијајући, чак и противу његове воље. Кад је постала јасна, Бошко умало гласно не заплака кад се јавише страшне речи: „Мајко, зашто ниси већ умрла?“ ... Подигао је главу и укочених, бескрајно болних очију посматрао делић плавог неба и понављао страшне речи:

„Да, зашто ниси...“ и болно зачуђен додаде одмах у неком свирепом пркосу самоме себи, нечему што му је дало живота, нечему што је хтео да га сломи: „Ето, докле сам дошао!“ ...

Био је блед, усне је чврсто стиснуо да не задршћу. Дуго је тако стојао грчевито држећи панталоне, загледао у плави четвороугаоник неба, занесен, без мисли док сумрак није почео да пада... Стресао се од некакве унутрашње хладноће, и као да се пробудио из дубоког сна. Ноге су му биле укочене и болеле га; глава је била тешка, без мисли, као наливена оловом. Помакао се споро, круто као какав аутомат, учинио два-три корака дужином собе и опет стао: „Шта да радим, шта да радим?“ — питао се у тихом очајању осећајући у себи бесконачну, мрачну пустош и бесмисленост живота... Реши се да опет оде Сави, и одмах пође вратима. Примиети да још држи панталоне под мишком, разви их и обеси на вешалицу. Али у исти мах осети несавладљиву досаду, умор и тупост; леже обучен на кревет и одмах заспа тешким сном.

VI

Потресен новим и непознатим осећањима, опчињен нејасним слутњама које су га чудно узнемиривале, Бошко није примећивао како је време брзо пролазило. Радио је свој редован посао савесно као и раније, само са некаквом нестрпљивом журбом као да је хитао да не задоцни некуд. Људе је избегавао, није никуд излазио, читао је и седео замишљен. Често је вадио хаљине из сандука, које

су још једнако биле згужване и прљаве, пажљиво их посматрао, размишљао нешто и опет их понова бацао у сандуче. Лице му се ушилило, а очи добиле непријатан сјај. Уопште у њему се одиграло нешто занимљиво: све је било у њему у грозничавој напетости као пред некаквом великом одлучном акцијом, ни на чему се није дуго задржавао, све му се чинило привремено и сувишно, лако се љутио, маштао бесмислене и немогуће ствари, потцењивао је своје способности и падао у очајање. Одевање је био занемарио, није се шисао ни бријао и изгледао као испосник... Дуге препирке које је водио са Савом нису доносиле никакве користи. Показало се одједном да сиромаша Сава није био више дорастао питањима која су Бошка занимала, да се чак збуњивао, муцао и љутито прекидао разговоре. Бошко се зловољан враћао кући и настављао сам за собом расправе често ни сам не схватајући шта заправо хоће.

У таквом душевном расположењу, Бошко изненада добије писмо у коме је отац саопштавао да је умрла мати. Тешким, чудновато тачним сељачким речима описивао је отац последње тренутке материне, не остављајући ни трага некој макар и најнеоснованијој нади. „Нисмо те хтели звати, сине, претужно би било“ — стојало је у писму. У први мах Бошко је био у недоумици: да ли је то све истина? Чинило му се да тако велика ствар не може одједаред доћи. Али пошто је понова прочитао писмо, болна стварност је све јаче избијала. „Дакле, све је свршено“ — рече гласно као да је хтео још једном да се увери. „А виђење, а дарови, а радост?“... Сузе саме од себе

наврле су на очи и капале на разастрту исписану хартију...

Бошко је склупчао своје болове, као некада прњице у завежљај, и заћутао. Знао је да је све узалудно и да се више ништа не може изменити. И небо је било, чинило му се, неосетљиво за његове чудновате и неодређене тежње као и људи.

Срце људско је као дечја свиралица што пишти негде у ливадама у вреле летње дане док облаци изнад њих хитају безбрижно; срце људско је тиха ватрица што сагорева подједнако и у плачу и у радости: ојађен, Бошко је полако заборављао да има родитељски дом тамо негде у Славонији, међу сеновитим шљивицима, да има тамо и један гроб за кога беху везани сва његова детиња радост и сва његова надања. Чинило му се да је безимен и без рођења постао из времена које је вечно и без постанка, и да тако лебди у бесконачности, над мртвим водама, тужан и неупитан ни од кога.

Вратио се понова књизи и удубљивао у њен чистији, узвишенији свет, испредајући из њега основу за један честитији живот. Живео је са лепотама и истинама великих духова које су чекале да их зовне каква честита душа па да сађу у живот и да га оплоде својом лепотом и мудрошћу. Уморан и испаћен веровао је у тај лепши свет свим жаром младога срца, бежао је тамо где се чула топла нежна реч утехе која није тражила прегарање, јер није имао више снаге за то; тамо су, најзад, све лепоте и радости биле сталне, вечне а неке као оне у животу: варљиве, слабе, колебљиве. Заносио се песништвом Ракића и Дучића, јер

му се чинило да се то он јада са позајмљеним божанским речима у ћутљиво небо, у бесконачну тајанствену вечност...

Разуме се, Бошку није било дато да живи само таквим животом лепе поезије као каква зачарана принцеза; да се предаје своме болу и да терет свој олакша блиставим стиховима. Он је морао да ради, да тргује, да придобија муштерије излазећи на сусрет њиховим немогућим жељама; требало је имати хладну и бистру главу, бити насмешен умиљато, — једном речју живети тим животом иако му је он доносио бол и понижење. На газдине приговоре морао је да се шиша и брије и да уопште пазити на своју спољашност. Захваљујући наслеђеној живљавости и отпору далеких, можда хајдучких, предака који су умели да за честиту реч умру на коцу, Бошко је умео да буде храбар и преображавао се на делу. Осећао је каткад потребу да се запени у физичком раду, у вашарској гужви и јурњави. Био је неумољив према шегртима, витлао их као ђаволчиће, смешећи се при помисли да га они, кад су насамо, оговарају и псују. Постао је готово суров и према Максиму не штедећи га ни тренутка истицањем своје надмоћности. Глас му је постао оштар попут метала, покрети понешто дивљи и силовити као да се никада неће зауставити. Постао је одједном зрео, самосвестан, свој; развио се у младога човека који је храбро али са извесном мржњом гледао у живот...

После дужег времена отац је послао Бошку и друго писмо. Бошко га примио са потајним страхом. Но одмах се сетио да се нема чега више да плаши, па га отворио мирно, пословно као што је

отварао пакет каквој радозналој муштерији. Из писма почеле да капљу очеве речи троме, смирене као да их је откуцавао њихов стари часовник с кукавицом. „Еј, сине — стојало у писму — заборавио ти нас (Бошко није оцу одговорио на оно прво писмо) као што се заборављају лањски снегови. Закукала кукавица на нашем дому: умре мати, а ти заборави... Чекам свој суђени дан као паћеник и плачем тужно, јер немам никог да ми очи заклопи на самртном часу... Ти опрости мени староме оцу што те нисам никада обишао. Сиротиња нам је руке одузела, сине, па нисмо могли душом да дахнемо. Она, покојница, Бог да јој душу прости, плакала је што ти пакета није могла да опреми, ни колачића са грожђицем да испече... Не љути се, голубе мој, на нас јер ми нисмо криви били... Не љути се, не љути се, рођени мој... Збогом..."

Бошко му одмах одговорио: одабраним речима из свога речника, закукуљеним у нејасноће, са задовољством се откинуо од свакидашњице. Писмо је испало како је желео: тамно, озбиљно, суморно. Кад је бацио писмо у поштанско сандуче, осетио је како се још јаче откида од свега онога што је сачињавало његово детињство, као и са жељама које су му још недавна биле свете.

Целу годину отац се није јављао. А кад му је понова писао, саопштио му је вест чудновату и невероватну: имао је намеру да се жени. Његова одабраница била је, према његовом писању, жена смерна и крепосна, исто тако удовица као што је и он удовац био, само иза трећега покојника. (Истина, један је погинуо у тучи). Између осталих врлина које је отац набрајао нарочито се одвајала што

је крепосна жена умела да баца угљевље и да скида чини са опчињених. „Самохран сам — писао је он, као да је оправдавао свој корак — нема ко да ми опере и сашије рубине“. Сем тога будућа жена му је приводила кћер из њеног трећег брака, „девојку мирну као јање, мало грбаву и разроку“; доносила је још у мираз „двадесет јутара оранице“ и ормане „пуне као шипак“.

После ове вести Бошко се чудно сневеселио. Постало му јасно да га сад више ништа кући не вуче. Док је раније било ипак неке далеке наде да ће се кад било једном вратити, сад је као оштрим ножем изрезана из срца и та последња нада. Неочекивано га заболело: учини се сам себи као некакав уклету путник који бежи од самога себе, од своје младости и од својих успомена. Слегла му се на душу туга и немоћна жалба. Почети сазнања животних истина почели да остављају свој траг у светлости очију, мукло запаљеној. Сад му је било савршено јасно: сазревао је у тихој срџби, у бесу који је привидно ћутао, борећи се за хлеб упорном и смишљеном одлучношћу.

У њему су се, стварно, сабирале чињенице немилосрдно и непосредно, и каквој материној мазии изгледале би као проклетство. А Бошко је слутио да га чекају још нова сазнања; па ипак, решен свега што би га могло заболети — тако му се чинило — смело је носио у неизвесну будућност своје срце слепо верујући пркошљивој младости...

VII

После две године Бошков газда почео одједном да болова од неке непознате болести. Коп-

нео је из дана у дан и постајао замишљен. Његова мати — која је желела да јој се син ожени, јер је остао нежењен — кукала је над његовом бољком и звала многе лекаре. Но они, изгледа, нису могли да му помогну, него препоруче старици да сина пошаље у санаториум. После тога, наравно, Бошко је постао главни стуб у радњи: послови су тражили своје; с друге стране, требало је тежити и сироту старицу, која је, и сама прикована слабошћу за искрзану наслоњачу, кашљала тешко, бројећи досадне дане и ноћи, мислећи на сина, све мање веровала да ће моћи сачекати дан кад ће јој унуче писнути у кући. Сналазити се у свему у то време могао је заиста једини Бошко.

После извесног времена, газда се вратио из санаториума осушен као трлица, блед, са чудноватим погледом. Посматрао је радњу са страхом у очима, обилазио магацине брзо, трчећи и стојао замишљен у каквом мрачном углу. Сви су се почели чудити његовом поступку, шапутали о њему којешта и помало га се прибојавати.

Једнога дана нашао га Бошко у подруму где стоји замишљен са капутутом свученим. Кад је приметио Бошка, покорно оборио главу као ђачић и навукао капут. Бошко се претварао као да није видео његов чудновати положај, и рекао му да треба извршити извесне набавке сирћета.

Газда се тргнуо и отскочио корак натраг.

— Шта наручити? Зашто?... Не, не... радије ћу сазидати кулу на шест спратова; а на врху куле, на самом врху да се окреће као на стожини, — биће моја канцеларија... и твоја. Не знаш ти... али мене прогоне! Знаш ли ти то? Да, про-

гоне ме и хоће да ме убију... Него знаш шта? Закуни се да ћеш ми бити одан!

Бошко га посматрао престрашеним погледом и није могао да проговори.

— Закуни се! — зацвилио газда некако ситно као дете (Бошко се стресао) а лице му се набрало на плач. — Ти знаш да немам никога... само матер. А мати седи на бисеру и путује... путује... Не могу да је дохватим... Хоћеш ли се заклети? — упитао га понова и сав се некако погрбио.

— Кунем се — рекао Бошко сав дршћући од страха и чуда.

Газда га затим пољубио у чело, свечано, као да је вршио обред. Потом наставио шапатам:

— Пази, сваке зоре... да, да, у цик зоре!... они обилазе око мојих врата. Тапају тихо (ту се он погрбио, испружио руке напред и корачао опрезно, мацјим кораком, тамо-амо) шуљају се као зверови, фркћу на нос: ффф... и хоће да ме убију... Али ја сам измислио страховиту замку! — завикао и сав уздрхтао од чудновате радости. Очи му се напуниле сузама.

Дан-два доцније газдина се болест нагло погоршала и морали га силом одвести у болницу за душевне болести, где је, одмах идуће ноћи, умро изгребена лица. Ни стара није дуго живела иза сина. Умрла је после месец дана мирно, нечујно.

Положај се изненадно изменио. Почели долазити некакви газдини рођаци које Бошко никада раније није видео, и почели да се свађају. Најгори међу њима, како се Бошку чинило, био је некакав банкарски директор по имену Обрад, човек ниског чела, намргођен, плећат. Он је безобзирно

ударао песницом о сто као да је одавна био у кући и претио осталим сродницима да ће им „ноге полумити“. А ти „остали“ су били: један дебелко црвеног носа, ћелав и доброћудан, са лицем детињски зачуђеним; затим, једна постарија дама обојене косе, нафраканих образа, разрока и брбљива. И, стварно, ово двоје су се брзо изгубили, а Обрад преузео посао у своје руке. Доцније се сазнало да је он био удовац без деце и да је с покојником у некаквом далеком сродству с очеве стране, и у непријатељству.

Нови газда одмах почео да заводи нови ред: почео је да прети калфама и шегртима, исто онако као и раније сродницима, „да ће им полумити ноге“. Сумњао је у свакога од њих, улазио у собе и претурао по калфинским и шегртским сандуцима, изненада их пипкао по џеповима све са некаквим претећим смешком: „хехе“...

Бошку се то одмах није свидело и почео је да се брине за друго место. Међутим, ствар се окренула како Бошко није могао ни да слуги.

Пекарски помоћник Сава имао једнога брата, Аврама, судског чиновника. Аврам је био човек четрдесетих година, окретан, отресит и бистар. Некада је студирао право у Пешти, али га због сиромаштва није могао да заврши. Место тога нашао је место код суда као рачуновођа и дотерао до десетог чиновничког разреда, како се то онда звало, а то је значило имати златне звездице под вратом и углед у друштву.

Једнога дана Бошко затече Аврама код Саве. На први поглед Аврам му се није свидео. Имао је уздржљиво, готово надмено понашање, није ни

пружио руку Бошку, него га само погледао почев од ногу и климнуо главом. Имао је лепо однеговане руке, беле са дугачким ноктом на малом прсту, две златне звезде под вратом и позлаћен мач, раван као ражањ. Мрштио се на братово сиромаштво, разгледао по соби која је личила на запуштену магазу и седео тако као да је хтео свакога тренутка да оде.

Међутим, у току разговора људска срца се открију, раскраве и упознају. Одмах све постало друкчије и добило нови вид: оно што се Бошку малопре чинило надмено, сад му постало разборито и пуно отмености. Златне звезде и позлаћен мач изгубили одједном одбијајући званични блесак који је неумољиво стојао између човека и човека, и постали занимљиви предмети. Бошко посто Авраму бистар дечко, начитан и за његове године сувише озбиљан. Прњице — јер је Бошко изгледао очајно — постале сушта скромност и само су истицале Бошкову вредност.

— Заиста, млади човече (Бошку та реч била необична) штета за вас... Трговачки калфа... хм... не одговара вашој склоности... Ја ћу да видим... можда ће се моћи шта урадити за вас... Управо ми треба један писар... Видећемо, — говорио Аврам.

После два месеца, Бошко је, заиста, седео у канцеларији смештеној у подрум за писањим столом, пред њим мастионица, перце у рукама, маказе са стране о клину обешене. Оставио дућан, газду, шегрте; место у коме је провео неколико година. Разделио косу с лева на десно и преписивао концепте такозваног „концептуалног чиновништва“

(нека врста виших духова у чиновничкој хијерархији) ређао угласта немачка слова у декретима, похвалама и решењима. Шефови којима су та акта долазила на потпис са задовољством су издуживали своје племићке титуле и звања по хартији тако лепо и пажљиво исписаној. Доцније, једном, неки завидљивац је покушао да науди Бошку, и пријавио га да је као државни службеник скупљао прилоге за Црвени крст за време балканских ратова и да се заносио велеиздајничким плановима. Бошко је на време сакрио све оно што је могло да подсети на какву велеиздајничку акцију и тако је све срећно прошло, а он и даље остао на своме месту.

VIII

И ко зна докле би Бошко преписивао акта и шта би с њим било да није дошао рат 1914 године. Од тада у његов живота улази један нов елеменат и даје му своју боју. Хиљаду девет стотина и петнаесте већ је био негде у Галицији, а његов писаћи сто, перце и маказе наследила једна госпођица пиргава, дебелог подваљка и масна носа.

Међутим, одмах по завршетку рата, Бошко још у униформи, похита да се обавести у надлештву где је раније радио, има ли места и да ли би могао наћи упослење. У канцеларији га погледали зачуђено: „Зар је овај некада радио у овој канцеларији?“ Никога познатог није више било: ни пиргаве госпођице, ни Аврама, па чак ни његовог писаћег стола. Нечег тужног било је у том повратку.

На месту где је некада Бошко седео, сад је стојао сто једног крупног, проседог човека, који га посматрао доброћудним погледом. Његов дугачки нос и црни бркови оборени на ниже давали му изглед који се Бошку допаде. То је био шеф архиве Гавра Босанац. У другом углу седео је неки младић исто тако дугачког носа, само тањег, танког врата и блед, држећи перце у рукама. „Мирко Мрђен“ промрсио је црвенећи се, кад му се Бошко претставио. На свему се примећивала нека похабаност која је изазивала неочекивану сету као кад се после много година нађемо на пустој раскрсници познатих путева.

Шеф понудио Бошка да седне и онда му саветовао мирним, одмереним гласом, шта треба да учини и како да обнови своје постављење.

— Садашњи директор иде у пензију, стар је и оболео, па треба да пожурите... Дobar је човек... Недавно се вратио из таоштва... А примиће вас поуздано, требамо људи, послови застали и гомилају се... А сад смо, хвала Богу, у својој отаџбини, је ли тако?

Шеф се насмешио а лице му добило пријатан израз. Затим узео један дебео предмет, обрисао с њега прашину зечијом ножицом, отресао је и уздахнуо:

— Ех, и ова прашина поједе човека... Него, ви да напишете одмах молбу, тако да се узме још данас у поступак... Хартије немате... но, ево вам табачић — изволите.

Кад се Бошко јавио директору, високом, сувом човеку, овај дигао поглед и пружио му руку хладну као лед.

— Седите, пријатељу...

Узео затим његову молбу, прочитао је полако, пажљиво, нешто размишљао, а онда притиснуо на звонце. Негде се чуо ситан звук па затим настало ћутање. Испред прозора на гранчици седео врабац и љуљао се. У канцеларију ушао плав човек храмајући на десну ногу и рекао некако уњкаво, али отресито:

— Изволите, господине директоре!

Директор, гледајући у прозор, пружи хартију хромом човеку и рече уморно:

— Дајте, господине Филиповићу, нека се заведе овај предмет у архиви, а патом напишите декрет и донесите ми га на потпис...

А онда се окренуо Бошку и рече му са некаквим охрабрујућим смешком:

— Ви, млади пријатељу, дођите сутра на посао. Примам вас за званичника, — јавите се шефу архиве господину Босанцу... А господин Филиповић ће вам показати где је то... Будите марљиви, радите савесно, и све ће добро да буде, — закључи, пружајући му руку на опроштај.

И тако пролеће које је дошло праћено нежним мирисима свеже земље, имало за Бошка симболично значење: започињао је нови круг живота.

У канцеларији се сместио преко пута Мрђена, испод прозора, и округлог сата са жутим рамом. На столу направио распоред какав је имао некада, а са стране обесио о клинац маказе и равнало. Шеф му дао посао и показао му шта има да ради.

Стан је нашао код једног учитеља, веселог доброћудног човека с крупним младежом на обра-

зу, Марка Мартиновића. Мартиновић имао жену такође учитељицу, а с њом била и њена млађа сестра, неудата девојка, Јелена. Обе су биле благе, сентименталне природе, са понешто старинским схватањем живота. Бошко се врло пријатно осећао код њих. Узимао је књиге из њихове библиотеке, а они му били при руци у избору. Покаткад су расправљали изричући старе и давно познате судове о писцима и делима, препирали се шта је управо Достојевски хтео да каже у „Злочину и казни“, ко је већи: Гете или Шилер, и да ли је код нас могућ грађански роман. Бошко је у тим расправљањима испочетка само слушао, но доцније је и он узимао учешћа, показујући покаткад чудновата схватања.

У канцеларију је Бошко одлазио редовно и тачно, сваки пут са осећањем задовољства да ради један посао који је неопходно користан и потребан. После рата и свега оног што је у њему било изнад личности, сад се осећао растерећен и слободан. Родољубиви занос који се осећао код нас иза ослобођења потхрањивао му машту о некаквим великим радовима просвећивања и препорода који би требало да нас представи у туђем свету не само као ратнике изузетне вредности, него и као културне трудбенике који умеју да се снађу и у великим питањима душе и духа. Његов здрави наивни сељачки оптимизам „ако уложим труда у обраду овога парчета земље, мора бити плода“ није био још начет свом сложености грађанског живота.

Надгледајући његов рад, шеф се смешкао и говорио:

— То код вас одмиче жестоко... Кад би тако сви запињали!...

— Рад, то је крупна ствар, господине шефе. Бољег судије од њега не треба: увек ће показивати тачно колико вредите... То ме већ мој отац учио...

— Добро вам је то — одговорио шеф, климнуо главом, мало поћутао па додао замишљено: — тако би требало да буде... Него, понекад изневери и прође тако незапажен.

Речи као да учинише извештај утисак на Бошка. Повезујући велику плаву фасциклу са крупним бројевима, рече:

— Мислим да је то реткост... Шта може бити очигледнији доказ за вредност једнога човека од оног што је он учинио, што је ту пред нама, што видимо ви, ја, Мрђен... Иза тога стоји цео човек: и његова интелигенција и његова воља. Дело једнога јунака не може нико да оспори, исто тако као што се не може ни један кукавичлук назвати јунаштом...

Шеф извадио свој велики џепни сат са крупним бројкама на бројчанику, држао га на длану неко време као да је одмеравао колико је тежак, не дижући очију с њега, одговорио:

— Требало би да буде тако... кажем. Али није.

Он последње речи изговори мирно, тихо, али одлучно као да је имао за своје тврђење некакав сигуран, необорив доказ. Затим спреми сат у џеп и погледа Бошка у очи.

— Како то? — упита га Бошко у недоумици, посматрајући шефов раздвајање на глави.

— Како? ... Тхе, неко има среће, а неко нема ... У томе је све.

— Не верујем у то. Верујем у вољу и рад ...

Шеф намигну на Мрђена и показа главом на Бошка.

— Другар говори као и Миленковић ...

Затим се окренуо Бошку.

— Има ту један — новинар, шта ли је, станује у истој кући где и ја ... Држи течајеве за неписмене, предавања ... и тако, ђаво би га знао је ли то све искрено ил' само онако ... У граду веле да је шарлатан, али, кажем, ко ће то знати. Оно што говори лепо каже и може човеку да се допадне ... Али код нас има доста људи који умеју да говоре и добро и лепо и много, ух, страшно много, а на делу — пхи!

Шеф намршти лице и затресе главом.

— Па, ето, и ви тражите дело. Слажемо се дакле.

— Слажемо, слажемо — одобри шеф — само ја велим да то дело покатакд буде засејано речима оних који не раде. Разумете: брбљање, и то најобичније брбљање, дигнуто је изнад дела ... Овај Миленковић, истина, држи течајеве. То је већ рад. Али ето ови наши интелектуалци у граду кажу: „хохштаплерај“ ... али сами се нису сетили да отворе један такав течај. Хе, то је то, видите ... И све мислим: оно што је некада у ратника било перје, брадурина, искривљено лице, то је данас за интелектуалце, реч: — служи да уплаши противника. А кад тамо иза ње, крије се некаква бедна душица ... Него, ако хоћете да вас упознам са тим Миленковићем? Вас ће он занима-

ти ... Можемо данас после подне. Идем да му вратим једну књигу, Сењобоса, јесте ли читали? Јесте ... Дакле у четири, дођите код мене ...

IX

После подне су зазвонили на вратима на којима је била причвршћена таблица исписана једноставним словима: Милорад Миленковић. На вратима их дочекао скромно обучен човек, црних поткресаних бркова, бистрих очију и црвених пега на образима. Поздравио се са шефом и Бошком, и увео их у невелику, оскудно намештену собу. У углу стојала полица са књигама. Бошко летимице прочита: „Увођење у филозофију“ и помисли „Имам и ја ту књигу“.

Домаћин им потури две столице, а сам седе на гвоздени кревет, смејући се некаквим детињастим смехом. У његовом држању било је нечег природног и једноставног, тако да се Бошку учинило да се одавна познају. И посматрајући Миленковићеву чудновато зачешљану косу, помислио: „Како се време да прескочити“ ...

— Јест, држим вечерње течајеве за неписмене ... Имамо страшно велики проценат неписмених — нисмо се довољно припремили за слободу, — говорио је Миленковић, а поглед му се одједном заострио и боцкао као иглице. — Како ћете објаснити народу шта хоћемо, шта морамо, кад је слеп и глух? Сад треба подизати ново покољење ... Али, видите, немам просторија ... Молио сам власти, али то све страховито дуго траје док се неко помакне ... И за три месеца мораћу

затворити течај, ако ми не реше ствар повољно... Ето, господо, како то иде код нас! У другим земљама би ме још плаћали, а код нас неће ни кад им се човек бесплатно нуди...

Па пошто је ћутао тренутак, ширећи прсте на колену, продужује:

— Мислио сам, кад савладам прве тешкоће, отворићу и један течај за средњешколско образовање. Само, наравно, ја ту замишљам нешто друго, него наши професори. Ту неће бити главно знање, знање које ће остати мртво, некорисно, које ће се за пет година заборавити... Ја имам план да од људи направим раднике, борце, људе којима ће знање стечено у школи бити припрема за дело, а не циљ после кога треба закључати мозак... Наша интелигенција, то је мртво море! Десет од хиљаде да нешто, а онај остатак се сакрива иза тих десет од хиљаде и вичу ударајући се у груди: ми смо интелектуалци! ми смо интелектуалци!... Ја не знам по чему су интелектуалци; извините, можда ви не делите моје мишљење — али заиста по чему су интелектуалци? Изволте, заређајте по становима тих наших интелектуалаца, погледајте њихове библиотеке. Десет од сто има по двадесетак књижица, двадесет од сто има по пет књижица, а све оно остало не чита више ништа! Ја то не говорим напамет: посматрајте кад уђете у кућу, потражите очима... Ето, то је интелектуалац! И кад сам рекао да су наши ђаци, васпитани по овом средњевијековном систему, интелектуална мртворођенчад, онда су ме професори напали. „Ви сте против науке, ви сте против интелигенције!“ — верујући, велим вам, да

је то наука што се предаје у средњим школама, и да су ти ђаци, очајно неспремни за живот, интелектуалци! Али шта могу професорима... то је њихов занат.

Бошко спомену Le Vona, а Миленковић диже кажипрст:

— Пре свега треба образовати карактер! Тачно је он то рекао... Ја не могу да дођем себи од чуда, кад помислим да међу хиљадама деце која данас седе по школама има природа склоних крађи, лажима, подваљивањима, да их има који ће се цео живот повијати према другима, да ће целог живота бити подражаваоци, — и да ће они, кад одрасту и сврше школе, по праву тражити места лекара, судије, професора, — а да их никада у школи нису учили да буду људи!... Ја само тако могу да разумем интелектуалца који краде, који отима, који насрће на туђу част, који свој посао врши као од беде, само тако могу да разумем интелектуалца кад се ода политици да лаже и себе и друге, да мења уверење као што се мења марамица, да прима мито и провизије за дела за која би требало ићи на робију! То су бедни духови, ситне душе, полуинтелигенција...

Миленковић се занео у ватри. Глас му је звонио као метал и био пријатан. Бошко није био начисто колико је то све тачно што је чуо, али било је нечега што му се допадало, што је донекле потврђивало његове слутње и осећања која је имао кад год је мислио на вредност рада, на вредност човека. Налазио је на дну тих тврђења као некакву утеху и храбрење за један став који још није био одређен чврсто и јасно, али који се зачињао не-

где у његовој души још од дана кад је био шегрт и вукао на леђима џакове брашна у туђе куће. Истина, он је већ читао нешто слично, није то било ново што је говорио Миленковић, али Бошко није никада покушавао да те мисли веже за стварност, да их примакне животу толико колико овај човек. Сад су оне одједном биле ту, надирале снажно на врата и прозоре, биле дрске и безобзирне да је Бошка језа подилазила од њихова дејства.

Једна коса сунчана зрака паде на домаћина. Он зажмири и при том подиже горњу усницу. Показа се неколико покварених зуба. „Као и Марић, типограф“ — помисли Бошко. Шеф је држао руке на трбуху и смешкао се гледајући у Бошка као да је хтео да му каже: „Но нисам ли имао право: допашће вам се мој сусед?“

— Заиста потребно је дубоко уверење па да се смогне толико храбрости да кажете све ово, — рече Бошко.

— О, рекао сам ја то већ неколико пута у својим предавањима која сам одржао... Нападали су ме, дабоме, али то је само био доказ да сам погодио у — болно место. Нападао сам ја и попове, не само професоре... И они једно говоре, а друго раде...

Дуго су још разговарали о морално етичким питањима, додиривали се књижевности, социјалне правде, односа живота и смрти, док најзад, већ у сумрак, домаћин рече:

— Морам у течај... Биће ми драго ако ме који пут тамо посетите, да видите како се то ради.

Кад се Бошко вратио кући, саопштио је својим станодавцима где је био и о чему су разго-

варали. Показало се да су сви били против Миленковића. Нису веровали у његову искреност и налазили су да иза свега има некакав смишљен рачун, да се некуд прогура, да обезбеди негде некакво ухљебље, да стече некакву репутацију коју ће доцније да искористи...

— Најзад, он је плитка глава. Прича познате ствари... Све је то Петров већ одавна говорио, — уверавала учитељева жена. — Јесте ли слушали Петрова? Нисте... Отидите вечерас... је ли оно вечерас? Не, сутра, сутра отидите да га чујете... Може и Јела с вама. То је човек другог кова него тај Миленковић... Видећете, кад затресе оним седима косама — заплакали бисте...

А Јелена, црвенећи, додала:

— И замислите, тај Миленковић тврди на пример, да цела руска књижевност нема једног светлог лика, све је, каже, талог и муљ! Како да примите такво тврђење без побуне?

Румена, плавих очију, са гласом који се одједном ишчаурио из некакве љуске стидљивости и, млад, звонак, плануо; у хаљини модрој као лан, која је истицила њено витко тело, Јелена се Бошку допаде. Негде на дну свести, као одјек жеље, јави се мисао: „Да ли би пошла за мене?“ и одмах је нестала под нејасним осећањем стварности. Она је приметила да је Бошко посматра, па још јаче порумене и, као сакривајући збуњеност, упита:

— Зар није тако?

Бошко јој не одговори, трагајући за једним осећањем које се јави у њему, потресе га и нестала; слично осећању које покатакд пробуди сунча-

на зрака кад се пробије кроз лишће, звук некак-
кав или поглед, и који нестану у једноличној и
спокојној тишини дана. Бошку се уопште чешће
пута дешавало да осети међу овим људима нешто
што је потсећало на дозив из детињства; нешто
што је имало у себи оног светлог, топлог повере-
ња које имамо као деца према суседима кад нам
смешкајући се изваде из торбака јабуку, ораха
или врбову свиралицу. Покаткад би застао ослу-
шкујући тај далеки глас и после тога постајао чу-
дно болећив и пријемљив за најтананија зрачења
ствари. То вече, под утиском таквих осећања, узео
је парче хартије и покушао да их уобличи ре-
чима.

„Певач замота свиралу у јагрук да не врисне,
сагну се над извором и уми лице. На дну су се
нихале три звезде... Прекрсти се и чулавом но-
гом крочи напред.

„Сенке пале по стази меке као љубавне речи;
сенке пале по стази као миле птице; сенке пале по
стази као девојачке руке и милују га... Над гла-
вом прокључали извори небески и теку сјајним
млазевима у долину. Торбица са тиквицом за воду
удара га по боку. — Хеј!... Нико се не одазива
у ноћи, осим срца које бије.

„Певач узмахну руком према месецу као у
сну. Дотаче се гране пуне росе и насмеја се... Хи-
таше даље огромним одлучним корацима бунован
од снова сневаних у месечини под јавором. Под
корацима шишти лишће меко као невестина по-
стеља. Месец побио дуж стазе копља од сребра.

„Долина очекује певача...

„Кад доврши песму и отвори очи, пред њим је

стојало девојче лепо као звезда на дну извора.
Раздрљен, чулав и зачуђен гледаше без речи у
чудо које пробуди... Попут ждралова високо
негде под тамним небом расплака се у срцу без-
мерна радост и паде на лист и на травку.

„Девојка се осмехну, пружи му руку танану
као брзова гранчица и поведе га стазом шареном
од месечине и сенки. Лице јој било бледо као воде
у зору...

„Али, вај, кад певач стаде ногом на планин-
ско теме, он беше сам: девојке нестале с магијом
ноћи и месечине...

„Пробуђен јутарњим хладом, млади пастир
се стресе и пун неке мутне, далеке туге поздрави
свиралом раћање сунца. Његово младо срце од
тада протужило тугом незнаном“...

Кад је прочитао то што је написао, насмеши
се и прецрта хартију: није му се допало. Ипак са-
вио је исписани лист и оставио га у фијоку. „Мо-
жда ћу га једном показати Јелени“...

Затим узео „Мисли“ Божицара Кнежевића, ра-
склопи књигу и поглед му паде на речи: „Поно-
сит и племенит човек никад не тражи ни среће од
судбине, ни милостиње од људи“... И не умеју-
ћи да објасни отукуд и зашто, њему дође одјед-
ном да заплаче од некакве доброте према свима
људима...

X

У канцелариском раду, у читању и расправља-
њу с Јеленом и Мартиновићевима, у интересова-
њу за просветни рад Миленковићев, у прављењу

забележака и сређивању утисака из рата, из свакодневног живота, из детињства — прошло лето и зима, и поново се расцветало пролеће.

Стари директор више није био ту, отишао је у пензију и Бошко га чешће пута видео где шета замишљен, са танким штапићем од трске; у канцеларију су добили новог чиновника, избеглицу, Руса, Владимира Шеншина, плавог човека, отрца ног одела и великих чизама. Миленковић се спремао у Београд, да тамо продужи свој рад.

— Овде је све малено, скучено, — говорио он Бошку, тискајући неколико књига испод пазуха и трљајући надланицом црну необријану браду. — Мени треба шире поље рада... А тамо је живот богатији, садржајнији... Него, јесте ли чули — умро Цвијић... Овај зар не би било боље да и ви одете у Београд?

Речи су долазиле брзо једна за другом, измешане наизменичним трљањем браде, подизањем левог рамена и кашљањем које му је сметало да говори. Бошко је био заузет више посматрањем његових кретњи, него слушањем. У свести му осталоше само две речи: Цвијић и Београд, а одмах иза њих као камен кад падне на водену површину и заталаса је, паде у мислима реч: Јелена.

— Да, каква штета, — одговори Бошко несабрано, мислећи на Цвијића, а онда одговарајући на Миленковићев предлог за Београд, додаде:

— Па... засада још не мислим... Можда... доцније... А у себи је осећао како ничу запрепашћена питања: „Зар бих могао да оставим ову средину, ове људе, Јелену?“ али она брзо ишчезоше остављајући главу као замагљену нечим. Виде

како га Миленковић посматра ведрим очима, на кашља се и хтеде још нешто да каже, али место њега рече Миленковић:

— Пошто ви не намераваате одавде, могао бих вам поверити да завршите мој рад.

Он узе Бошка под руку и окренуше низ улицу. Сунце је осветљавало куће, баште и нежно зеленило грана које су се нихале у плавом ваздуху. Био је празничан дан, и свет је имао она ленобезбрижна лица склона на осмех. Чинило се као да сви ослушкују кад ће да зазвекну тањира и кашике, позивајући их да се прихвате празничног јела.

— Ја имам још једну партију од двадесет ученика, — рече Миленковић, — то је група која се јавила за идући течај... Ја за четрнаест дана морам бити у Београду, дакле, чим завршим овај течај... Жао ми је људи — како би било да ви продужите мој посао? Ви бисте то могли... Видели сте како ја то радим... Није то никаква мајсторија, ту треба само љубави и воље... Шта мислите?

Он застао, претметнуо књиге под друго пазухо и очекивао одговор. Његове уснице сад се некако јаче виделе испод густих и поткресаних бркова; танке, чврсто стиснуте, побудише у Бошку непријатно осећање.

Па као да је Бошко пристао на његов предлог продужио:

— Одржите свако вече једно краће предавање о томе како човек чврсте воље може све да постигне, и да се може постићи и оно што човек покатакд мисли да не може... То је врло важно,

јер људи никада нису довољно свесни шта могу... Улијте људима веру у саме себе, разбудите их, а кад протрљају очи, ех... онда не брините... Шта ћете, мора се радити... Дакле, пристајете?

И кад су се растали, Бошку је још неко време лебдела пред очима Миленковићева појава: бистре очи, црни бркови, стегнуте уснице, отрцано одело... књиге.

— Тако дакле изгледа просветни радник, — помисли, и поче да размишља о своме новом раду.

Кад се вратио кући, сенка је пала на три степенице које су водиле у ходник. Оштра разлика светлости и сене, подсети га једне Кнежевићеве мисли: „Ходник је тесан низак“... али ту застале, јер није могао да се сети како гласи даље, и уђе чистећи обућу од прашине.

Једном, наднесени над књигом цртежа Љубе Ивановића, Јелена изненада упита Бошка:

— Где радите са више одушевљења: у течају или у канцеларији?

Бошко се тренутак замисли. Најпре је хтео рећи „у канцеларији“, јер од тога је живео и изгледало би лакомислено признати нешто друго, али се предомисли и одговори:

— Свеједно.

Ипак осети да није довољно рекао, па додаде преко воље:

— Служба је служба... То ми је занимање...

Међутим, доцније, кад се сетио тога питања, покушао је понова да одговори самоме себи: заиста, где с више љубави радим? И један и други рад, чинило му се, имао је нечег занимљивог. У

архиви, покаткад тамној као у рукавици, са заданом на плесан, налазио је начина да се диве старим актима с којих је управни апарат дигао руке и које је Бошко брижљиво повезивао у свежње од тврде, модре хартије. Шта ли су ти акти свашта чували! Док су лица, чија су имена била забележена у њима свом стручношћу и пажњом, била одавна мртва, акта су верно чувала њихове исказе, тужбе и жалбе, постојано и непристрасно: у свежњевима тих исписаних хартија још су куцала њихова срца, шушкали болови, стрепела надања и вапила вера за правдом... Као нека врста нове, плодне земље из које је могло вековима да ниче све оно што су људи једном засејали у замршеним односима свога живота, увек тачно под истим видом, у истом духу. Та црна мртва слова, било је нешто најчудије што је увек Бошкову машту узбуђивало.

Често пута је о том разговарао с Јеленом:

— Зар нема нечега величанственог у томе сазнању: да најинтимнија осећања која се могу језички уобличити, и најприсније тајне, могу да се пренесу у векове и да их дарујемо неком другом бићу, које још спава у хаосу стварања, као чудан, загонетан цвет, и да се оно узбуђује над њима и да размишља?

Али примећивао је одмах, да се то одушевљење за рад у канцеларији морало изазивати размишљањем, да се оно није преливало преко срца као препуњена чаша.

Рад у вечерњим течајевима, напротив, имао је у себи нечега од оне просте снаге каквом је располагао само живот; тамо је Бошко осећао да се

претаче у некакве нове облике који ће опет да се јаве у још новијим. Тамо је сваки пут, после завршеног посла, имао осећање као да је засадио низ младих воћака, као да је бацио у бразду весело иза себе заталасану зрно које ће уродити плодом новог живота. Или, зар није било увек нечег дирљивог при погледу на оне људе тамо који су седели, уморни од рада и напора, забринуту како ће да прехране децу, жену и себе, где држе табачиће хартије, и презнојавају се у савлађивању тајанствених вијуга и црта у које ће доцније да легне жив дух? Бошко је замишљао да његове речи, које га сваки пут понесу као вино, откривају у њиховим душама нове видике, осветљавају нове путеве којима ће се они кренути с одређеним циљем.

Једном је повео собом и Јелену. То вече, после редовне наставе, држао им је једно предавање о национализму као појединости свечовечанства. Трудећи се да буде што ближе њиховом схватању, није ни приметио како су му речи постале мекше, топлије и како су благо лепршале изнад косматих глава. У малој оскудно осветљеној просторији заиста струјало нешто што је потсећало на она заједничка осећања која имамо у великим несрећама или у великим победама.

После, кад су изишли напоље, Јелена му истински усхићена рече:

— Па ви сјајно говорите!... Зашто не бисте држали једно јавно предавање? Ви ћете успети!

Небо је било тамно, лак шум је пролазио изнад града. Бошко је осећао како му се срце прелива љубављу за ту девојку која иде поред њега

и која му се тако искрено диви. Но шта да јој каже? Пред њим су лебдела лица његових ђака: Остојино, углато, са бразготином на образу, што му давало потиштен израз; Гаврино, са снопом длака испод носа, врљавих очију са великим обрвама неодређене боје; Стојаново, са широком, лепо извајаном брадом, широким челом и доброћудним смешком; Марково, сићушно као шака, црних и сјајних очију, малог прџастог носа...

— Узбуђени сте, — рекла му Јелена тихо.

— Да, — одговори он исто тако тихо као да саопштава некакву драгу тајну, и одједном, не знајући ни сам како, даметну: — јер сте ви поред мене...

Шум ветра сишао с кровова, лутао улицама, празним двориштима, ударао у лица, рашчупавао косу. Њих двоје ишли ћутке, насмешени смешком који је био загледан у њихов унутрашњи свет. „Да ли да јој покажем ону моју песму у прози?“ — мислио Бошко, али мисао се губила без одговора и расплињавала у висини међу модрикастим облацима оивиченим месечевом светлошћу.

Неколико дана доцније, кад је шеф нешто озлојеђен приметио:

„Овај прашљави канцеларијски живот“ — Бошку постаде изненада јасно, да је једно осећање добило израз, осећање које је дремало негде у потсвести и кога још није био свестан, кад га је Јела питала, где са више одушевљења ради. Да, сад је био начисто.

— Ипак је канцеларијски посао — мртва ствар...

Кад се вратио кући, рекао је Јелени:

— Рад у течају, Јелена, има у себи нечега што више задовољава жељу за стварањем... заиста, он је нешто друго.

Она, као да су онај час разговарали о томе, а не пре неколико дана, одговорила одмах:

— Да, и ја сам тако мислила...

Посматрајући њену руку са прстима лепезасто раширеним на столу, учини му се, на модрој подлози стољњака, сувише нежна, готово прозачна и помисли: „Како ће се оваква рука пробијати кроз живот?“ Зелени одблесак сунца које је допирало с младог свежег лишћа испред прозора охрабри га и он притисну њене танке прсте. Она порумене, али руке није повукла...

*

У канцеларији шеф размотао новине на столу, па куцајући прстом по њима говорио Бошкоу:

— Миленковић отвара течајеве за средњошколско образовање у Београду... Нисте читали? Ево огласа... Зна човек да се сналази... А како ваш течај?

— Вечерас последње вече, — одговори Бошко. — Даље не дају просторија... Потребне им за... не знам ни ја зашто.

Шеф упредао брк и климнуо главом.

— Добро да су вам дозволили дотле док не завршите... Могли су вас прекинути у пола посла. Ко код нас још води рачуна о течајевима за неписмене... Него јесте ли чули: добивамо новог директора... Прича ми персонални... Осим тога проносе се вести да ће чиновници бити подељени на три категорије: прва, друга и трећа.

Шеф подругливо појачавао сугласник „р“. Затим се ослонио једним лактом на наслон столице, а другим о писаћи сто, па затварајући десно око, заклимао главом:

— Замислите ту мудрост: три категорије... То свакако нису учинили да подигну достојанство нас малих, дабоме, и зато ја звиждим на те категорије... Треба некоме богу да зна да сам трећа категорија и да не дижем главу. Је ли тако?

— То је ваљда у духу савремених демократских идеја, — примети Бошко, размишљајући шта да каже вечерас ђацима на растанку. „Биће ми их жао“ — мислио је.

— Али није ни чудо... Ја још никада нисам чуо да су звали којег од нас малих кад се правио закон, и да упитају: „ви, ђаволи синови, шта ви велите на ово?“ Таман посла... И док смо досад осећали извесну заједницу, сад ће тиква да пукне: прва категорија пружиће трећој да јој опраши обућу... Знам ја наше људе.

— Заиста, — прихвати Бошко, — има нечег детињастог у том истицању чина, положаја, ранга. Шта то треба да значи? Ако је неко у својој канцеларији старији по чину, има некакву важнију улогу у том апарату, савршено је смешно хтети то преимућство изнети на улицу, у позориште, у кавану и дићи нос: „уклоните ми се с пута“... А често пута код куће, изиграва коњчића синчићу, или се сагне сасвим без величине да жени закопча ципелу, или се варварски изгубљено врзма око какве цурице и купује јој трачице...

Шеншин, пошто је био још нов у канцеларији, није се упуштао у разговор, а Мрђен истезао

врат, смешкао се и потврђивао главом и шефу и Бошку. Сат изнад глава куцкао једнолично и чинило се да дан пролази полако, споро, на некаквим малим безбројним ножицама које су остављале иза себе у ваздуху звучан траг.

Увече у течају, Бошко се сети у исти мах и куцкања канцеларијског сата, и разговора са Јеленом о течају. Посматрајући пред собом добро позната лица, помислио је: ето, дошао је час да се оконча рад који сам волео... Лица су била вечерас некако детињски весела као да су била свесна да су изишла из мрака на светлу ширину и одахнула од некакве море која притискује следеће људе.

Био је узбуђен и на растанку је сваку живу руку чврсто стиснуо. Кад је изишао и последњи, соба нагло опусте, а Бошка обузе туга.

— Свршено, — рече сам себи посматрајући празне клупе. — Ја се жалостим због нечега... Због нечега...

Није нашао израз, него је помислио: „Моји другови у канцеларији и не слуте“ — и угасио светлост. У свести му још остало како је закључавање браве мукло одјекнуло у празној просторији, а напољу га сачека Јелена. Њена сенка се примаче полако као да се сагну над раном. Осети како га она испуни свега некаквим болећивим заносом. Смешкао се у себи: „Данас сам весео-тужан“... а дани шегртовања му се учинише савим близу.

— Човек је целог живота дете — уздахну Бошко — једном му разбију једну играчку, други пут другу... И немогуће је остати равнодушан,

сваки пут осетите: „свршено је“ и сваки пут имате исто осећање неповративости онога што се десило.

Јелена му није одговорила. Њено лице се беласало у мраку као прамен магле. Дотакао се њене руке.

— Ништа ми не одговарате.

— Стана и Марко су премештени, — одговори она тихо, а глас јој задрхта.

Шкрипање њихових корака по песку престаде.

— Шта кажете?... Премештени?...

То је била вест која је прснула као ракета: снап осећања, мисли, противуречности, нелогичности, страховања, наде расу се пред његовим духовним очима, затрепери и утону у мрак... Шта сад? Одговора није било. Стојали су ћутке и очајавали. Далеко у дну улице људи су промицали испод уличних светиљки и личили на лишће које је ветар развејавао. Шум реке што је протицала градом бивао на тренутке јачи, па опет ишчезавао; чинило се као да су некаква огромна плућа дисала. Ваздух је био топал и тежак.

Ухвати је за руку, а у мислима га окрзнуше речи: „Треба ли то опет да ми разбију играчку?“ и рече јој чудно измењеним гласом:

— Имате ли храбрости да живите животом сиромаша?

Она наслони главу на његово раме. Имала је храбрости да живи тако.

— Ти ћеш остати са мном...

— Да...

Она диже лице и осети његове уснице на својим. Затварајући очи виде како једна звезда пре-

лете небом остављајући за собом светао траг. Тим светлим трагом зашумеше крила неке задоцнеле птице.

XI

Стан су узели сиромашан и мален. Соба и кухиња. Прозори гледали у двориште пуно покиданих сандука од дувана, кошара за воће и старога железа. Три дана недељно испред прозора сушило се рубље осталих подстанара и недвосмислено говорило о беди и сиромаштву. Лево нека велика кућа са балконима начичканим прљавим крпама, четкама и кантама за смеће. Балкони се пењали у вис један изнад другог и личили на прегратке неког воденичног точка који је био теран слапом прљавих ствари. Десно изнад високих тараба лепршале две три зелене гранчице багрема.

Мартиновић им оставио приликом сеобе нешто намештаја, нешто они купили на отплату, и отпочели заједнички живот.

*

Живот је збир догађаја који су прошли кроз нашу свест, наша осећања, преко наших руку. Наше успомене, воља и неки непредвиђени случајеви кану у тај збир по коју кап и обоје га светло или тамно. Наде и жеље као птице: зацвркнућу негде на грани и одлете даље остављајући нас загледане у даљину. Шта још чекамо?

Мали и мрачни станови са невеселим погледом у дворишта крцата старудијом, уносе у живот нечег од те дотрајалости испуњене суморним

слутњама; и дани посматрани из њих личе на тајанствене путнике-намернике, који дођу, посматрају вас празних очију, загонетно, посматрају и оду не скидајући шешира и без осмеха. И путници-намерници долазе, долазе и одлазе. Погледи им исти, лица озбиљна, очи празне без живота, уочене, и најзад доведу вас до очајања. Узвикнете: Шта је, шта хоћете?!... А они опет долазе, долазе и одлазе, без тела, ваздушасте, сиви. Затварате очи, најзад беспомоћно, и слушате још њихово нетелесно корачање: тап, тап, тап...

Размишљајући тако једно облачно поподне јесењег дана, држећи у рукама најновију свеску „Летописа“, Бошку се јавише у свести два тренутка из прошлости: један, кад му је још као калфи, говорио послодавац: „Тапају тихо, шуљају се као зверови“ и други, кад је закључавање браве мукло одјекнуло у празној учионици, после завршеног течаја за неписмене.

„Колико има отада? — мислио Бошко и рачунао: — Од првог догађаја око петнаест година, а од другог осам... Данас се то спаја у нов осећај и живи... Шта сам рекао: осам година? Па то сам већ осам година у браку? Осам година“...

Погледао је у кухињу. Тамо је жена поправљала завесе на прозору. Радила је замишљено, ситним, безначајним покретима. Било је нечег дирљивог у том отпору живота.

„Осам година посматрамо кроз ове прозоре, бринемо се да ли ће сутра бити хлеба, чекамо нешто, верујемо у долазак бољег, надамо се... Под овим кровом дали смо живот једном новом бићу — сину, који почиње свој живот засебан, па ипак

везан невидљивим нитима за обе наше крви... Осам година нечујно, тихо ткао је овде живот речи и личности у једно живо ткиво, ширио га, обавијао нас, застирао нам поглед, варао нас, играо се с нама — озбиљан и мрк. И све као да је јуче било!“...

Бошко покуша да ухвати разиграну машту, да затече на прагу, али она се одмах трже и сврати у логичке облике мисли.

— Шта сам хтео, — рече Бошко у себи, осећајући присуство сећања на она два тренутка из прошлости — и шта их је изазвало? Да ли мисао о једноличности живота? Да ли свакодневне бригае за опстанак? Да ли мисао о животу уопште? Или су та сећања, живећи у потсвести и срећена по сродности, пробудила мисао?

Није могао да нађе одговор, али осети да њихово присуство везано са данашњим његовим положајем, изазива у њему тугу. Мрак је запретао окна, он склопи књигу и трљајући очи рече жени:

— Па ми смо већ осам година у браку! Замисли: осам година...

Она, пропињући се на прсте да дохвати до каричице на прозору, одговори преко рамена:

— И ништа се није изменило отада... Или можда јесте?

— Има ствари које су добиле одређенији лик. На пример, мој рад у канцеларији... Очекивао сам од њега више. Међутим, чини ми се, у додиру с њим, нестаје личности. Просто као кад неко иде ноћу цестом па га нестаје, нестаје у мраку...

Лако је могуће да се варам и желео бих да није тако.

— Посао који радиш годинама и нехотице се увуче у душу и скрене живот.

Заћутали су као да послушкују нечије кораке из даљине. Затим Бошко додао са призвуком разочараности у гласу:

— Видиш, веровао сам: једнога дана својим ћу радом постићи толико да могу живети. Сад се већ колебам: девет година радим, а положај исти. Има у томе нечег страшно противуречног... А то је оно што човека помало обесхрабрује и мисао на будућност чини суморном.

— Па званичнички живот и не може да буде лепши... Ја сам га увек овако и замишљала. Можда стога што сам и сама била сирота, али, заиста, нисам друкчије ни очекивала.

Жена стојала опуштених руку и посматрала белу завесу. Било је нечег беспомоћног у њеном ставу. Палећи светлост, Бошко рече:

— Док смо млади, подноси се... А кад остаримо?

Она се осмехнула бледо од чега јој лице доби замишљен израз.

— Ми нећемо остарити.

Бошкови живци то вече нису могли ништа да поднесу. Све је изазивало некакву необјашњиву тугу. И завесе које је жена поправљала, и њено држање и њени покрети. Сад га дирнуше њене речи. Мисао на пролазност живота, стаде пред њега, метну му руке на раме и упита: „Шта велиш на те речи?“

Он се диже, прошета по соби и заустави пред мрачним прозором. Оданде је говорио:

— Па можда човек и не стари — него стиче искуства, а она чине човека опоријим, равнодушнијим... Многе ствари схвата онако какве су оне заиста, престаје веровати у чуда, дуга губи боје. То све људи зову старошћу; — мали неспоразум.

Осећао је да лаже самога себе, да покушава побећи некуд у наивна лукавства филозофирања. Ипак је продужио:

— Да сам, например, пре десет година добио од оца писмо, као ово неки дан, у коме ми саопштава да је имање преписао на маћеху, верујући да сам постао „свој човек и господин“ — можда бих се и сневеселио, можда чак и побунио. Данас не. Знам шта значи кад жена уђе у живот једнога човека; ту живот не излази више сам и јединствен; ту се неминовно извршава некакав тајанствени алхемијски процес прожимања, припремања за нове задатке и циљеве живота.

Бошко се понова врати у собу и седе у мрачан угао, па продужи да оданде говори. Речи су му излетале из мрака и долазиле на светлост у кухињу, тамо се тренутак задржавале и онда нестајале као кад се гасе варнице које излећу из димњака.

— Живот је као и сенка — видиш га само онда кад негде нешто засветли. И знаш: далеко је, а ипак понеке речи давно изговорене још живе у сећању, чујеш их... Шта их то задржи?

Жена није одговарала. Заћутали су обоје.

То су биле оне године изнад тридесете кад се почиње мислити на старост — наравно без разло-

га за то — и кад се почне веровати да је живот озбиљна ствар. Бошка је ужасавала она тишина у којој је живот нестајао. Истина, било је догађаја који су могли да имају извесно значење: супруги Мартиновић пензионисани, Миленковић имао два аутомобила, отац се сасвим отуђио (или он од оца?), град добио нове лепше улице, крој хаљина се мењао неколико пута, он је писао чланке пуне некакве буновне бунтовности и то му штампали у месним листовима; — али зар није ипак све на некакав подмукао начин изгледало увек исто. Шеф се није изменио, Мрђен готово исти као и пре десетак година, тек брчићи му нешто јаче наглашени. Шеншин, што да се каже за њега: он као да је јуче дошао.

Па ипак, јуче му приметио бријач: „Богами, на слепоочници се прогрушава опасно“.

Да, да, године пролазе... Али шта би он управо хтео? Сети се онда једнога призора који је видео данас: Путем пролазила колица натоварена израђеним али још необојеним рамовима за прозоре и врата. Вукао их један шегрт, танак и блед дечак истегнутог врата с конопцем пребаченим преко рамена и држећи руду испод мишице. (Слика га подсети на дане његовог шегртовања и дуго је гледао за колицима). Позади је гурао колица некакав старчић с фесом на глави, шиљасте седе брадице напред истурене, јако погурен и у старим опанцима. Управо он није гурао. Тапкао је иза кола ситно, држећи се за рамове и више је задржавао кола него што је помагао дечку. „Слика живота! — помислио Бошко. Млађи га вуку

напред, а стари се грчевито држе за њега и не дају му напред“...

Сећајући се тога призора, Бошку се учини да схвата откуд му ове мисли.

— Старим, — рече у себи. — Чим више не вучем живот за собом, него се држим за њега, тапкам за њим, готово је... Али како може да иде пред животом један званичник? Он и кад би рекао нешто паметно, ко би у то веровао. (Сети се Тургенева и Шпенглера од којих је позајмио ту мисао нешто преиначену). А упркос томе свет мало мисли. Кад му чак и кажете нешто о чему би било вредно размислити, он неће да мућне главом. Паде му на памет разговор у једном друштву с неким рачунским инспектором, пензионером, али црвеним и веселим ђидом.

— Живот пролази, старимо, — говорио Бошко.

Сви се насмејали његовој примедби.

— Него шта, — одговорио му пензионисани рачунски инспектор, — него шта... Овај, зар мислите, да ми не би волели да се вратимо тамо, у двадесет и пету? Хехее...

Бошко се бунио.

— Није реч о томе. Мене буни принцип... Питам се: зашто је тако? Налазим у томе нешто одвратно: човек, црв, мољац — све исто! Зар вас то не буни?

Друштво се смејало и даље.

— Стари се, него шта... Зато треба да се ужива; чему главу разбијати мислима? Треба се веселити и разбијати тугу...

Бошка је то бунило и доводило у недоумицу: можда та врста људи има право? Можда живот припада њима, људима што ломе овнујски бут, пију вино дрвеним каблицама, силују жене, кроте коње и газе преко лешева. А мисаони човек је ту само као израз за чуђење и снебивање...

Па ипак не може бити да живот нема и другог циља. Најзад, може ли бити живота без човека? Не, не може. Живот се пројектује само кроз човекову делатност и по њој добива вредност и смисао. Зато човек треба да буде динамична снага, стално у стваралачком покрету, у размишљању, у савлађивању проблема; стално заузет усавршавањем своје личности за велике друштвене задатке...

Тако је Бошко замишљао интелигентног човека.

Напољу се било сасвим смрачило, шумео је ветар. Бошко се сети да упита где је синчић, али у тај мах топнуше две ножице пред вратима и одмах се показа његово мало бледо лице, са црвеним носићем као тачкицом у средини.

Бошко се диже, и оде у кухињу, трезнећи се од мисли као од ружнога сна.

XII

У канцеларији Бошко се марљиво надносио над званична акта и бележио њихове бројеве утиснуте у левом углу табака. Перца шушкала у његовим рукама као зрело класје: четири писарске душе одуживале се своје позиву и зарађивале кору свакидашњег хлеба. Округли сат изнад

њихових глава исто тако марљиво бележио ток њиховог једноличног живота.

Наједном зазвонило звонце над главом шефа архиве: једанпут, двапут, трипут... Шеф одмах одложио перо, посушио акт, поравнао косу и бркове, знао је: зове га персонални референт. Погледао расејано поврх глава својих потчињених и отишао забринута лица.

После неколико часака он се вратио, стао поред врата и обрисао нос, покретима спорим и као нарочито подешаваним. Постојао тако размишљајући нешто, па потом пришао Бошку, куцнуо га по рамену и насмешио се:

— Један званичник ће бити предложен за чиновничког приправника... А ви сте најстарији, — рекао му поверљивим шепатом, но ипак толико гласно да су и остали чули.

Бошко дигао главу, посматрао шефа. Искрзана кравата, жута са смеђим тачкицама, оковратник тесан и згужван, капут умашћен, на кошуљи одмах испод оковратника прскотине, видела се кожа.

— Хвала... други пут, — насмешио се Бошко.

Шеф подиже обрве чак до косе, очи му добише некакав поштен израз.

— Не, не, заиста... Унесени сте у списак... Сасвим озбиљно.

Бошко одложио перо, дигао се и ослонио једном руком о сто. Као по команди и она друга двојица одложила своја писарска оруђа, загледали се и они у шефа са надом далеком, истина, и слабом, да ће и за њих бити нешто.

Место даљег уверавања шеф ситно заклимао

главом, што је изгледало необично за његову мирну појаву и споре покрете. Играо се маказама.

— Но, онда честитамо, — прекинуо тишину Шеншин и лупнуо због нечега левом ногом о под.

Шеф узео озбиљан тон и додао седајући за сто:

— То, наравно, није готова ствар, али је сасвим вероватна... Имате осам година или девет признате службе (штета што вам не признају године проведене у рату, а свима су признали) и шта — време је. Нећете ваљда вековима на званичним ногама!

Бошко је био узбуђен и на саму помисао да би могао бити унапређен за чиновника. То би било признање не само за његов званични рад, на коме је стално предан био, него и признање њему као човеку: доста је било те најниже, најнезнатније лествице... Осим тога и плата наравно биће нешто боља, живот ће се мало разведрити... углавном кренуће се напред. Од таквих мисли срце му снажније закуцало, забацио косу, у некаквој неодређеној решености и помисли: „Ех, што ће се Јелена обрадовати кад чује!“

— Ако то заиста буде — уздахнуо Бошко и насмешио се. — Али све је то још далеко...

Шеф понова дигао обрве, надуо образе и шиштећи дунуо:

— Све ће да буде, само стрпљења, — рекао равнодушним гласом, лупкајући ногом испод стола.

Па ипак у његовој тврдњи било нечег одређеног. Чак извесну наду им ули у душе. Свима се

учинило као да шеф погађа њихове мисли и да је то добар знак.

Са присенком напуштене наде, тихо се јавио Шеншин, као да је шушнула хартија.

— Човек не зна шта га чека... Живот је пун изненађења.

Затим као да се збунио од сопственог гласа, погледао у Мрђена, што је било као знак: „Ја то само вама, Мрђене, кажем.“

Мрђен скинуо једну муху са врха пера и написао једно велико „Н“, па стао као да се решавао шта да му одговори. Но пошто се шеф усекнуо необичном буком („Не знам где сам то навукао прехладу“), мисао му се изгуби као зрнце песка у муљу, и он продужи даље да пише започети редак, пошто претходно још јаче задебља велико слово. А у себи је помислио: „Ипак ћу постати шеф пре овога Шеншина.“

Бошко је хтео да ради, али је био несабран, мешао је акта, исписивао погрешне бројеве, прецртавао. Радост се у њему распевавала као девојчица у башти пуној цвећа. У њему се водио разговор са самим собом: „Да, право вели шеф — године су ту и заслужио сам... Оцене су ми биле стално одличне... дакле све је на своме месту. Да, да, то је ипак победио мој рад, вера у рад... Не малаксавај и ради! И јесам се мучио, потцењиван, запостављан већ самим тим што сам званичник. Ови мали положаји као да сами од себе носе некакво проклетство — никад признања ни са које стране. У овој несрећној служби достојанство човека расте упоредо са класом. Ко нема ранга није ни човек... Страшно је то... Ово сад понова

постајем калфа“ — сенуло му главом. И готово да се снуждио сам над собом доказујући да је заслужио унапређење и да оно није дошло као нешто „из неба“, олако, без муке; да му нису дали него да је он заслужио.

Наједном као да се присетио нечега, погледао у шефове ноге које су спокојно лежале под столом пребачене једна преко друге и запитао:

— А можда се то не тиче мене, господине шефе?

Али одмах је осетио да је питање савршено глупо, па покуша да поправи:

— Мислим, можда је то било уопште говорено, начелно претресано...

А у себи помислио с огорчењем: „Што сиromaха човека збуни овако нешто.“

Шеф није одговорио одмах. Разгледао је најпре перце, размишљао тренутак, па онда очински поређао речи:

— Тиче... тиче, брате... Само, ја вам то нисам званично саопштио, разумете, него онако, пријатељски... А ви к'о мислите: не може бити... Хе-хе... Е, тако сам и ја умирао!... Па, ево, дошло је... Само стрпљиво.

У канцеларији настала тишина, перца поново шушкала као зрело класје.

— Греје то, греје, — продужио шеф не дижући погледа са акта. — Греје то, велим — бити чиновник. Ипак си нешто. Имаш ранг, углед. Онако, вечити последњи... Убије то душу у човеку, јер такви смо ми канцеларијски људи: група, степен, платица — то је наш свет... А кад човек право размисли, — додао он после краћег ћу-

тања — о чем другом и да размишљаш! Наравно, радити посао, то треба, дабоме, али какве користи да размишљаш о нечем другом? Мисли на оно од чега живиш... Није ли тако?

Шефов глас монотono клопарао, (као кад поветарац клати са прозорским окном негде које шкрипи у тишини), и будио чамотињу.

— Ви се, наравно, не слажете с оваквим схватањем, — окренуо се он Бошку и насмешио натмурено. — Али и ја, кад сам био млађи, мислио сам: свет је мој... А овамо, доцније, све испало — јадно.

Бошко је био и сувише узбуђен да противречи шефу и само је климнуо главом.

Часовник откуцао два часа, а звук звона једва се чуо, као притиснут прашином. Сви сложено одложили пера, зашкрипали фијокама (звук који су улазили у њихов живот и постајали један његов део као и сви остали догађаји који су се збивали), а у укоченим ногама заупцкетало. Пожелели један другоме пријатан ручак и растали се као да ничег заједничког нису имали.

Понесен неком неодређеном и плашљивом радошћу, Бошко хитао кући. Његове дугачке ноге у згужваним, уским панталонама, вешто прескакивале јаружице сиве воде, а отрцан капутић вихорио на хладном поветарцу. Није примећивао људе поред којих је пролазио. Личили су му на некакве тамне замотке робе који су некуд јурили на одређена места, савршено личећи један на другог. Сунце се на махове пробијало између модрих крпа облака, изазивајући осећаје млаза хлад-

не воде. Улице личиле на конопац пун мокрих крпа разастрих да се осуше.

Кад је отворио кухињска врата, напоље посукла пара од рубља које се искуавало. Познат мирис га надражи у грлу. На стаклима и зидовима накупиле се капљице росе. Из паре се помоли лице Бошкове жене. Мокрим рукама обриса чело. Бошко пређе преко прага крупним кораком, окачи шешир иза врата, и рече шаљивим гласом:

— Честитај!... Званичник Бошко Југовић, биће унапређен за чиновника! — и насмеја се.

Жена га посматрала зачуђеним очима, а усне јој се помакле у бојажљив осмех.

— Ех, ех...

Бошко дигао руке и нежно их спустио на женина рамена.

— Да, истина је... Шеф ми саопштио...

Учини му се да му глас громко одјекну и пробуди некакав заспали свет надања, и уплаши се. Под прстима је осећао женина мршава рамена и обузе га тихо сажаљење.

Затим додаде тише, као да је требало ублажити прве утиске:

— Шеф каже да сам унесен у списак...

Женино лице почело да се мења: смех и плач хтедоше одједном да се појаве; затим као да хтеде да се наљути у осећању неке далеке среће која није била за њу, и која ће је одмах мимоићи чим се обрадује; све се то судари на њеном лицу и укочи у неприродно развученим уснама. Без речи подиже обе руке мокре, изгрижене од соде и загрли Бошка.

„Знао сам да ће је дирнути“ — помисли он и стегну је у загрљај.

После прве радости, Бошко узео да хладније разматра положај. Сам предлог, знао је, не може се узети као готова ствар. И сувише је био свестан тешкоћа и сметњи оваквом унапређењу. Могло се десити на послетку да предлог не буде усвојен. Дакле, у свему, није требало гајити неке превелике наде и сасвим се бацити у радосна очекивања.

Но жена је узела ствар као готову чињеницу. Крајњим напорима и задужујући се, она купила једно половно црно одело, преврнула га вештим рукама и преобразила. На двома кошуљама преправила груди и пришила нова дугмета, тако да се у њима могло ићи „на највеће свечаности“. Исто тако, купила је од неког престарелог учитеља играња половне лаковане ципеле дугачке као два чамчића и са високим потпетицама. Све је то било куповано испочетка без Бошкова знања да буде доцније као некакво изненађење. Али није могло остати дуго сакривено, Бошко сазнао, и долазило му да заплаче над тим нежним појединоштима свога живота.

Суседство, наравно, било је до у танчине обавештено о свему што се очекује, јер таква радост, на крају крајева, није се дала сакривати. Било је то сувише за званиничко срце које се било спремало да цео живот откуца без нада и узбуђења овакве врсте.

Бошко је с болом и некаквим потајним страхом посматрао те припреме и обавештавања, али није могао да их заустави. Устаљени живот зва-

ничника упламтео одједном и заљуљао се у неком очекивању топлом, необичном, па ипак у дубини негде уплашеном и пуном неизвесности. Немоћно је ширио руке и почешће опомињао жену да се не поуздава потпуно у наговештено постављење, нека сачека са припремама, и кад ствар буде ту, свршена, онда нека похита. Покушавао је чак и да прикаже тако као да цела ствар може сасвим да пропадне, па чему онда узалудно радовање.

Али жена је за чудо упорно остајала при своме.

— Не, не... Ако ико заслужује унапређење — онда си то ти...

Али дани, недеље и месеци пролазили узалуд, постављења није било. Кад је прошао и пети месец Бошко почео да очајава. Чак и шеф значајно вртео главом, што је искусном канцеларијском човеку могло бити јасно: нешто се запетљало.

— Ово се дуго кисели, — рече најзад једнога дана, и баци искоса поглед на Бошка. — Но шта да радимо?... Ако баш и не успе сад, човек не мора одмах да закука... Треба имати стрпљења.

Бошко разумео те речи и нешто му се склупчало у души. „Почело је са тешењем“ — помислио је — „и сад треба још само да се баци грумен земље“...

Није му било жао себе, ни својих узалудних нада и промашених веровања. Било му жао жене и то га пекло као жива рана. Она није била довољно јака да сагледа право лице живота. Њена помиреност са судбином није долазила као уве-

рење да је живот такав, него је оно било сасвим у духу хришћанског веровања да је то само неко искушење, испуљивање, за срећан и светао потоњи живот. И сад кад је она видела у том очекивању долазак и испуњење тога сна, било би страшно разорити га и развејати то последње уточиште слабир душама. Њена помиреност са судбином постаће проклетство које неће моћи да подноси више.

И пред очима му понова искрсавале све женине припреме: и одело и кошуља и ципеле (доцније су купили и полуцилиндар: неки ветеринар, кад су га пензионисали, продао им: „Ето, у њему сам полагао испит у Прагу“ — говорио пензионар, као да је то требало да подигне вредност роби) и све остало.

У тмурној, невеселој канцеларији, Бошко се ојађено смешкао сећајући се свога шегртовања, свога сандучета и времена кад је исто овако као и његова жена сада, сносио као пољски миш, чврсто верујући у свој циљ. „Па ипак све је испало јадно“ — сети се шефових речи.

— Да, све је исто онако, — говорио он своме унутрашњем сабеседнику и повезивао дебеле свежњеве списка, намргођен и замишљен.

Другови као да су наслућивали шта се у њему дешавало и ћутали.

— То је стварно срамота, — изненада се јавио Мрђен а лице му се осуло руменилом. — Стварно... Отежу као да постављају — порезника.

Било нечег смешног у његовој побуди. Шеншин климао главом, али је није дизао. Под његовим прстима цвилело перо.

Ипак као скањујући се, као испредајући речи из некаквог замршеног повесма, проговорио:

— Ја бих могао писати једном моме другу, пуковнику руске царске војске, он је у министарству званичник.

Затим се почеша испод браде као у неприлици, па додаде:

— Може нам јавити што јест...

Пошто му нико није одговорио, он, савлађујући збуњеност, пресамити се преко стола.

— Но, хоћете?... Он званичник тамо...

— Шта може да јави, — проговори шеф строгим гласом, — шта може да јави? „Предмет чека, није још решен“ — а то знамо и без њега.

Шеншин се спузну за сто и ућута. Бошку га би жао, па рече:

— Не треба, хвала вам, Шеншине... Ваљда ће доћи.

— Него да ја вама кажем, — продужи шеф, диже се и завири у рукав, — да ја вама кажем, соколићу, — понови. — Узмите ви отсуство три дана, па у Београд министарству — хоп! Господо, ја сам тај и тај, реците, нисам дошао да се буним, службеник сам и знам прописе, али дошао сам од невоље и молим... Па ви њима лепо испричајте све: толико и толико година служим, толико и толико имам признате службе, радим (Бошко помисли да ће шеф додати „толико и толико“, али додатак се више не понови) на задовољство својих претпостављених, нисам кажњаван, не исповедам никаква начела која би била у супротности са државним поретком, па молим... Па онда реците: има, господо, млађих који су ме

претекли, а то није право... Чекам већ шест месеци, никаква решења нема... Све ви тако њима лепо. Људи ће видети да имају пред собом озбиљна човека и радника — и ствар ће бити готова за две минуте.

— А откуд ми новац за пут? — рече Бошко смешкајући се тужно, па показа поцепане ципеле. — Да их има, зар бих овако ишао?

Шеф слегао раменима и вратио се за сто, помало озлојеђен што је његов предлог наишао на несавладиве тешкоће.

— Кажем вам само шта бих ја учинио да сам на вашем месту.

И на томе се разговор завршио.

Жена, међутим, не само да је веровала у срећан исход ствари, него је чак и храбрила Бошка ружичастим изгледима па чак и шалом која је Бошку кидала живце. Њему је долазило да заплаче слушајући њен уверљив, тих, добар глас:

— Биће, драги мој, биће... Не може то одмах... Не зна министар како је теби. Он мисли: живи званичник!...

А онда изненада јој се разведри лице и саопшти као радосну и спасоносну вест:

— Научила сам и малог да свако вече, на крају молитве, каже: „Молим те, драги Бogo, да наш добри тата који нас храни, постане чиновник“.

С муком и крајњим савлађивањем Бошко је слушао њене речи. Туга и срџба у исти мах испуњавале му срце и доводиле га до очајања. Али није могао ништа да каже, требало је заиста чекати. А тамо негде у неизвесности испредало се

његово бити или не бити очајно споро и без милости. „Вихори негде иза невиђених планина спремали се да отресу тек расцветале пуполке, и да развеју тако брижљиво залеване леје“, — сећао се прозе неког непризнатог песника.

Радећи у канцеларији, у тишини, размишљао је о своме животу, својим напорима, и спопадала га чудновата нежност: замишљао је да су поред њега жена и синчић. Жена увелих руку, уморних очију, синчић жут као сатић воска, мршав; њихове главе наслоњене на његове груди и плачу; а он их теши: „Не плачите, мили моји, тата ће опет да „стане на ноге“ (израз који је чуо једном од оца). Наћи ће он хлеба залогајић и све ће добро бити“... и спопаде га истинска туга. „Откуд ми само такве мисли? Зар бих заиста тако говорио?... Смеса чудне детињасте жалости, искуства одраслог човека и стварности“ — мислио Бошко, ударајући црвене жигове на акта равномерним ударцима: туп, туп, туп...

Другови га кришом посматрали. Замишљен поглед, стиснуте уснице, набране обрве, све то говорило о борби која се у Бошку одигравала и они сажаливо климали главама.

— Већ шест месеци, — поверљиво шапутао Мрђен и искретао очи према Шеншину, — стварно много.

Шеншин се није усуђивао да одговара, него само бацио брз поглед на Бошка, дигао и спустио обрве, и продужио рад. Шеф био тежак и озбиљан.

XIII

Једне вечери Бошко није могао да спава. Шетао је по соби и размишљао шта да уради. Најтеже му је било што је жена упорно веровала у срећан исход, а није имао начина да је разубери и припреми на неуспех који се сада после толико месеци узалудног чекања показивао све вероватнији. Па ипак био је свестан да неће смети ствар тако оставити, и да ће морати наћи некакав излаз. Осећао је да је већ близу час кад неће моћи више издржати и да ће морати да јој саопшти да од свега надања нема више ништа. Али како? Ако јој буде говорио на леп начин, неће веровати. Ако се наљути и каже јој да је то све глупо и бесмислено, она ће мислити да је то очајање, савиће се око њега још јаче, а он то неће моћи да поднесе. Да каже неке од другова...

На столу је била отворена једна Историја филозофије. Бошко стаде поред стола и рече у себи:

— Филозофија... Зар ја у овом тренутку не проживљавам нешто што је вредно колико и филозофија? Само то нико не зна... А кад би се знало... Но шта би било? — Није умео да нађе одговор. Сети се само Толстојеве дефиниције уметности и сену му мозгом: „Дефиниција коју је само Рус могао наћи“...

У тај мах зачуо шум иза себе. Окренуо се. Жена је седела на кревету и гледала га забринуту. Рукама је држала обгрљена колена, са главом наслоненом на њих. Бошку залупа срце.

— Ти већ неколико ноћи не спаваш, — рекла жена, а глас јој био тих. — Бошко драги...

Њему се учини да је дошао тренутак да јој каже шта га мучи. Све око њих је било мирно, сијалица пригушено сијала; они су били, чинило му се, ближи једно другоме него иначе, све је око њих имало значење живота коме су они својим рукама утиснули лик. Негде у зиду певушио је цврчак као код куће на селу и изазивао далека детиња осећања; та осећања плавила срце, које је стојало пред страшним задатком да расплаче друго срце.

Хтеде да проговори, али глас га издаде. Грло је било као сасушено и неспособно да произведе глас. Накашља се, али га кашљање престаши. Какав је то био глас? Па то је био плач кога је он прогутао... Не, не, мора се савладати, мора наћи снаге да јој каже. Мора јој разорити наду па макар она била и последња... Па ипак помисао на узалудни хероизам женин, разоружа га и он само уздахну.

— Боли ле те шта? — чуо Бошко опет њен глас.

Тишина. Цврчак.

— Не, али размишљам о моме положају... Ствари не иду онако како сам очекивао... И почињим веровати, да неће бити ништа...

Жена забрза као да се плашила сваког даљег објашњења:

— Биће, биће, Бошко... Сањала сам тако нешто лепо...

Одједном глас јој се преломи и као да се то што је остало недоречено разли по њеноме лицу: усне задрхташе, а око очију се помоли мрачна сенка. Осећајући да се одаје, савлада се са очи-

гледним напором и погледа Бошка право у очи.

Бошко одједном, зачуђен, потресен, осети да разуме њен поглед. „Ни она више не верује!“ сену му главом, и спопаде га невесела, готово болна нежност.

Жена осети да ју је издао поглед, очи јој се раширише у страху, хтеде нешто да каже, али не рече ништа него нагло обори главу на колена.

Бошко јој приђе, уздрхтан као да лебди над некаквим безданим понором, седе поред ње и загрли је. Глас му је био тих, нежан, као да га је само срце откуцавало.

— Добро моје, — рече јој речима које је запамтио из песама које му је мајка певала у оваквим дубоким ноћима кад није могао да заспи или кад би се пробудио од каквог ружног сна. — Добро моје, — поновио је и гладио по коси.

Држећи је загрљену, сети се раније мисли и понови: „Ево филозофије... Док се негде у бесконачности гасе стара и пале нова сунца, овде у сиромашном стану стрепе два срца пред животом“... Али Бошко брзо потисну те мисли које су се наметљиво врзле по глави много пута сувишне, па чак и штетне, па поче да теши жену:

— Не плачи, не плачи... шта мари! Ако и не буде ништа, шта ћемо, живећемо и даље, борићемо се... Најзад зашто смо на свету него да се — бијемо. Човек треба да савлађује, да отима, да руши...

Осети да му се огорчење увлачи у срце, па поћута тренутак савлађујући се.

А онда се сагну готово до њеног уха и продужи тихо, као да је тепао љубавне речи:

— Ти си подносила исте патње као и ја... Сумњала си као и ја, стрепела... Али хтела си да ми помогнеш, да застреш поглед тамо с оне стране... Је ли? Реци, није ли било тако?... Реци, ја знам то, прочитао сам у твојим очима...

Жена је плакала, није одговарала.

Ноћ је притискивала окна и чинило се сад ће да прсну под густом, црном масом. Собица као да се смањила и постала као шкољка. Све се ућутало, па и цврчак, као да је хтело да чује бол људски. Било је неподношљиво видети расуту женску косу преко колена, преко голих, мршавих руку, преко рамена.

Бошко хтеде да каже још нешто што би умирило, охрабрило, нешто што би било веома нежно, али не нађе речи. Ћутао је држећи загрљену жену, осећајући колико је она постала део његовог живота и колико су се њихове судбине неразлучно спојиле.

*

Сутрадан Бошко је седео у канцеларији и размишљао с опорим олакшањем: „Но, сад зна...“ Срце му је било испуњено нежношћу орошеном сузама и суморним спокојством, као сећањем на драге растанке. Осећао је да сад има више снаге да се бори и да чека. Али чудновато, у исти мах, јављало се у њему и осећање дужности, сада јаче него што је било раније, да нешто уради, да се распита шта је са постављањем и да нешто предузме у том правцу. Сад се тек у њему јави жеља и воља да се оствари све оно што је толико година лежало негде у подсвести.

И реши се да оде до директора, да му се пожали, да изнесе своје невоље, уопште да види има ли икаквог изгледа да предлог за његово постављење буде усвојен.

Приђе шефову столу, ослони се руком о ивицу, и запита шефа за савет.

Шеф затакну држаљу за уво и посматраше неколико часака Бошков искрзни капут. Затим узе држаљу, метну је поред мастионице и рече:

— То вам није рђава идеја.

Па гледајући у прозор на коме се у тај мах видела глава једног чистача где се клати при сваким потезу метле, настави забринуто:

— Само, да ли ће вас директор примити?.. Него да одете најпре персоналном... Али мисао је добра — покушајте.

Па пошто је мало поћутао, као да се наљути нешто, повиси глас:

— Па да, имате ваљда право да — молите!

Бошко није волео да досађује старешинама. И зато, кад год је то морало да буде, није могао да савлада извесну nelaгодност излазећи пред њих, мада се увек љутио на себе због таквог осећања. „Све је то траг вечитог нижег“ — мислио је Бошко стојећи пред референтовим вратима и сети се шефових речи: „То убије душу у човеку“. Затим куцну у врата тихо, ненаметљиво (а радије би се решио да је требало треснути песницом) и уђе у светлу канцеларију персоналног референта.

Овај је седео задубљен у некакав акт и није дизао главе. Бошко га поздравио и чекао личећи помало на каквог дрводељу који је дошао да прими плату. Погледа у ципеле, велике, напрсле,

у панталоне које су већ изгубиле боју од чишћења и пеглања, и застиде се. У чистој и светлој канцеларији персоналног референта, његове хаљине изненада добише бедан и сиротињски изглед.

Најзад персонални подигао главу, није то више био онај Филиповић ћорав и уњкав, и на малом носићу блеснуше рожане наочари. Гледао је у Бошка оним одсутним погледом којим старешине гледају у млађе чиновнике. На лицу му се појави једна од оних гримаса којима располажу службеници његовог ранга: према положају. У овом ренутку оно је било службено и помало омаловажавајуће.

— Шта желите? — упитао Бошка и затрептао очима од нестрпљивости.

Бошко поћутао тренутак, јер му се чинило као да ће персонални референт додати још и реч „господине“. Али он то не рече.

Потом Бошко изложи ствар, и замоли за савет да ли да оде до директора.

Персонални дигао руку са великим прстеном на прсту и Бошко заћутао у очекивању.

— Чему? — упитао он и заденуо прст за прсник као Наполеон.

Реч „чему“ била је изговорена са толико осећања надмоћности, да доби некакав дубокомислени, тежак смисао коме се нису могли довинути сви званичници на свету.

Бошка збуну непотребно питање. Хтеде да каже да је већ изложио своје мишљење, али референт га понова упита, лупкајући писаљком по хартији, а лице му доби одједном пакостан израз.

— Чему? — и исколачи очи, по навици, као да је хтео да да речима нарочиту важност.

Одједном, неочекивано и на запрепашћење са-
моме себи, Бошко рече:

— Боли ме то чекање... Тај поступак...

У канцеларији настаде тишина. Негде кратко и оштро писну воз. Ходником неко брзо протрча. На слици изнад персоналног референта згуснуо се некакав мукао одблесак дана.

Референту заиграше очи испитивачки, подмукло, увређено. Нагну се напред и старешинским покретом набра смеђе обрве.

— Шта то... шта вас боли?

Бошку мркнуло пред очима. Рекао је реч коју је брижљиво чувао и сад није било повратка. Далеко одјек подмуклог једва заборављеног и зараслог осећања понижења из детињства одјекну снажно у његовом срцу и зали га горчином. У том осећању Бошко подиже руке до главе и поправи косу. Покрети му били тврди и укочени.

Тренуци су пролазили у поновном ћутању.

Оба човека су осећала да нешто тутњи у њима. Референтова нога се нестрпљиво клатила испод стола.

— И вређа ме, — додаде Бошко, а глас му чудно паде у ту напету тишину. — Да...

Хтеде још нешто да каже, али заћута. Осећао је како се у њему разбуктава некаква жалба, срдит бол, и да ће рећи нешто што ће га упропастити. Уздрхтао и блед преносио је тежину тела с једне ноге на другу, а очи запаљене сувом ватром упорно се упијале у референтове очи.

Референт га посматрао зачуђено. Није нави-

као на овакве речи од званичника, па чак ни од чиновника.

У први мах хтеде да сачува достојанство и да подвикне Бошку да издире напоље. Али нешто му шапну у уши: „Човек је ово, брајане мој“ и он се предомисли.

Белом, маленом руком поправи кравату и кашљуцну. Бошку се учини да је човек у неприлици и да се каје због свога надменог држања. У њему се угаси срџба и уздахну.

Персонални референт се диже и поче да шета по канцеларији држећи руке у џеповима од панталона. Мали сребрени ланчић од сата клатио се на прснику тамо-амо светлуцајући млечним сјајем.

Бошко започе изнова разговор.

— Надам се да ме разумете, господине... Тежак живот огорчи човека...

Референт скинуо наочаре, бацио их на сто и шетао даље без речи.

— Шест месеци чекам — стид ме другога... а неизвесност се тешко подноси, — продужавао Бошко као да се оправдавао. — Готово бих радије да нисам ни долазио у комбинацију.

— Пушите? — изненада га упита персонални референт и пружи му дрвену кутију на којој је био изрезбарен соко раширених крила. Бошко захвали, а он узе цигарету, запали и, бацајући угашену шибицу у посуду за пепео, рече Бошку:

— Сећам се вашег предмета... Осим тога, ја вас потпуно разумем...

Па пошто поћута као размишљајући нешто продужи:

— Али нема никакве користи да идете ди-

ректору... Предмет је у министарству и сад треба чекати. Шта се може! Са своје стране смо учинили све што се могло... Зар то није доста?

Његове речи и глас постали природни, некако човечно топли. И Бошко осети да то говори човек човеку, и одједном му постаде светло и лако. Да му је у тај час речено да нема ништа од његовог постављења, он би рекао „не мари!“ са осећањем потребе да буде љубазан према референту као да се и њему десила некаква непријатност. Бошко се без потребе дубоко наклони и рашири руке постранице:

— Хвала вам, господине... Опростите што сам вас узнемирио. Не треба да вам кажем шта значи сиромашан човек...

Лице му постало румено, као да је плануло одједном. Персонални му пришао, ухватио га за мишицу и пријатељски стегнуо.

— Разумем, разумем... Не брините ништа... Ја се надам да ће ствар током овога месеца бити решена... Свакако!

Бошко се опет поклони и изиђе из референтове канцеларије

*

Шеф, пошто виде његово лице, рече са некаквим туробним смешком, гледајући га испод ока:

— Можемо ли да честитамо?

— Не, још не — одврати Бошко сувише пријатељским тоном, па одмах додаде званичније: — Персонални ми је рекао да се нада овога месеца.

— А нисте ишли директору?

— Па... није било потребе...

— Ех... Обећања, обећања, обећања...

Бошка те речи непријатно дирнуше и као хладан сен падоше у његову наду.

— Стварно, обећања — додао тихо и Мрђен и поцрвенео од задовољства што је успео да понови шефове речи.

XIV

Кад се већ почело и у комшилуку говорити с непрекривеним потсмехом о „чиновнику“ и о „чиновниковој“ жени, и кад су се већ сва надања до краја исцрпла, позвали Бошка да дође код директора.

Бошко се дигао, поглед му се срео са шефовим.

— То ће бити по оној ствари — рекао му шеф, одувавајући прашину са стола. — Но ако не буде онако како сте очекивали, — ништа; успећете други пут. У року од године дана, по члану пет стотина педесет и петом, предлог може да оде понова...

Наравно, Бошко се узнемирио и требало је времена да се прибере. Реши се ако му каже „одбили су вас“ да остане миран и достојанствен, као да су му наредили да извади стара акта из фасцикле број седамдесет и седам. А затим отићи ће жени да је утеши како буде најбоље умео.

Успео се степеницама и дошао у претсобље директорове канцеларије. Тамо је било мрачно, а у углу, подавијених ногу, седео је послужитељ масне косе и буљав. Није се ни мрдноу кад га је Бошко упитао, него само брадом показао врата.

Бошко отвори спољна врата канцеларије и нађе се у мраку између спољних и унутрашњих опшивених дебелом зеленом чохом да чувају директоров мир и живце од треска служитељевих ципела. Збуњен, куцнуо у чохана врата, али се куцање угушило у мекоти чохе. Узмувао се у мрачном простору тражећи кваку, али врата се одједном сама растворише. Отворио их персонални референт сопственом руком! Кад га изненада обли млаз светлости, Бошку се учинило као да га затекоше на некаквом забрањеном делу, и још се више ушепртљи. Учини нагонски два-три дугачка корака у тешком нелагодном осећању да су му ципеле огромне и немогуће.

— Шта ви гребете овде, пријатељу? — упитао га директор немарно веселим гласом.

Бошко у себи признаде: стварно, оно мување испред врата могло је сасвим да личи на гребање. Директорове мале светле очи на дебелом, црвеном лицу, испод густих обрва, као да га нису примечивале; гледале су некуд у — ваздух.

— Ово је, господине директоре, Бошко Југовић — пожуре персонални референт и показа руком на Југовића. Бошко се наклони и махиално понови:

— Бошко Југовић.

— А, знам, знам... прогунђа директор, зајмири на једно око и осмотри Бошка. — Шта има оно? — окрену се персоналном референту. — Нису усвојили наш предлог, шта ли?...

Персонални се хитро прикучи столу, сави се у пасу, лице му се разведри и фин љубазан осмех

(„све су то за мене ситнице“ — као да је говорило) и са два прста дотакну гомилу аката:

— Има декрет, господине директоре...

И вешто, служећи се са два прста — палцем и кажипрстом — извуче хартију и разви. Директор подиже обрве и баци поглед на спис:

— Да, да... рече с безбрижношћу којом човек пита своје укућане где ли му је дуванкеса или новине; па настави истим миром: — ваше унапређење за чиновничког приправника потписано је... Честитам...

Бошко се наклони у очекивању да ће му директор пружити руку, али он то не нађе за потребно, него продужи даље:

— Ви ћете, надам се, и даље бити добар радник. Још бољи! Слободна отаџбина треба ваљане, прилежне чиновнике, којима ће закон и државни интереси бити изнад свега.

Директор се забацио на столици, скрстио руке на стомаку и поћутао.

— Ви разумете ово што сам вам рекао? — упитао потом Бошка и као да се мало сневеселио.

— Разумео сам, господине директоре — одвратио Бошко, опружених руку. Затим се прилично збуњено захвалио директору на старању које је он „изволео да му поклони“, и рече да ће умети да трајно цени указану му част. Директор се изгледа зачудио, климнуо главом и рекао нестрпљиво:

— Но, добро, добро...

Персонални показа Бошку очима на врата, и Бошко се поклони па трескајући тешким ципелама изиђе напоље.

Срећан, спуштао се низ степенице, у архиву, где су га чекале стогодишње фасцикле. Али, доле затече неочекивани приказ: Мрђен и Шеншин стојали над једним актом чудно узнемирени. Шеф седео за својим столом лица покривена длановима. Бошко застао у недоумици. Кад су га приметили, Мрђен и Шеншин замлатараше рукама, без гласа, показујући очима на акт што је пред њима био. Бошко пришао, размотао спис у нелагодној недоумици. У једном тренутку сенуло му главом: „Бошко, твоје постављење неће бити срећно“.

Збуњен, читао је акт. То је био велики спис жут, отрцан и заударао је на лекове: болница из С. слала га да се оставштина и документи предају родбини. Међу документима је била и књижица са ликом младе девојке. Умрла је од туберкулозе.

Не схватајући, Бошко погледао другове сметена погледа.

Мрђен показа прстом на име и презиме покојнице, па главом на шефа, узе затим писаљку и написа на хартији: „шефова сестра“ — па кад Бошко прочита, згужва хартијицу и тури је у џеп.

Бошко је стојао неодлучан. Није знао шта да уради: треба ли шефу изразити сажаљење, или рећи реч утехе, или ћутати... Уопште бојао се помакнути с места: стварао је чинило му се неподношљиву лупу. Стојећи тако оборене главе осети како му мало-помало долази сажаљење према томе тромом, тихом човеку, обешених бркова. Учини му се да наслућује како је и његов живот био саткан из безброј понижења, прегарања и невоља, сакривених у срцу за спољни свет смире-

ном и задовољном. Одлучи се и брижљиво бараћајући ногама приђе шефу и стаде поред његовог стола.

— Господине шефе, — рече му тихо и поћута осећајући како му струји срцем нешто тужно и топло. — Живот је такав, — продужи — а сиромашу човеку је суђено да га упозна увек с болне стране...

Шеф се није мицао, ћутао је и, изгледа, да се борио да не заплаче.

Бошко продужио, а лице му добило израз пун тихог заноса.

— Сви смо паћеници... Ко ме је то леп живот?... Не, не — многи плачу...

У себи је помислио: „Лажеш, Бошко, теби се ипак чини да је живот леп!“ и, као одговор на ону мисао, он огорчено прудужи:

— Да, да... никоме од нас живот није леп.

И заћутао нагло смркнутих обрва.

Шеф скиде дланове с лица; Бошко није имао храбрости да му погледа у очи.

— Хвала вам, пријатељу, нема шта да ме тешите, — одговори шеф ваљајући реч по реч као да су биле натоварене камењем. — Можда бих и ја требало да вас тешим?

Па пошто поћута тренутак, додаде тише:

— Је ли: одбили су вас?

Бошко диже запрепашћен поглед. Није знао шта да му одговори. Учинио му се да би свака и најневинија реч његове среће овде пала увредљиво и недостојно, као улична вика кад падне у тихи самртнички тренутак; учинило му се да би његова радост ма како брижљиво прикривена

била, нагрдила дубоку трагичност догађаја и срушила саму себе. Оборио је поглед и, непомичних руку, узбуђен прошаптао:

— Не, сад ме то не питајте...

XV

Кад је примио прву чиновничку плату, Бошко се решио да позове на вечеру своје пријатеље: шефа архиве, Мрђена и Шеншина, па да прославе његово постављење. Око тога су жена и он неколико дана водили разговоре и смишљали план да све што лепше испадне. Бошкова жена се трудила да том приликом покаже како је она дорасла оваквоме задатку, и да, према томе, није никакво чудо што је она жена чиновника.

Одредили су да то буде субота, јер то је уствари дан радника: могу да поседе ако треба и подуже, па да се у недељу наспавају и буду орни за рад идући дан. У Бошковом се стану, који се састојао од једне собице и кухиње, тај дан живо спремао: Бошко, засуканих рукава, сушио под, а жена, клечећи, прала брижљиво даску по даску. Кад је било готово, разастрла по поду, још довољно неосушеном, шарене крпаре, и морали су да пазе где ће стати. На столу се белео стољњак истањен и местимице окрпљен, али савесно испеглан; тањира понешто окрзани, били беспрекорно чисти. Салвете од хартије, вешто нашешурене у виду белих ружа, биле поређане поред тањира с леве стране и са скромном радошћу очекивале госте. Кандило, осветљано кредом, горело пред славском иконом — купљеном за успомену на дан

венчања, што је било забележено позади женином руком. Свуда по осталом намештају, па чак и по столицама, биле прострте разне крпе платна са шареним везивом, да сакрију стари похабани намештај. Све што је било најлепше по орманима, било је ту изложено и блистало је.

Предвече, кад се синчић вратио из школе, мати га умила, обукла панталонице које су изгледале као нове, и кошуљицу белу са седефастим дугметима. Почешљала га и наредила му да седне на столицу и да се не миче. Бошко обукао давно припремљено свечано одело које је мирисало на нафталин, закачио на кошуљу круту крагну и стегао је модром краватом. Ципеле шкрипале при сваком кораку тихо, ненаметљиво и будиле у задовољном срцу осећање отмености. Истина, мало су жуљиле, али то стога што нису биле „годинама ношене“.

Кад се погледао у огледало, Бошко се у својој скромности застидео:

— Да не будем сувише елегантан...

— Сад изгледаш бар као човек — одговорила жена задовољно и повукла му леву ногувицу на ниже; затим се одмакла од њега, понова га осмотрила, вратила се, поправила му јаку за вратом и увукла кошуљу под оковратник. — Треба још да заденеш какву марамицу, — зимислила се и одскакутала у кухињу.

Пошто претури разне остатке од крпљења и преправљања, нађе парче свилене крпице, распегла је мало, сложи у троугао и увуче у Бошков џеп са врхом окренутим горе.

— Тако, — рече са задовољством; — идем сад и ја да похитам...

И за десетак минута, појави се у хаљини загасито плаве боје, местимице избледелој, (од ње је направила Бошку кравату) са трачицама на рамену, са гривном од црвеног каучука на руци. Овако обучена још је бацала брижљиве погледе лево и десно, и испитивала да ли је све на своме месту и одговара ли у свему новоме чину.

Синчић је седео непомично на столици и зачуђено посматрао родитеље у свечаном руку и достојанствене. У његовој децјој глави расло све више дивљење према оцу и матери, јер му се чинило да нико у граду нема лепших хаљина него што су они имали. Па и он сам, најрадије би волео да је смео истрчати напоље да покаже друговима своје хаљинице и седефасте дугмиће на кошуљи.

Око осам часова почели да пристижу гости: први је дошао Мрђен. И он се потрудио да изгледа што отменије: место кратких спортских панталона које је носио радним даном, имао је сада лепе панталоне сиве са нежним присенком жућкастих пруга. Његове оковане ципеле, нису биле, додуше, у складу са панталонама у свему кицошким и салонским, и он је тога био савршено свестан: чим је сео на столицу, подвукао је ноге дубоко да се не виде.

Тек што су измењали неколико речи, на вратима се појавио и Шеншин са женом. Шеншинова жена Ина, висока и мршава особа, јако обојених образа и усана, са снажно истуреним предњим зубима, унесе радосне усклике у кућу. Срдачно се

поздрави с Бошковым супругом, пружи руку Бошку (пошто је Шеншин пољубио руку његовој жени, то и Бошко принесе носу руку Шеншинове жене), а затим Мрђену који се у брзини умало не издужи по поду, пошто није могао брзо да извуче ноге испод столице. Шеншин је био лепо зачешљан, имао је нову рубашку, и сијао се неком присном домаћом радошћу. „Сасвим други“ човек него што је у канцеларији“ — са чуђењем утврдио Бошко.

Пошто су се сместили и после убичајених реченица, које се употребљавају при првом сусрету, почели да измишљају озбиљније теме, на врата закупа и одмах упаде у кухињу (јер се кроз кухињу улазило у собу) и сам шеф. Сви радосно узвикнуше што изазва на његовом лицу зачуђен и радостан осмех. Очигледно задовољан пријемом, он се одмах снађе и са свима срдачно рукова. Метнуше га да седне тачно испод иконе, на почасном месту. Био је обучен у смеђе коцкасто одело већ изношено, али још добро и могло се само преврнути па да буде опет као ново. Из рукава су извиривале маншете исто тако коцкасте кошуље нешто светлије од одела, са крупним дугметима од срме. Носио је црну кравату због сестрине смрти и црну траку око левог рукава. Зачудо, и његово лице је овде добијало живахнији, некако човечији израз, а бркови сећали на ликове старинских, честитих домаћина. То вече он се Бошку много допаде.

Бошко донесе боцу с ракијом, као што је то обичај код нас, поређа мале чашице обарајући их неспретним прстима и наточи. Пошто се куцнуше,

испише их до дна. Синчић је и даље седео тих, миран и посматрао радозналим очицама нова лица.

Већ од самог почетка развезао се жив разговор, тако да се тешко могло одредити ко је говорио, а ко слушао. Домаћица је стално ходала из кујне у собу и натраг клизећи као чунак, једнако забринута да није што заборавила.

Бошко је домаћински нудио сваког госта, долевао чашнице и сваки пут додао: „Ово још мало неће шкодити“. У његовом држању било је извесног достојанства какво је отприлике одговарало новом рангу.

Шеф му то и признаде. Скупљајући обрве и настојећи да лицу да што непристраснији израз, он му рече:

— Не, не иду све ствари како би требало... Ево, на пример, ви. Зар је требало чекати толике године? Видели су: човек вредан, поуздан, савестан... па шта хоће? Кад год су тражили моје мишљење (ту га шеф погледа право у очи, али некако питомо, као да се извињава што мора да се похвали, и мало поцрвене) ја сам увек говорио: врло, врло добар радник...

Бошко се смешкао као да је схватао не само речи него и мисли шефове. А онда додао просто:

— Истина, најзад, побеђује... треба радити...

Мрђен истегну врат и допуни промукло:

— Стварно...

Шеншин такође нађе за потребно да похвали домаћина:

— Ја одавно мислим: што овако одличан радник не напредује... Богами званичник, званичник, званичник...

— Шта ћете кад се слабо цени способност, — уздахну Бошкова супруга, закопчавајући дугме на рукаву.

— Стварно, — додаде Мрђен и затрепта очима.

— Но, а мој муж, — умеша се у разговор и госпођа Шеншин — но, а мој муж бил капетан у гарди... а сад што морамо трпети... Живот тако тежак, — уздихнула она а горња јој усница задрхтала.

— Немојмо, госпођо — обрати јој се Југовић — мислити на жалосне ствари!... Шта ћемо... Сваки је од нас нешто препатио... па шта — мора се живети! Кад бих вам ја испричао све што сам проживео, како ми се живот загорчавао... оставите, никада краја не би било!... Зато оставимо жалосне ствари. Пијмо и будимо весели!...

Бошко диже чашу, а то учинише и остали. Шеф своју чашу искапи с некаквом изненадном љутином. Бошко то примети и помисли: „сестра“.

— Благо вама, младићу, — окрену се шеф Мрђену — ви још ништа не знате... Живите као птичица на грани!... Шта, како, куда? вама је свеједно; живот је пун нада, пун смелих очекивања, пун лепоте, пријатељства, пун врлина... За вас је живот цвет који се тек расцветава...

Мрђен, изненађен што се шеф њему, најмлађему, обраћа, поцрвене до ушију и збуну се; хтеде да каже да и он има својих тешкоћа, и да и он схвата шта је живот, иако је још млад; али како му се одједном две речи нађоше на језику „стварно“ и „тешкоћа“ то он само заклина главом и насмехи се гутајући их обе.

Шеф, црвен у лицу, опуштених бркова, некако као ојађен, наставио:

— Не може човек да ћути посматрајући шта се догађа и да буде весео! А није добро ни ћутати увек... Треба и говорити! Шта? свеједно шта, само нека се говори... Лакше је човеку!... Јер, кажем вам, није лако ћутати... Па још кад има неправде!... А ми нижи морамо да ћутимо, ћутимо и ћутимо... По коме праву?... Зашто је то тако?... Имао право или не имао, био увређен или не био, ударили те по њокалицы или не ударили — треба да ћутиш!... Докле?

Питање остаде у ваздуху, без одговора. Бошко наточи чаше и у неприлици шта да одговори рече:

— Молим вас, служите се... без устручавања...

Шеф изненада предложи:

— Како би било да се мало запева?...

Шеншин као да је то једва чекао, затресе главом, затвори очи и поче угодним гласом: „Волга, Волга...“

Сви му се придружише и мала соба затутња, широко, снажном песмом. Синчић Бошков широко растворио очи и уста и, помало уплашен, посматрао. Не престајући певати, приђе му мати и поглади га по коси. Он наслони на њу главу.

Шеншин је подрхтавао гласом све искреније, шеф је ћутао и климао главом ваљајући грудвицу хлеба, а Мрђен се трудио да вешто упада и кад би то успело поносно је дизао главу и кружио погледом. Бошко није био неки нарочити певач, али је по потреби и он помагао. Шеншино-

ва жена, запаљених очију, певала је са заносом, и у једном тренутку сузе јој потекоше низ лице. Од тих суза сви осетише извесну нежност.

Кад су завршили, неко време настаде тајац. Као да су се прибирали и помало стидели. Шеф, играјући се лоптицом хлеба, рече полако:

— Свака песма је — жалба. Па и она највеселија... А „Волга“, то је моја песма...

Шеншин се насмеши тужно и поносно, а његова жена, бришући очи, рече:

— Но, а ја будала... Видите, плачем... Какве користи?... Никада више нећу видети Русију...

Речи јој се нагло прекидоше; две старе сребрене гривне зазвекташе на њеним рукама.

— Стењка Разин, — уздахну Бошко, као да је за то име била везана некаква његова тешка успомена. — Испијмо по чашу у славу лепих песама — додаде и учини му се да је примедба била неумесна, па се гласно накашља, устаде у недоумици, па опет седе.

Али сви се сложише с предлогом и диглоше чаше; и док су их још држали у рукама, Мрђен, на највеће изненађење, (изгледало је помало непристојно) затресе главом као и Шеншин и изви високо: „Биљана платно белеше“...

Чаше се спустише и песма понова потече. Мрђен је певао целим телом: извијао се, мицао раменима, дизао леву руку и спуштао, усне му досизале час до левог, час до десног уха, а жиле набрекле на танком врату. Али глас му је био чист, младачки свеж и свима се учинило да осе-

ћају дах пролећа, и да је Мрђен, и поред дугог врата и носа, био лепушкаст младић.

XVI

Кад су се испевали, Бошко развезао, његову омиљену тему, о културном подизању народа и о величини наших народних задатака. Женске, истина, нису слушале. Југовићка је смештала синчића на спавање, објашњавајући госпођи Шеншин како се спремају паприке и краставци.

— Ништа се код нас не ради, другови, — падао је у ватру, — а дара имамо. Кад наш народ не би био даровит, метнуо бих прст у уво и — запевао... Не бих се љутио! Али овако не могу, јер знам да можемо много и — морамо! Управо читам Цвијића. То је била глава! Али да је жив, министар не би био...

Бошко престаде, наточи чаше пажљиво, „почињем бити пијан“ мислио је, па онда продужи.

— Ко се не би љутио: погледајте наш град, на сваких десет корака биртије, каване, гостионе — све места где се ништа не ради. И све увек пуно! Свет седи, седи, седи — а време, браћо, ужасно брзо пролази. Али кад су Срби још о времену водили рачуна? Тиме се паште само Швабе!

„И кад бисте покушали да приђете тако неком од тих главешина што заузимају важне положаје, штампају посетнице на француском језику, и да их запитате: Братац, по чему си ти тај положај заузео? То ти сигурно имаш некакву сопствену теорију о вредности, или си можда сарадник Академије, или си уопште тако отскочио не-

чим што ти даје право да заповедаш другима? Ја, богами, мислим да би се многи од њих презнојио, јер би се нашао у грдној неприлици да каже шта је урадио...

Бошко погледао у шефа, а овај климао главом и одобравао. Шеншин окретао чашу, а Мрђен ломио између прстију чачкалицу.

— Срећом, то нико не пита... Али кад би и био искрен такав главешина, за кога сам ја као званичник или нижи чиновничкић обична нула, па рекао: ја, знате, немам смисла за такве ствари, ја бих му рекао: добро, братац, а ти буди бар један од оних немих културних сарадника, то не изискује труда, чак може да буде пријатно: купи, братац, који романчић, збирчицу приповедака, читај, препоручи другима. Погледај, братац — све бих ја њему овако шаљиво: „братац“ — друге народе: Немце, Енглезе, Русе — свет чита. Иду улицом, седе у трамвају, пију кисело млеко а сви читају, књиге им вире из џепа... Али наш човек би вам одговорио: „Мени је и овако добро. Ко ме није нека — чита, нека оснива течајеве за неписмене, нека држи предавања како се расплођавају кокошке, и уопште нека се гњави са тим стварицама које ништа не доносе“... Сва је срећа у том, кажем вам, што нико не пита: „Како би било да мало завиримо у твоју прошлост, може ли се наћи драм нечега што ће остати народу на корист?“

Бошко заћута одједном а лице му се смрче. Шеншин и Мрђен налактише се на сто у очекивању. Шеф добродушно трептао очима, а жене нешто тихо разговарале.

— Него, знате ли, — повиси Бошко глас као

да се одједном нечега присетио, — да сам више пута помислио: ех, да сам ја министар!

Намраченог чела Бошко стиснуо песницу.

— Јест, једно време сам помишљао да бих требало да седнем на министарску фотељу.

Смешкао се љутито посматрајући другове и мислио: „Пијан сам, пијан“. Они ћутали схватајући ствар озбиљно.

— Да ме рђаво не разумете... Мислио сам да ми је моћ једнога министра, па да радим, а ако не бих могао да радим, рекао бих: нисам способан за то... Али нема смисла... смешно је...

— Зашто да нема смисла? — упита шеф одлучно тешким гласом. — То баш и јест заблуда, што се мисли да мали човек не размишља, да мали човек не види ништа, и да не зна ништа! То баш и јест оно, разумете, то баш и јест оно што ће једнога дана да лупне по темену и да отвори очи...

Шеф се неочекивано узруја, јако поцрвене и тресну шаком о сто. Сви су га зачуђено погледали, а Бошко се смешкао.

— Слажем се с вама, господине шефе... То је реч.

— Да, то је реч, — продужавао шеф — и ако буде требало ја ћу је рећи и Богу!... А то сви ви кажете, Бошко, да сте помишљали на власт једнога министра — то је природно. Нико не осећа толико неправде као мали, ситан човек; нико не види сиромаштво толико колико га види мали човек. И тај мали човек, природно, мисли у себи: ко је крив за то, зашто је то тако?... Али оно све иде даље, па даље. Зар је чудо онда да по-

мисли: „ех, богаму, да је мени власт па да мало дунем северцем“... Мени је то сасвим природно.

Ту шеф диже руку са испруженим кажипрстом и поче да маше по ваздуху.

— Нарочито, нарочито кад се дође до уверења да су ти људи на врховима недорасли своје задатку, да су, тако да кажем, обични, сасвим обични људи... Јер, нема више — то треба нагласити — нема више оног бесмисленог некадашњег метанисања пред ким год... Данас време и широке масе траже људе, разумете, људе...

Бошку постало јасно: у шефу је тињала некаква потмула, далека увреда која је од времена на време избијала. Он је то, уосталом, већ и раније примећивао у неким приликама, али сада је то било сасвим очигледно. Бошко га погледа у очи и учини му се да тамо прочита: „Да, тачно је то што мислите“ и он обори поглед.

— Све је тачно што кажете, — рече Бошко — и управо сам и ја то хтео да кажем: јест, кад бих био министар, тражио бих од својих сарадника да главу дају у залог за свој рад, а ја бих први дао своју... Али ђаво ће га знати можда ми, сиромашан свет, имамо изврнуте појмове о извесним стварима. Можда су наша схватања примитивна, уска, без оне велике светске еластичности која је потребна у савременом свету. Ко ће знати! Ми мали људи, на пример, волимо да говоримо о човеку као о некој вредности. А ти велики, горе, често милионе људи баце на кланицу и ни глава их не заболи... Ето, то хоћу да кажем — можда заиста не видимо даље од носа.

Шеф диже песницу и спусти је.

— Па, чујете, онај ко је спреман да да своју главу, има право да тражи то и од других... А мислите да међу тим малим људима нема способних за тако нешто? Откуд уопште долазе ти прегаси? Зар оно што је истински велико код нас нису створили мали људи?

— Тачно је, и у то име — да живе мали људи! — рече Бошко и диже чашу. — Испијмо у њихову част...

— То му дође као нека трећа категорија у животу; — јави се Мрђен, црвенећи се од радости што је нашао, како му се чинило, духовиту приредбу, па диже чашу.

Међу њима се кучнуше се чашама, и пошто их искључише, настаде један тренутак ћутања.

Апсад би било време да се иде и кући, — предложи шеф, и поче пажљиво да извлачи ноге испод стола.

У њиховом мах поустајали и остали, иако их је Бошко задржавао како се то обично чини у оваквим приликама.

— Извините, — оправдавао се шеф, — ми смо можда тргунали, али чега се човек неће сетити овако уз чашу... Да нас је чуо наш министар, насмејао би се грохотом и рекао: „Еј, кукавци, шта ми ви још причате“...

У шефовом гласу звучало нешто ојађено као да се каже да је откривао своја осећања, па дошао кроз бркове.

И можда би нас прве најурио из службе...

Пошто испратише госте, супрузи Југовић се вратише у собу са осећањем задовољства какво се има после успешног обављеног посла.

XVII

После неколико дана Бошко неочекивано добије вест од домазета, да му је умро отац. „Има два месеца — стојало у писму — да је умро, али нисмо писали, он је своје свршио и лака му била земља. Споминђао је и тебе и све чекао нешто, послушкивао... па рекао: е, нема мога Бошка, и зевнуо, сиромах, био готов“.

На крају писма присеђао се као ненамерно да је имао трошкова око погребца и да би било згодно кад би им послао „бар две стоје“...

Иако већ човек који је навикао на разне ударе у животу, Бошка вест неочекивано коснула. За живота многе ствари изгледају друкчије: може човек да не разговара, да не воли, па да и заборава чак; али свест: жив је, чува увек помало неки остатак праштања намењеног за извесан тренутак кад дође. Али кад смрт однесе које од тих драгих лица, застане човек болно изненађен и ухвати га туга пред неповратношћу, пред огромним свршетком свега.

Бошко осетио одједном детињу нежност према покојном оцу. Чинило му се да ће изненада покуљати неке нежне, тихе, благе речи и опраштање с покојником. Изгледало је као да га је срце хтело казнити за намерно, непотребно отуђивање. Вечна дужност смрти да сабира чудновато људско класје, примакла се ближе и под њеном сенком почела се колебати радост живота. „Смрт... Ниједно живо биће неће бити поштеђено. Ни он, ни његов синчић, ни његова жена — ниједно од драгих лица. Као лишће са дрвета у

позну јесен све ће отићи по ветровима у неповрат“...

Овакве мисли, наравно, нису могле да охрабре, и Бошко, у тмурном ветровитом дану није могао да нађе никакве ведрије вредности у људском животу. Све је постало безначајно и сувишно као мутном водом донесено: и акта, и положај, и рад и стремљење ка нечем бољем.

Па ипак, кад су се стишали први утисци, у Бошку остаде једна од оних суморних жеља које граниче са тугом и које тако неодољиво зову за собом: Бошко зажеље да оде у родни крај после толико година, да обиђе сва она драга места по шумарцима, по ливадама, по пропланцима и долинама за које га везивало детињство и далеке, готово заборављене успомене. Можда у таквим жељама има несвесне наде, да ће се наћи тамо нечега од чега се оздравља, од чега живот постаје лепши, и нечега што ће га вратити оном првобитном радосном тренутку детињства. У његовој души почели да васкрсавају дани пуни росе, сунца и познатих гласова малог незнатног света: траве око баштенских плотова, врежа од тикава са крупним жутим цветовима које су се спуштале низ тарабе, у сенци сакривено зелено бусење ишарано белим зрнцима ђурђевка, врапци који ћирикају на црном дашчаном крову, шкрипање точка на бунару, глувих сеоских ноћи са далеким лавезом паса који је будио некакву слатку језу у срцу...

Све је то у овај мах имало у његовој души драж драгих детињих успомена, помало тужних у својој усамљености. Па ипак Бошко ни овога пута није могао да оде у родни крај. Морао је

да одложи своју намеру на неизвесно време, јер се појавиле непредвиђене тешкоће које су га задржавале. Да би ипак нешто урадио, послао је маћехи две стотине динара, и наговестио да ће ускоро да их посети.

У то време дознало се однекуд да је Бошков директор имао некаквих сумњивих петљанија са државним дрвима. Причало се да је државна дрва носио својој кући и трошио. И од те ситнице направила се читава афера. Искрсла још нека питања, уско везана за директорову личност и положај: да су прављени некакви рачуни о извршеним службеним путовањима, а путовања уопште нису била извршена, да је примао некакве награде за рад за који није смео да прими и најзад да је на некакав начин био умешан у нечију пупилну масу.

Али пре него што се почело говорити о тим прљавштинама, или некако у исто време, директор, обилазећи канцеларије, свратио у архиву. Застао мало на вратима, помиришао ваздух и замислио се тренутак као да је размишљао нашто заудара та подземна просторија.

Сви га поздравили, а он направио корак два, застао на средини канцеларије и посматрао чиновнике једног по једног. Био је то један од оних надмених, старешинских погледа који су подређенима увек непријатни и изазивају код њих бес, због оне одсутности у њему као да су они били ваздух, а не људи и сарадници његови. У канцеларији било тмурно и тихо, а изнад главе се чули нечији хитни, плашљиви корази.

Директоров се поглед зауставио на Шеншину. Шеншин погледао у директора једном, двапут

(било то брзо, летимице) и поруменео до врата. Јасно се видело на њему да се изгубио: остављао је перо, претурао једном руком некакав акт, опет прихватао за перо. Бошко сврнуо погледом да не гледа у њега.

Директор зазвеккао кључевима у џепу, па проговорио:

— Ви, Шеншине, (а потом погледао у шефа архиве и упитао: „То је Шеншин, је ли?“) ви, Шеншине, вероватно знате нешто више о Николићевој ствари... Оно са старом хартијом... Дობро би било кад бисте нам то рекли...

Тај Николић кога је споменуо директор, био је некада такозвани „директор помоћних уреда“ у неком другом надлештву, и осумњичили га да је продавао стара државна акта из подрума трговцима зелени, и да је отприлике половину тих новаца одвајао у своју кесу за случај да му нестане ситнине. (Ствар додуше није никада била окончана, јер се доцније сазнало да је ту био умешан и сам Николићев шеф, а овај опет имао добрих пријатеља међу упливним политичким људима).

Шеншин се још више збунио, метнуо перо поред мастионице и укочен као притка посматрао директора. Био је то поглед човека коме су шљиснули шамар и који је то прогутао без побуне.

— Но, — упитао директор, пошто виде како се Шеншинова јабучица диже и спушта без успеха, — изгледа да ви и не знате за ту ствар? Хехе а станујете код њега...

Шеншин се сагну напред и мучећи се одговори:

— Зуцкало се нешто (то „зуцкало“ Рус изго-

ворио јединствено) гаспађин директор, али ја то ње зњају засигурно... Ја зњају само то да је господин Николић хтео своју жену да угуши...

Директор се окренуо од прозора, истурио трбух, заденуо палац за прсник и потсмешљиво посматрао Шеншина, од чега се овај почео презнојавати. Трајало то неколико тренутака. Шеф канцеларије преметао своје крупно тело с ноге на ногу, Бошко се ослонио леђима о стелажу, а Мрђен трептао очима без даха.

— Хехехеее... насмеја се директор чудновато, па изненада рече: — Одрапићу ја вас...

И одмах отишао.

Кад је директор изишао, сви упрли погледе у Шеншина, који је још стојао као ошамућен и гризао усне.

— Шта је то, Шеншине?... — упитао га шеф.

Он, уплашен до суза, окретао се на све стране као да је тражио помоћ и понављао слежући мршавим раменима:

— Ја ње зњају... Ја апсолутно ништа ње зњају... ја несрећан човек, фаталан човек...

Бошку се дало нешто на жао посматрајући Шеншина. Па то је био већ зрео човек, окаљан животом, имао одређене погледе на свет, — па ипак осећао је да је несрећан човек: каква год ситница могла је да га неповратно упропасти, да му отме хлеб из руку и да од његовог живота начини нешто сувишно и непотребно. То је било тачно. Заиста, има нечег страшног у том сазнању да услови за живот једнога човека могу да престану због чега год без обзира што је он још ту, што је он још удеоник друштва, што он још

има потребу не само да живи него и да ствара, — и да се о томе нико не брине...

Сетио се затим директора помоћних уреда Николића. Продавао човек стару државну хартију која је трулела у подрумима још од окупације Босне, и један део одвајао за свој рачун. Зашто? Је ли то био страх да једнога дана не остане без посла?...

— Чудновато... а хтео, велите, да угуши жену?... Николић.

Глас Бошков био потмуо и дошао изненада. Шеншин набрао обрве, гледао некуд као да прибира мисли, па онда оборио главу и одговорио мрачно: (Нећемо покушавати да и даље погађамо Шеншинов српско-руски језик):

— Враг... Он већ матор... а жени тридесет... Па то је очајна бесмислица...

— Стара песма, — додаде шеф натмурено и преврну исписан лист. — А људи увек изнова почињу...

И закикота се одједном некако тужно и љутито у исти мах. Сви га погледаше радознало. Бошко направи два корака руку затурених у џепове, па стаде и промрља:

— Значи, љубоморан...

Шеншин одложи перо, нервозно протрља прсте који заупцкеташе и продужи:

— Није баш толико... Али наваљују... Има младића, трче за њом... А она чудна природа нека, смешка се само, смешка... А лепа је, бештија...

Мрђен истегао врат, намргодио се и рекао:

— Женска сорта... Хиљадама хоће да се допане... Ех, ех... И заврте главом као да је хтео рећи: „Да ми је нека власт“...

— Мора да је то пакао — прогунђао шеф, а глава му наслоњена на груди, — кад љубомора ждере...

Глас му био чудновато потресен, али није се знало због чега. На сату избило дванаест часова. Он погледао на сат, мало зажмурио и уздахнуо:

— Данас је дан нешто ђаволски дугачак.

У канцеларију уђе један чиновник кудраве косе гиздаво расуте изнад чела, узан у струку и прљавих ципела.

— Здравсвујте, господо... Прође ли овуда „стари“?... Бесан је нешто, праска... Каже: ово више нису чиновници!

И засмеја се ситним женским смехом забацијући косу. Из рукава му вирила прљава кошуља без дугмета.

Његове речи унесе извештан немир. Шеншин понова одложи перо и устаде као да ће нешто рећи. Шеф сачува хладнокрвност, не диже главу, него одговори полако као да добује:

— Но... па шта онда?

Шеншин развуче усне болеснички и додаде несигурним гласом:

— Код нас је све исправно... Апсолутно све!

Раскорачен, блед у похабаном жутом оделу, неуређене косе, личио је на ишчупан корен першуна.

Млади чиновник се насмеја на исти начин као и раније, па посматрајући прозор изнад главе, смрси:

— Има ту нешто...

Бошко ослоњен свом тежином на наслон столице, испружио ноге испод стола и упитао некако уморно:

— Шта може да буде?... Ради се о Николићу... Човек продавао стара акта, а новац задржавао за своју младу жену... Хаљина је требало...

Чиновник фркнуо на нос и окренуо се на пети као чигра:

— А јест парче... Очи два фара, блистају... а сва од нерва...

Бошку се одједном учини да су те речи ружне, а сви они да личе на стари изанђао намештај који шкрипи, шкрипи досадно. Покуша стога да скрене разговор на друге ствари.

— Јесте ли добили унапређење, господине Гргуре?

Гргур забацни косу покретом каквог музичара, заклати ногама и опсова нешто.

— Да имам протекције... добио бих. Замислите само, господо, Ђока Пантић, туњезгало, знате га, седам месеци сам пре њега положио стручни испит, — он добио групу! Па зар то није да човек искрене вилицу? А предлог на време отишао, оцењен сам са одличним... али унапређења нема!

Затим се понова окренуо на пети, дигао руку изнад главе и извештачено се насмешио:

— Али да имам стрица народног посланика — све би било у реду... „Господине Гргуре, ваш декрет је пописан! Честитамо, честитамо!“ — сви би се такмичили у љубазности. Па и онај тамо, —

Гргур кришом погледа у врата и додаде сниженим гласом — директор...

Шеф примети мирно, пресавијајући акт:

— А ја сам чекао двадест година... Него, ви, младићи...

Гргур поскочи, очи му се одједном засјаше, испружи руку с прљавим рукавом и упери је некуда у прозор, па рече:

— Ах, ах... двадест година!... Али, не забравите, ви сте постали од званичника, од обичног званичника, а ја имам матуру... Хехехеееј!... Грицкати држаљу званичничку, то знате није...

Шеф га прекиде исто онако спокојно као раније:

— Па шта? Можда радите нешто што ја не бих умео?... Пре петнаест година радио сам ваш посао... Јесте ли ви нешто боље измислили?

Гргур узме маказе са шефовог стола, звецну њима дватри пута, па их опет врати. Затим, сакривајући прљав рукав, наднесе се над сто и објасни:

— Не ради се о томе — смешкао се љутито — шта је ко урадио или шта ће ко урадити... Смешне ствари!... Ради се о томе што ја имам право, разумете, право да добијем... јер ту су квалификације... Зашто сам учио дванаест година, молим вас лепо...

Шеф покушао да се нашали:

— Ако одбијете распуст, свеце, оправдане и неоправдане изостанке, затим време када уопште нисте знали зашто сте у школи, остане вам тачно две, највише три године... И док сте ви губили

време тамо, ја сам овде радио... Сем тога ви сте учили за себе, а ја сам радио за државу.

— Плаћали су вас...

— Ви сте државу коштали колико и ја... Мислите да професори живе од ваздуха... А где је остало... И шта сад? Уместо да најпре покажете шта сте донели из те школе, ви одмах по држави: земљо и народе, дај ми класу!... Реците искрено, кад би вас сад неко зграбио за јаку и повео да положите матуру, ви бисте се грдно провели... Не би умели ни запети... а тек сте пет година оставили школу иза себе... Али ви полажете право на то да вас свет цени... све због тога знања!

Бошко слушао овај кратки двобој између шефа и Гргура, и било му нешто жао шефа. Мирно, кротко, чак некако тужно одговарао је његов шеф на примедбе ветрењастог Гргура. Најзад осети да се ту ради и о њему. И он је постао од дневничара, и он је дакле добио чиновнички положај... не по праву... него просто, добио га. „Страх некакав влада над животом“ — помислио у себи, а није знао откуд је дошао до тога закључка. Мрђен, замишљен и укоченог погледа, куцкао држаљом о писаћи сто, а Шеншин несабрано листао регистар. „Можда тај страх долази отуд — поновно се сетио Бошко — што човек зависи од низа безначајних ствари?

Гргур забацио китњасту косу, поравнао је прстима и насмејао се:

— Дај ми плату док сам млад — а кад остарим... да гора бисером роди — мени свеједно.

Бошко заклопи књигу, отури је, па намргођеног лица, проговори:

— Заиста, човек се више пута запита: шта смо и чему живимо? Има ли неког оправдања живот једног чиновника? Провлачи се кроз акта тридесет и пет година, записују га у картотеке, лепе му фотографије, дају разне називе и класе — а резултат свега шта? Ко је имао користи од њега? Наука, друштво, народ, појединац?... А ипак имамо о себи лепо мишљење, сматрамо да нас треба наградити.

У њему се одједном расклупчало нешто срдито, потсмешљиво и увредљиво у исти мах. Осећао је да је неправедан, али нешто је требало рећи, бацити се каменом на мртву површину и заталасати је, а није знао како.

Тренутак су га пажљиво слушали, а кад је престао, настало је ћутање. Шеф се смешкао оборемене главе, као да је хтео рећи: „Одавна ја о томе мислим“.

Гргур пребацио ногу преко наслона столице, погледао у палац и рекао ученим тоном, који је раздражавао:

— Онда ви не знате шта је администрација... Какву важност она има у једној држави... Уопште, тај ваш приговор је смешан... Како ви то замишљате?

У Бошку порасте потмула срџба. Каква је надменост коју је већ толико пута срео код тих људи који су своје школско знање дизали на степен истинске вредности, а нису могли да виде колико су очајно неспремни за живот, колико је њихово знање о животу страховито површно и ништавно? Осећао је да га обузима бес, али се није трудио да га стиша.

— Све је то очајно, пријатељу — рекао му тресући главом. — Администрација! Акта! Решења! Част ми је замолити! Учтивога сам мишљења! Изволите и овом приликом примити уверење о моме поштовању! На основу горњег решења! У вези члана тога и тога! Известите ово надлештво! Да се сајузе ранија акта! Нека молилац таксира! — ето вам мудрост коју ви зовете администрација. И још кад помислите ону масу јадних људи поцепаних пенцета, отрцаних рукава, задужених, који то све раде, који годинама ништа не мисле сем о двадесет и пет званичних формула и који од интерпункције никада нису употребили две тачке, тачку и запету, који никада нису ни за тренутак помислили својом главом — онда бих праснуо у смех, знате какав, кад ми тако ученим начином говорите о администрацији.. Све је то ту да човека загуши, да се човек не чује, празно лупетање, вредност која је саму себе прогласила за циљ... Ето, то је то! И зато су потребне гимназије, гимназије, гимназије... А живот, прави истински живот, може да пролази поред нас, нека га ђаво носи, ко би се још о њему бринуо, ко би још мислио на којекавке проблеме...

Гргур се подругљиво смешкао, смишљао некакву шалу, не разумевајући зашто се Бошко љути.

— То ви нешто дубоко, — додао у омаловажавајућем поштовању, напућио образе а очи дигао у таваницу. Потом издувао ваздух и рекао достојанствено:

— Све ће то дивно изгледати, ако.. и ви почнете да решавате питања наше администра-

ције... Хеј, човече, правници... *правници*, разумете, разбијају о томе главу, па не могу да реше... А ви запели, па као да је то... фасцикулирати акта.

Бошко осетио увреду, али његова срџба одједном ишчезе. „Не, ту увреду није нанео овај Гргур колмоване косе и прљаве кошуље; та увреда потиче из општег друштвеног уверења да је то тако, она је општи суд, и отуд је — тачна. Не, немам права да се љутим“...

Тренутак је крзмао да ли да се повинује томе сазнању или да плане. И реши се да не противуречи.

Шеф дигао главу и замишљеног погледа рекао:

— Господо, треба радити... Сви смо ми малени... и то је смешно. Ми сви нешто мислимо, мислимо, говоримо — а по среди ништа. Дајте, да бар урадимо оно што можемо. То се мора...

Бошку се допало то неколико неочекиваних речи, па расклопио огромну књигу у коју је заводио акта и дао се на посао, осећајући одједном како и овај досадни једнолики посао може да буде пун смисла само ако човек има некакав циљ пред очима. „Да бар урадимо оно што можемо!“ Сјајно, сјајно — одушевио се Бошко. Било му то и као некаква утеха и потврда за оно што је рекао.

Млади чиновник са коврчавом косом ћутао неко време, окрећући се на једној нози, па потом отишао.

Напољу је дувао ветар, а прозори сутерена постајали све мрачнији. „Небо се мрачи — по-

мислио Бошко — а и живот исто тако“. У тај мах откуцало два часа, а званични рад престао.

XVIII

Кад су пошли кући, Шеншин ухвати Бошка за рукав:

— Хоћете ли на једну ракијицу?...

Бошко одбио.

— Не, хвала...

— Али само једну, с ногу — заинтачио Шеншин. — Само једну.

Израз Шеншиновог лица био необичан. Као да је у њему нешто одједном претрнуло и сад је требало чекати да се тај процес до краја изврши, па да могне да саопшти Бошку резултат.

Пошто је поручио по чашицу ракије, Шеншин одједном рекао:

— Знате, наш директор има право... Оно што он каже тачно је... А ја ћу вам сада нешто страшно признати.

Бошко зачуђено погледа у Шеншина. Он се уплашено насмеши, зграби чашицу и нагло је искрену. Потом обори главу и неколико пута заклима њоме, као да се и сам претрашио наговештаја. Прошло је тако у ћутању неколико часака. Најзад је подигао очи, а лице му било чудно измењено.

— Ово поверавам само вама — рекао потом. — Морам вам признати... Ја сам делио новац с директором Николићем...

Бошко набрао чело и ћутао. За чудо, признање га није много ни зачудило. Он је имао осећа-

ње да са Шеншином није нешто у реду, али није могао да сазна у чему би то могло да буде.

— Зар то није страшно? — упитао Шеншин као да ће да заплаче. — Ја видим на вама Бошко... да је то ужасно прљаво... Али рекао сам вам у чврстом уверењу да ћете ме ви разумети... Дозволите ми да вам отворим моје срце, јер ја се морам некоме поверити. Боли ме... Ето какво је срце у човека!... Повуче га на зло, па се доцније каје...

Груди му се надимале убрзано, а руке премештале тамо-амо не задржавајући се ни на чему. Ћутање Бошково улевало му наду и хитао да га заспе новим појединостима исповести. Чудно се сплитао у руско-српском језику, што је још више појачавало утисак сметености.

— Посматрам једном, — говорио је. — Пред мојим прозором врапчићи. Купе мрвице хлеба што сам их бацио, отимају се. И мислим: шта ће се десити ако угине која од ових птичица небеских. Да ли ће се игде ишта померити у природи, ганути?... Ништа! Савршено ништа. Све ће ићи даље својим током... све се изнова рађати и изнова нестајати без трага. И тако с једне мисли прећем на другу: а шта ће бити кад ја умрем? Опет ништа... Да, да, опет ништа. Исто тако ће све ићи даље као и после смрти оне незнатне птичице... Рус један тамо са Оке и врабац... исто... Слушајте, драги Бошко, занимљиво је ово... о, чудо једно вам је човек!... Заболи ме нешто у срцу, растужим се над самим собом — нико неће приметити да нема Шеншина! Обузела ме туга пред неизмерним ништавилом свега што

стоји изнад живота као небо од олова, претрашим се пред ужасном тишином која остаје иза нас... У том часу мени дошао Николић и рекао: „Помозите ми да продам ову хартију... неће вам бити криво“. Зашто вам ја то причам? Зато, што ћете ме ви разумети, разумећете шта је значило у томе часу продати некакву стару хартију и зарадити нешто! И кад узмете још с каквом платицом живимо жена и ја... а све је било сто динара!... Пристао сам, помогао му...

Шеншин поручио себи још једну чашицу и продужио:

— Сад ме осудите, — дахнуо очајнички и покрио лице длановима.

Бошко ћутао окрећући напуњену чашицу, загледан у тај посао као у нешто где је требало нарочите пажње. У ствари, изненадило га Шеншиново оправдање. „Гле, о чему је размишљао овај човек“ — синуло му главом — који је стално био повучен у себе, ћутао и смирено носио животом своју искрзану кравату. Тај чиновничји је размишљао, тражио решења, борио се с питањима...

А онда неодлучно се смешкајући упитао Шеншина:

— Па добро... шта сте хтели сада? Зашто сте ми то признали?

Шеншин се нагнуо Бошку као да је хтео да своје срце преточи у његово и одговорио:

— Зашто?... Зато што је човеку лакше кад се некоме повери... а друго, да ми ви помогнете, да проговорите за мене, ако дође до чега... Ко би ме могао разумети иначе?... А ви сте ме ра-

зумели... Ја нисам рђав човек, верујте... то је био први и последњи случај... Шта сам могао доцније да урадим? Ништа. Кајао се или не кајао дело постоји. Људе кажњавају због дела... А није лако ни отворати свакоме своје срце... Јер шта сам ја сад кад сам вам признао?... У ва-шим сам рукама, господар сте мој, у неку руку... Ето, то значи открити своје срце!

Бошку постало непријатно. „Да ми бар није наручио ову ракију!“ — помислио, и отури неначету чашицу. Изненада га спопало некакво неразумљиво гађење и сажаљење у исти мах; учини му се да га то ново сазнање упрља и учини сукривцем у делу. „Није ли баш у томе и тежина туђих тајни, то сапутништво које траже несрећна и слаба срца? Можда је баш то она тежина која се исповешћу збацује и олакшава терет људима да им не прсну срца?“... Бошко није могао да нађе одговора на ова питања.

Иза Шеншина клатила се прљава завеса на стакленим вратима, а дан постао сив као олово.

Бошко одговорио без воље:

— Непријатна ствар... Врло незгодно. Него, ја не знам шта бих ја ту могао... Ви и сами знате, шта је директор, а шта сам ја. Где могу ја да му говорим! Ту треба утицајнија личност...

— Верујете ли да сам и поред тога ипак поштен човек? — запитао га Шеншин изненада, а лице му добило смешно болан израз.

— Ја вам верујем, — одговорио Бошко.

— Верујте, верујте... Па ипак мене је страшно стид... Ех, како бедне ствари човека убију!... Довољно је, ето, неколико десетина дина-

ра па да се скљокате... Зашто је то тако? А ја сам Рус, па ће сви да кажу: „Овај бедник“... Не знам шта би ме више болело: да ли да ме казне, а не презру; или да ме не казне, а презру... А најрадије бих сад свима казао: „Шеншин је узео паре за стару државну хартију!“ — само да скинем терет с душе.

Он се одједном натмурио, а очи му засјале некаквим огорчењем.

— Пијте, Бошко!... Ви нисте још ни окусили... Или нећете да вас части човек као што сам ја!... То би могло бити.

— Ја тако не мислим...

— Па зашто онда не пијете?

Бошко нагло отурио чашицу и, не гледајући у Шеншина, изишао напоље. Чуо је за собом како га он зовнуо једном, двапут. Није се освртао. Спопала га срџба помешана с болом. Није могао да објасни откуд то. Чинило му се у један мах да су то биле оне последње речи Шеншинове, његове гримасе, држање, шта ли; или утисци понесени из канцеларије, удружени с разним мислима изазваним опет тако неким тмурним предосећањима.

Предвече, међутим, истога дана, дошао му Шеншин пијан. С њим дошла и његова жена.

— Ево мене, — викао Шеншин с врата — који краде... Краде државне паре и — живи! Схватате ли ви то?... Живи, а сви га се клоне као куге!... Ракије неће људи да пију коју он понуди... Нитков сам ја, дакле, продао сам се за педесет динара... Колико оно беше?... Да педесет... или сто?

Жена Шеншинова брисала сузе, а широки обнажени зуби изазивали нелагодност. Уопште цела њена појава побуђивала утисак мрачних запуштених одаја крцатих старинским намештајем.

— Видите га какав је, Бошко Југовићу... Шта му је, реците ми ви?

— Да, да, Бошко нека каже, — заинтачио Шеншин и сео на столицу жмиркајући и дижући кажипрст.

Све се то сручило одједном, изненадно, тако Бошко није имао времена ни да се прибере. Посматрао их је са нелагодним чуђењем, дубоко осећајући како се ту не да ништа изменити. Бошкова супруга, и сама изненађена и у недоумици, понудила их да седну.

Шеншин седећи и клатећи се повикао:

— Ми смо недостојни да седимо под овим кровом!

— Седите, госпођо, — рекао Бошко, — ствар није тако страшна.

— О Боже мој, — уздисала Шеншинова жена, седајући — шта је то?...

— Он све зна, — говорио Шеншин жени показујући на Бошка, — па нека пресуди... Све.

Обрве му се преко обичаја дизале и спуштале, а цела његова појава одавља некакву тамну одлучност.

— Ништа ја не знам, — бранио се Бошко и сакупљао растурене листове новина.

— А ракија?... Ракију сте одбили да попийете! То није без разлога... Презрели сте ме, а ја сам вам срце своје отворио... Ракију сам поручио да вас задржим, а ништа друго... Мислио

сам нећете хтети да саслушате... И сад сам пи-
јан. Је ли то боље?... Зашто сте ме презрели?

— Погрешно сте ме разумели, Шеншине...

Шеншин дигао прст у вис.

— Не... Не, ја знам... Уосталом, право
сте имали: с рђавим људима и не треба боље по-
ступати, не заслужују... А ви сте мој господар
сад...

— Немате право, Шеншине; рђавог човека
можда опште нема... И сами сте рекли: има са-
мо рђавих дела... Госпођо — обрати се Бо-
шко Шеншиновој жени, која је уздисала и ломи-
ла прсте — не жалостите се. Владимир се мало
напио — то није грех... А друго нема ништа...

Шеншин натуштио лице и напрежући мозак
говорио:

— Кад је неко богат, онда је он и добар и
поштен; а сиромас човек — то не може да буде...
Зашто ја не могу да будем поштен човек, а хоћу
да будем, трудим се свима силама да будем, бо-
рим се?... Моја жеља је сто пута већа него, ре-
цимо, у неког другог; али не могу да будем по-
штен упркос свему... Шта велите на то? Дајте
ми, молим вас, објасните... Богат човек одгова-
ра својим обавезама, уредно плаћа рачуне кроја-
чу, обућару... диван човек, поштењачина, а Шен-
шин нема новаца, не плаћа никоме ништа, он је
варалица, подлац, бедник...

Бошко га слушао натмурено, затим се дигао,
запалио светлост, па, пошто је поновно сео,
рекао:

— Маните, драги Шеншине, и, најзад, чему то
сада расправљати... Јунаштво је признати поло-

жај и стварности гледати у очи... Добро би би-
ло да сте се одморили код куће...

За то време жене су водиле разговор о мно-
гобројним домаћим бригама, тек од времена на
време Шеншинова би жена бацила хитар поглед
на мужа, тренутак суделовала у њиховом разго-
вору, па опет настављала о домаћим бригама. Али
цело време, видело се, била је у послушковању раз-
говора њенога супруга и Бошка.

Шеншин, као да се присетио нечега, одједном
жалостиво проговорио:

— А ја мислим да би сте ви могли код ди-
ректора... Просудите и сами, добротине, да,
какву велику ствар чините: спасавате једног очај-
ника... Зиночка, Зиночка, срце моје, моли и ти
господина Бошка! Ти умеш то боље...

Она се збунила, ширила руке суве и дугачке
као два витла и освртала се лево и десно:

— Но, шта... ја не разумем... Боже мој...

Шеншин се сав погнуо напред, лице му изра-
жавало очајање, и махнуо руком испред носа:

— Није ни потребно да знаш... Ти само мо-
ли... Ти имаш талента, Зиночка, да дирнеш у
срце... Ја немам права више да молим, ја сам
све изгубио... Али ти си чиста...

Његове речи су имале чудноват звук, као да
су долазиле одбијајући се однекуд, трепериле сла-
бачком надом и нестајале без дејства. Бошко се
дигао, направио два три корака по соби, па за-
државајући Зину на столици, пошто је хтела да
се дигне ни сама не знајући зашто, стао пред Шен-
шином и метнуо му руку на раме.

— Ако шта могнем, урадићу, — рекао му, и

додао одмах — а сад да идете кући и да се испавате...

Шеншин скочио, загрлио Бошку и пољубио га у оба два образа.

— Бошко, голубе, ви сте ме спасли... ви сте ми вратили живот. Сад тек видим колико сам ништаван пред вама, голубе... Ах, ах... Зиночка, дај руку Бошку и захвали му, јер он ће и тебе да спасе... И запамти: слику нашег добротвора метнућемо у рам... Бошко, братац мој, добротом својом ме убијаш... И убиј ме! Убиј Шеншина, Руса!... Госпођо, — окренуо се Бошковој супрузи — и ви сте анђео... Дозволите да вам пољубим ручице...

И пошао одлучно према Бошковој жени, решен да то најискреније заврши. Она се отимала, збуњена и уплашена:

— Моје су руке од рада, господине Владо... Не, немојте... ах, забога...

Али Шеншин, сав у благодарном заносу и понесен ширином осећања захвалности, ударио се у груди и завикао:

— О, голубице, не знате колико ја ценим радне руке! Добротворко наша — јер ви сте наша добротворка — радне руке, чисте, мир су душама... Ја сам недостојан да их пољубим... И зато ми сад идемо, је ли, Зиночка, ми идемо сад да не узнемирујемо наше спасиоце...

И Шеншин направи дубок, театралан поклон, губећи притом равнотежу. Затим без речи отвори врата и изиђе, а жена за њим, климајући главом и уздишући.

XIX

Као што је и било природно, Бошко није могао ништа да предузме код директора, док се не појаве неки озбиљнији разлози за то. У ствари, било му крајње непријатно што се уопште примио те дужности. Пре свега, он није код директора био никаква нарочита личност, није имао чак ни обичних веза. Био је управо оно што су били и сви остали нижи чиновнички: безначајан административни точкић.

И кад је покушавао да сам себи да рачуна о том шта га је управо навело да да такво обећање Шеншину, кад је био свестан свога положаја, нашао је да је то било сажаљење над Шеншином, човеком који је још мање могао да помогне сам себи, кога би још теже можда притеснили него кога другог. Осетио је да му је била дужност да буде од помоћи кад већ осећа и зна у каквом се положају Шеншин налази. Зар не би он сам очекивао од других да му помогну у невољи, не водећи рачуна много о том могу ли они то или не могу? Треба покушати, треба учинити нешто. Најзад, зар се мора имати веза или утицаја на личност којој се долази с молбом да се отклони нека несрећа која по својој тежини и по својим последицама не стоји ни у каквој сразмери? То је обична дужност која се не сме избегавати чак ни по цену да човек буде смешан...

Па ипак Бошку је била непријатна та дужност.

— Нисам довољно човек, — говорио он жени, излажући јој своју намеру.

— Шта то говориш?... Ниси довољно човек... А шта би други требало да кажу о себи?

— Не, не, нисам... Требало бих да не осећам ту непријатност, него напротив да једва чекам, да покажем... Али то је отуд — натмурио Бошко чело а усне му се чудновато искривиле — што сам мали човек. То оставља трага у душама читавог живота... мали човек може да буде само револуционар или сиромаш — средине нема... Дођа вола, шта би требало урадити да душе буду слободне!

Бошкова супруга није изгледа до краја разумела његову мисао, него је одговорила само уздахом и додала неодређено:

— Живот је такав... чудноват.

Бошко стао на сред собе дигао рамена и забацио руке.

— Живот... Ми живимо животом који смо сами створили... Значи, ако није добар, треба да га преудешавамо, да га управо удешавамо док не буде онакав какав је потребан па да будемо задовољни.

Затим учинио два три корака, погледао у мрачан прозор и додао уморно:

— Најзад, живот нижег чиновничкиња... да ли је то живот? — Не смети мислити својом главом, не говорити својим језиком, никад исправити шије, стално бити без уверења... Је ли то живот? Ево, на пример, Шеншина... Али шта Шеншин! — милион Шеншина! Увек иста песма... дао је свој глас на изборима за Јанка, а морао да грди Марка; сутра опет морао да да глас за Марка, а Јанка да грди; прекосутра опет дошао

Јанко... али радије да не говорим о тим ужасним стварима где човек више није ни крпа... И то се зове живети, живети...

— Не... Ти си данас нешто огорчен — отуд такве мисли...

Жена се диже, оде у кухињу. Одонуд је допирало њен глас:

— А ти дремаш, сине... Јадно дете, хајде, мама ће ти дати вечерицу...

Бошко смркнут шетао по соби.

XX

После неколико дана Шеншина зовнули у канцеларију и испитивали тамо по ствари продаје старе хартије. Током истраге се утврдило све оно што је Шеншин већ раније признао Бошку. У једном тренутку одвратности према свему признао многе ствари, и још, услед неке неразумљиве мржње према самоме себи, оптужио се више него што је требало. Природно, ствар је ускоро добила такав вид да су се чудили и сами они који су водили истрагу. Сваки је сматрао својом дужношћу да што боље утврди чињенице, да их правно разради у појединости и да им да што одређеније значење. Ако се, на пример, у току истраге појавила само мала сумња да је нешто могло да буде овако и овако, требало је одмах ући у ствар темељито, извући из ње јасно прецизирану правну формулу, као да је ствар била потпуно зрела. То је захтевала дудуше већ сама правна природа, јер сувопарна факта никада нису дата у савршеном виду; увек је требало удешавати ток чињеница

према унапред утврђеним правилима, — да би се ствари уопште могле разумети и категорисати.

— Дакле, криви сте, Шеншине? — упитао га директор још једном као да олакшава своју савест.

— Крив, господине директоре, — одговорио утучено Шеншин, са страдалничким изразом на лицу, — још више него то..

Сви се смешкају и не дижу очију с акта.

— Но, онда нека вас ђаво носи! — узвикнуо директор у некаквом шаљиво-огорченом тону, и бацио оловку преда се на сто.

Шеншин, блед, сметено климао главом, и затим изишао.

Кад се вратио у своју канцеларију, очи су му сијале некаквом чудноватом одлучношћу, махнуо је руком и рекао гласно:

— Све је готово... Но, свеједно... Све ствари на свету морају да имају некакав крај, то је бар јасно... А кад је још поред тога човек и крив, шта онда? Дакле, довољно разлога да нестане Шеншина!

— Али ваша кривица... Ама слушајте, молим вас... Не, не то је сасвим нешто... дозволите...

Шеншин махнуо руком по ваздуху, насмешио се горко и, као да је уживао у уништавању самога себе, одбијао:

— Крив, крив... и те како крив! Не, дозволите ви, Бошко...

Бошко одједном поверовао да ће ствар бити лагана и да ће моћи да објасни у неколико речи све околности под којима се родила Шеншинова кривица. Био је чврсто уверен да ће га схватити

и наћи разумљивог оправдања, посматрајући ствар с једног вишег човечнијег гледишта. У тој вери, он се реши да одмах сада оде у директорову канцеларију.

Затекао је директора где седи задубљен у некакав акт. Лице му било црвено као зрео шипак и, оборено на ниже, било изобличено. Не дижући лица, упитао:

— Шта желите?..

Бошко почео да излаже ствар. Можда није рекао све онако како је хтео, али осећао је оном унутрашњом извесношћу да је дошао тренутак да буде човек, да убије у себи оног малог, безначајног чиновничкиња који је само климао главом и смешкао се, који је био спреман да се клања на све стране. Занео се Бошко и почео да наводи једног филозофа... Директор га слушао не дижући главе, правио некакве белешке на акту, затим покренуо се и извукао једну фијоку. Претурајући по њој, равнодушно рекао:

— Но, доста.

Бошко ућутао. Осећао је да то не чини од страха, него просто што је ред. У канцеларији настала тишина. Негде су некаква врата лупнула, однекуд се чуло зврјање писаће машине. Једна сунчана зрака поигравала на зиду. „Однос подређеног и старешине“ помислио Бошко посматрајући своје ципеле које су и нехотице стојале у ставу мирно, и директора који још није честито ни погледао у њега.

Најзад директор упитао некаквим певајућим гласом, као што се говори с децом:

— По коме основу ви уопште долазите да се заузмете за тога... Шеншина?...

Глас директоров зазвучао тако као да је имао још нешто да каже и Бошко ћутао у очекивању.

— Но? — поновио директор, затворио фијоку и коначно дигао главу.

— Хтео сам да дам нека објашњења у вези с његовом кривицом, а која приликом оваквих са-слушавања обично не дођу до израза, господине директоре. Човек као што је Шеншин... сиромаш је то... није један од оних који, како да кажем, свесно затворе очи пред својом савешћу... Он размишља о стварима... но, најзад, о бескорисним стварима, али које овај живот свде на сасвим малу вредност... Дозволићете, јер његов живот, патње, немаштина, иду му сасвим на руку, и у таквим стањима свести, морална снага олабави, добије сасвим други вид... И за та тренутна стања, која у ствари нису он, Шеншин треба да плати овим осталим делом, управо, целом својом личношћу... Мислим да би ту требало размислити...

— Све је то којешта, — рекао директор, и одједном нестрпљиво задобовао прстима, — све је то којешта... Него, реците ми кад сте већ тако расположени да говорите, разумете, реците ми молим вас, какву сте ви законску форму нашли за ваш поступак? Да ли сте позвани да дате ваше мишљење, одговор, исказе... јер, разумете, то би ме ванредно интересовало.

Директор му се очевидно потсмевао. То је Бошка једило.

— Сматрао сам, господине директоре, да је до-

вољна чиста жеља за истином, жеља да се помогне човеку... а форма да је споредна.

— А ми? — одједном се пренуо директор из равнодушности и поцрвенео, — а ми? Ми нисмо дорасли своме задатку... Шта? Ми смо кретени?... Шта?

Директор се дигао, направио два три кратка корака, љутита, смешна и понова сео на своје место, као да му је оно јаче обезбеђивало достојанство и углед.

— То нисам могао да помислим ни у ком случају, — рекао Бошко намрштених обрва, — и ја то својим поступком нисам ни...

Директор га прекинуо отузивши жестоко акт:

— Слушајте ви, ви сте некакав филозоф... Знате, онако нешто, нешто... нешто ми много мудрујете — а архивар стел... Ужасно глупо.

Неповезане, брзо изговорене директорове речи смешно скакутале у ваздуху, као да су подражавале његове кратке кораке. Директор се, озлојеђен, мувао тако амо као дечји балончић привезан конопцем, као тражећи некакав излаз који није наилазио.

— Него знате шта — стао он пред Бошка, као да се присетио нечега. — Да се оканете убудуће мудровања — кажњавам вас усменим укором, нећемо то нигде заводити, за ваша у најмању руку неумесна — јесте ли ви чиновник ил нисте? — за ваша неумесна и сувишна мудровања, разумете, и да се нисте више јављали с тим и сличним стварима; — а за Шеншина не брините, иде све својим редовним, службеним путем — него шта... А ја ћу заиста да поступим свом строгошћу закона,

да ми подређено особље сувише не мудрује, не критикује рад старешина и не сумња у њихове личне способности... То је заиста свињарија... Но, тако нешто...

Бошко је слушао испрекидане и бесконачно нанизане директорове примедбе, и осетио одједном да заиста и није правилно поступио. Чак му се учинило да је врло глупо и детињасто све испало. Разлози који су му се чинили мало раније основани, сад му испадоше неразмишљени, без основа. Постало му јасно да је оно сасвим други живот, живот слова, аката, параграфа, а не осећања, срца и човечности. Овде се морало знати све унапред, морало је бити све измерено и срачунато — а он одједном хтео да поремети и скрене на другу страну. Наиван човек!

Тргао га глас директора.

— Но, шта још чекате?... Изволите се изгубити...

Кад се вратио у своју канцеларију, као олакшање му било што га нико ништа није питао. Па чак ни Шеншин. Као да је знао унапред шта ће бити, или као да уопште није више марио за повољнији исход ствари. Али Бошку је било да запраска од многих противречних осећања и некаквог неодређеног питања које је остало нетакнуто, нерешено, поред свега што је било, и чекало на одговор.

— Постао сам сувише дресиран, — сенуло му главом. — Да, то је то питање. Нисам, заиста, човек... Почео сам да губим веру у себе — управо, изгубио сам је, јер сам поверовао административном апарату. Поколебао ме у моме ставу... Зар

би овакви људи могли да нешто ураде, да исправе, да даду нешто ново? Не, ја сам изгубљен човек... не можда сасвим, што је најстрашније, и то је оно што ме мучи... Стојим ни лево ни десно...

Ослоњен о руку, као да је кривац, размишљао Бошко, а лицем му прелетали грчеви.

У тај час ушао служитељ и рекао шефу:

— Тражи вас господин директор... Рекао је да одмах дођете.

Шеф подигао перо према прозору, пажљиво му прегледао вршак, а онда га сместио поред мастионице, брзо се дигао и отишао. После неколико тренутака вратио се узнемирен и зовнуо Бошка.

— Ви знате, — рекао му шапатом — директор је бесан... праска... Ишли сте тамо због Шеншина... Казнио вас је казном усменог укора; казна се неће заводити у службенички лист, а мени строго запретио да водим рачуна о томе ко сме од мојих чиновника да иде директору, када и по којој ствари... Секретар израђује наређење које ће бити достављено свима одељењима... Одавно га нисам видео онако љутитог...

Бошко без речи примио ово саопштење, осећајући да губи власт над живцима и дошло му одједаред да се насмеје свему томе. Колико се само дигло буре око тако безначајне ствари, и колико огорчења и узрујавања за овакву ситницу! Па зар ти људи немају о чем другом да мисле, да у нешто корисније утроше енергију? Администрација!

— Господо, — обратио се шеф и осталим службеним тоном — од данас па на даље, треба

да се претходно обратите мени ако буде ко желео да иде господину директору, да ми каже шта хоће и у каквој ствари жели да говори са господином директором, а ја ћу онда да предузмем шта буде потребно... Молим да примите на знање.

— Ипак, господине шефе, — рекао Бошко савлађујући бес, — признајте да је повод за овај низ послова био заиста безначајан.

Шеф ноктом цртао по акту што је испред њега стојао, па скањујући се одговорио:

— Не, не бих рекао... Треба разумети директора... Ред неки мора да постоји... Уосталом, то је свуда обичај, знате и сами...

— Ја мислим да су те све мере само зато да — убију човека...

Шеф га зачуђено погледао. Затим бацио поглед на Шеншина, па на Мрђена и задобовао прстима по столу.

— Не знам како ви то схватате... Истина, ако човек нешто мисли, онда није потребно... Само људи неће да мисле...

Бошко се с муком савлађивао.

— Али класе умеју да траже... Уопште, сви имају о себи високо мишљење — квалификације... А овамо неће да мисле... Лако је мислити туђом главом — параграфи. Зграбиш га и одрежеш: ова и ова казна... Али ући у ствар, осетити је као целину живота, осетити је као семенку која се разрасла, испреплиће и прожима живот — то не умеју. А то је све... то значи мислити... Али да би сакрили сиромаштво духа, људи су измислили прописе, ред, закон, правила... Шта је то?... Живот скуван, стављен у теглице и завезан пергаментом.

Желите ли правду?... Изволите, теглица број двадесет и један... Филозофију?... Изволите, теглица број тридесет и шест — апсолутно чиста, дестилисана филозофија... Медицину?... О, имамо савршено чист екстракт... Ето, то вам је данашњи живот — расточен као леш... Ето вам слике!

Бошко, сав црвен, снизио глас и бесно затворио књигу у коју је заводио акта.

Шеф слегао раменима, очевидно нерасположен за расправу. Шеншин, блед, посматрао га без речи и без мисли. Мрђен уљудно дизао главу, слушао, па опет пријањао на посао, смешкајући се осмехом који је по његовом мишљењу био значајан.

*

Кад се Бошко вратио кући, његово огорчење се појачало. Оно није било више само због неуспеха код директора, оно је сад постало дубље, општије, везано за све ствари и појаве живота; обухватало је живот у свима његовим видовима.

Размотао је дневне новине, али их није могао да прочита. Бацио их је на сто, дигао се и шетао по соби. Његова жена крпила чарапе и питала га зевајући:

— Је ли ти се нешто непријатно десило у канцеларији?

Глас звучао равнодушно, без воље, и као да испуни собу мртвом досадом.

Бошко застао пред једном сликом, посматрао је одсутних мисли и ћутао. А онда, не одговарајући на женино питање, рекао:

— Чудна је животиња човек... С једне стране

подло, ништавно, кукавно — а с друге да плачеш над њим као над милим створом и дадеш живот за њега... И како да нађеш нит која би те одвела до истине?...

Заћутао је. Нешто топло и болно задрхтало у његовом гласу. Жена тренутак дигла поглед и посматрала га. Он продужио даље стојећи стално пред сликом, и на тренутак се чинило као да Бошко води некакав језив разговор с мртвим стварима.

— Кад само помислим шта је све урађено да се човек дегенерише, да не живи својим животом, да буде мртво оруђе у рукама других — питам се чије је то дело? И како да се то спречи и да живот људски буде дубљи, садржајнији, плоднији?... Да ли о том мисле и остали људи? Ако мисле, зашто онда не ураде нешто?...

Жена не одговори ништа, него оде у кухињу и поче тамо да претура по фијокама. До Бошковић ушију допирао тај шум свакодневног живота ситан, безначајан као одговор на његова размишљања, и спопаде га некаква туга над животом његове жене: „Ето шта она ради и шта јој је суђено“ — али се одмах трже мислећи на позив материнства, и врати се понова на ранију мисао.

Кроз отворен прозор долазили нечији монотони гласови са улице и нестајали исто тако с досадом и равнодушно.

У Бошковом расположењу као да остаде нечег од тога безначајног, равномерног шума живота што мисао чини тромом, сувишном и што је запреда као у какву паучину, па се издужи на клупи која зашкрипа и зацвили, и понова разви новине...

XXI

Међутим, ток ствари није се дао задржати: истовремено са Шеншином, поче да се и директор запетљава. Чиновник који донесе сутрадан умножено наређење да се директору не сме долазити без претходног одобрења шефа радне јединице, човек ретких, црних зуба и мало наглув, саопшти поверљиво да ће доћи некакав инспектор из Београда да води истрагу против директора, јер се сазнало да је директор осим дрва и бензин дизао и возикао се државним аутом по приватним пословима, да је некакве шљиве продавао са имања на коме је био секвестар и паре одвајао у своју кесу. Осим тога говорило се — поверавао тај чиновник шиштећи сниженим гласом и кикоћући се злобно — да директор има три куће само на женином имену да му нико ништа не би могао наудити, а то је већ за државног чиновника сумњиво.

— Ја ни ципела не могу да купим, — шиштао чиновник, а жила му набрекла на челу — а он куће... А двадесет година служим — продужавао невешто наглашавајући речи како то чине приглуви људи, куцкајући непотребно по ђону — а он куће... Е, ако ћемо тако, онда нећемо ништа...

Чиновници са пажњом слушали тога свог другачи, али ћутали као рибе бојећи се какве подвале или некаквог ухођења, па се само бледо смешкали и претурали акта.

— Ево, господине шефе, — почео чиновник званично — примите ово наређење и потврдите пријем на овој црти под бројем осам, то је ар-

жива... Лако вам је наћи ваше одељење — увек је последње. Да, тако је то.

И пошто му потврдише пријем наређења, човек постаја још тренутак ћутке, а онда одмахну руком и оде даље. У канцеларији настала тишина. Једна сунчана зрака одбијала се од стакла преко пута и скакутала по старим актима, по расточеним столовима и стелажама, одлазила и опет долазила. Шеншинова столица зашкрипала, он ди-гао главу и рекао као очајник коме је свеједно шта ће се десити с њим:

— Али тај човек ће ипак да потпише моју пресуду — а једнаки смо...

— Боље да ћутите, Шеншине — рекао му шеф прошивајући концем некакав дебео спис.

— Али, видите, ври у народу, — додао Бошко тихо. — А то је већ...

— Нека ври, шта нас се то тиче, — одговори шеф и набра обрве.

Бошко се осмехну бледо и погледа у њега.

— Ви сте задовољни свим што видите?

Шеф не рече ништа, макну само раменима и, пошто проши спис, баци га на стелажу.

У тај мах неочекивано ушао сам директор. Сви одмах скочили на ноге, поздравили га кратким наклоном и понова прилегли на посао, осим шефа коме приђе директор и пријатељски пружи руку. Шеф се зацрвене због нечега.

— Но, како напредују послови? Можете ли да савладавате с вашим људима?...

И пошто свакоме од њих пружи руку, отпоче пријатељски, не чекајућ да му шеф одговори на питања, очевидно не мислећи више на њих.

— Знате, архива ми је најважнији део надлештва, само кад се води како треба... Ја то увек признајем, ја сам социјалан човек... Овде је мало незгодно радити, признајем, али ту не могу, нажалост... А ви, Шеншине, направили сте страховиту глупост... Шта вам је то било? Ја могу да разумем, тешко је живети са неколико стотина динара месечно, али ипак...

Директор се окретао, ходао тамо-амо, нагињао се над столове сав некако устрептао и узбуђен. Изгледало је као да би желео да каже нешто друго, и да је оно што говори сасвим споредна ствар. Али речи су текле даље.

— Најзад, што се мене тиче... имамо о вама сјајна обавештења... Ваш шеф је пун похвала за вас... А онда, право да вам кажем, необично ме дирнула искреност којом се заузео за вас један од ваших другова... Ја вам то говорим као човек, знате, а не као старешина, наравно, поступио сам преко својих осећања, био сам строг. Закон је изнад свих нас, зар не?... Ту не сме бити места никаквој сентименталности...

Сви су га зачуђено посматрали. Нису могли да објасне његово неочекивано понашање. Шеншин је стојао сметен, оборене главе, али с некаквим огорчењем око уста. Бошку сену главом да би Шеншин могао да каже нешто незгодно и побоја се да не погорша ствар. Директор је међутим и даље шеткао тамо-амо уверавајући људе да му је стално пред очима само закон и државни интереси. Али да му не даду политички противници да заиста то и проводи у дело: наређења се изигравају, народни посланици траже ствари које

се косе са законским одредбама, па чак и министри то исто чине. Ту, он, мали и незнатан директор — ове две речи је нарочито подвукао — не може да уради ништа, ако неће да оде у пензију или под истрагу.

— Данас вам пришију просто да сте дрва узимали или тако нешто банално, — говорио он очински, светлих очију. — Иако ће свакоме бити јасно да се ја не бих упуштао у такве прљавштине, али дајте докажете то свету, оперите се кад вас једном оцрне... Шта ја знам шта би могли наћи, јер у оваквој борби не бирају се средства... Имам, на пример, државни аутомобил... Возим се по разним државним пословима, али могу вам овакви људи мирне душе да кажу: „Гле, како троши државни бензин, а обавља своје ствари“... Ето то су разлози због којих сам увек стрепео кад сам примењивао законске одредбе... и можда их увек нисам доследно проводио... Иначе савест ми је чиста... Ви сви знате добро какав сам ја човек и да никоме зла не желим...

Директор се одједном саживео са речима, очи му сјале топлим искреним сјајем. Његова дебелишката фигура изражавала на чудноват начин неку врсту болесне веселости, која се могла претворити и у покајнички плач и позивати људе да буду сведоци њеног страдања; глас и покрети неочекивано добили израз доброте у коју се није могло посумњати, или ако би и посумњали болело би вас зашто сте толико неповерљиви. Па чак и његове хаљине биле су данас тако некако чудновате; да ли је то избијала из њих скромност сиромашног чиновника, је ли то била чак сиро-

тиња која је извиривала из искрзаних рукава, из ципела дискретно напрслих на прстима, из кравате некако невешто свезане — тешко је било рећи. Али општи утисак био је несумњив: добричина коју су дужности и параграфи изобличили и начинили од ње директора несмиљеног, оштрог и хладног. Он се сиромаш отима, покушава да збаци са себе тај хладни, нечовечни лик, настоји да приђе људима ближе, да им пружи руку, да осете да је он човек, али бадава, не може: рафинирани, вештачки живот сведен у односе старешине и подређеног, убијали га и он против воље затварао се седморим вратима. „Али ви видите да ја нисам крив, браћо“ — као да је све викало на њему у један глас, на начин који је био близу очајања.

Бошко је покушавао да сузбије тај утисак и да директора види у слици која му је остала од прошлог састанка с њим, али није успевао; чак, на његово највеће запрепашћење, лик директора, какав се сад приказао, изгледао је сасвим могућ и сасвим вероватан, јер је нешто слично Бошко сам на себи осећао. Све године тога канцелариског живота нису ништа друго него једна бесмислена, празна дресура, разобличавање карактера и убијање духа, једно сукобљавање живота и наказног механизма административног апарата. „Можда то овај човек и лаже сада — размишљао Бошко — али овако може да буде, и тешко га је осудити“.

И одједном, чак и под претпоставком да се директор пренемаже због некаквих још непознатих разлога, Бошку се учинило да чује у његовим

речима јаукање човека који се каје, који нешто признаје, који нешто моли, хоће нешто... али ни он сам себи помоћи не може... Бошко помислио с тугом: „Унакажен људски живот... а нарочито ако стварно лаже“.

У тај мах директор се окренуо Бошку, погледао га топлим погледом и насмешио се меко. Глас као да му је био замотан у памук и оданде се извијао:

— Мислите да вас нисам разумео?... Онда знате? О, јесам... И мислио сам чак: гле, красна човека. Али ви знате шта је дужност и то ме тешило. Ја сам директор: имам десет подређених шефова и седамдесет и једног чиновника у свом подручју — и сад замислите кад бих ја управо и хтео — разумете — кад бих управо и хтео да се уживим у свачији случај, у свачији живот, куд би ме то одвело! Зар бих уопште могао наћи излаза и одредити ток послова све кад бих хтео и могао да чујем како у сваком појединцу откуцава срце...

Ту директор уздахнуо, притиснуо дланом леву страну груди. Његов поглед је лутао канцеларијом, као да је продужавао да изрази недовршену мисао. Отсјај сунчане зраке паде му на потиљак, откри тамо на кожи две пеге боје зарђалог гвожђа, прелете на шефов оборени брк, па опет ишчезе као каква огњена птица. Мрђен пратио њено скакутање жмиркајући очима.

Директор седе на столицу, разбаци ноге и продужи.

— Господо, па и ја сам човек, забога... Зар ја не знам патње ваше, ваше бриге за свагдашњи

хлеб? Ја сам социјалан човек... и ја сам никао из сиротиње — али шта могу! И мене меље невидљиви жрвањ... Ето, послао сам јутрос наређење да ми се не долази више без претходне пријаве надлежног шефа.

Директор заокружио погледом по столовима као да је тражио наређење. Шеф хитро прискочи и пружи му табак. Држећи га пред собом и клаћећи њим по ваздуху, директор продужавао.

— Нисам могао друкчије — ток послова је то захтевао од мене. Не ја, ток послова, господо... — поновио он вешто подрхтавајући гласом. — Дакле, господо, — рече враћајући шефу исписани табак — мислим да смо се разумели... Не желим ја да будем тиранин, него ваш старији другар, а то ми је било нарочито стало да вам кажем.

Директор се нагло диже са столице.

— И да бих вам дао доказа, да ја тако заиста мислим, ево шта ћу вам рећи...

Окренуо се лево и десно у неком свечано дирљивом расположењу и стварно дирнут рече:

— Господине Шеншине...

Шеншин диже главу и упре у директора замагљене очи. Сви су очекивали да ће директор рећи нешто необично, јер све што су видели било је толико ново и изненадно.

— Господине Шеншине, — понови директор, — вашу ствар, а ви знате како она стоји... предаћемо забораву. Јесте ли задовољни?

Речи падоше изненада и као да створише безваздушни простор иза кога долази прасак — настаде тишина. Шеншин се трже, хтеде да учини покрет као човек коме изненада поклањају жи-

вот, али онда се опет присети у страху да се није преварио и да то све није само варка; затим се сагну измучено а усне му заиграше и од тога се цело лице изобличи у мучној гримаси.

Директор му приђе и пружи руку, смешкајући се укоченим устима. Једна обрва му се извила и давала лицу помало зачуђен израз.

— Да, бацили смо ваш предмет у кош... и сад је све добро.

Шеншин, као да је изгубио дар говора, нешто промуца очајно збуњен, изненадним преокретом, зграби директорову руку и, гледајући га право у очи, неприродно заклати ногама и удари пету о пету. Остао је тако тренутак дуже него што би требало, што код Бошка изазва мучан утисак.

Сви су били узбуђени и смешкали се некаквим збуњеним осмесима. Шеф узмахну руком, обори некакву књигу која с треском паде на под. То унесе нов елеменат у догађај.

Тавке их остави директор, и нагло без речи изиђе напоље.

XXII

Први је проговорио шеф.

— Но, Шеншине, честитам вам... Ипак је човек овај директор; а видите — осудили би га.

Глас му шобоњиио полако као да се котрљају некакве лопте по тавану. Био је узбуђен, али се савлађивао. Мрђен истезао врат, држао Шеншинову руку, али није могао да прекида шефа, јер је изгледало да ће још нешто говорити. Пошто

шеф ништа више не рече, него седе за писаћи сто, он, сувише озбиљан, дубоким гласом проговори само једну реч:

— Живели...

Бошко задену између листова оловку коју је дотад држао између два прста и клатио је тамо-амо, па рекао смешкајући се чудно:

— Све испаде срећније него што се очекивало, Шеншине... Доказ: не треба никад губити наду до последњег часа...

А у себи је помислио: „А колико си је пута и сам губио?“

А онда додао још загонетно:

— Само, тешко је више пута примити и добродошлицу...

Но као да га нико није чуо. Шеншин, сав црвен од узбуђења, покушавао да нешто говори, али се пребацивао стално с предмета на предмет без икакве везе, покретао се жустро на столици, као да је сваки час требало да се откине од ње и полети некуд као метак. Невезане речи ројиле се око њега и зујале свака за се као залутале пчеле. Но сви су разумели његово узбуђење и смешкали се.

Наједном Шеншин замолио:

— Господине шефе!... Смем ли да изиђем десетак минута напоље? Тркнуо бих до Зиночке да јој саопштим... Синоћ је имала живчани напад.

Кад му је шеф одобрио, он одскакута на једној нози пошто је у хитњи треснуо коленом о извучену фијоку.

Пошто су извесно време ћутали радећи, Бо-

шко се јавио тихим гласом, као да је заводио у деловодник оно што је говорио:

— Нешто има међу нама што нам не да да стварамо... Чудновато је то... А ипак немогуће је овако остати...

Шеф га зачуђено погледа, почеша брк врхом држаља, па некако несабрано упита:

— Како?... Шта да стварамо?

Бошко забележи најпре у књигу један спис, написа на њему број и одложи га, па рече:

— Сећате ли се, господине шефе, кад сам оно говорио, да бих желео бити министар и да бих ја онда решио многе ствари? Сећате се... Ех, данас ми постаде јасно да ја не бих могао да урадим оно што сам мислио и држао за потребно, иако и данас остајем при томе да би то требало... Сваки човек је рођен за нешто друго. Зашто сам ја рођен — не знам... Ево овај наш директор... Ви знате како је с њим... Али после овога сад што се десило, ја не бих могао да га зграбим за врат и да га позовем на одговорност због оних његових прљавштина за које смо чули и за које знамо. Чак не бих могао ни да га оптужим и — нека ме ђаво носи — пустио бих га нек иде с милим болом! Ја знам да то није добро, да је то будаласто, да без тога нема нових дела — али шта се ту може учинити! Ја из своје коже не бих могао... И готово да се упитам — Бошко се смркнуо и блед наднео над фасциклу са списима — треба ли да живи уопште оваква врста људи као што сам ја? Новог поретка нема без гвоздених приroda, без људи од камена — а ја нисам за то...

Шеф се насмејао тихо, извадио марамицу и обрисао једно око. Изнад њега заиграла опет сунчана зрака и откривала на зиду смеђе трагове влаге и слој густе прашине по којој се могло прстом писати.

— Чини вам се — рекао он доброћудно — сви су вам људи једнаки... Тек један данас овако, сутра други онако... Све се то мења...

Мрђен поправи кравату и додаде:

— Стварно је тако...

Бошко као да није чуо њихових примедба, продужио је упорно посматрајући једно место на зиду, које је на тренутак било обасјано и одмах после тога постало тамно као црна тачка.

— Постоји једна чудновата ствар: сваки човек има две личности; једну коју видимо, која се креће пред нама и на којој се смењују загоретни знаци: љутње или радости, сумње или надања, и који нас испреплићу као мрежу на којој израђујемо наш физички лик. Ми тој личности, док је пред нама, док пролази кроз све те мене које називамо изразима осећања, дакле то невидљиво време живота, ми тој личности штошта праштамо: дирне нас прам слеplене косе над слепоочицом, рука згрчена у покрету да зграби парче хлеба; дирне нас беда лажног осмеха исто колико и искрен плач сиромаша... Ми тој личности дакле коју видимо праштамо, јер увек има на себи нечега што изазива сажаљење, што открива у себи слутњу о некаквој трагици живота. С друге стране, имамо замишљену личност; то је онај лик који смо ми у машти створили и који мора да је чист, савршен и без мане; ако треба да осудимо

ми га осуђујемо без икакве милости за сваку макар и најмању кривицу; ту личност ми прогонимо свом строгошћу закона. Ми тој замишљеној личности ништа не праштамо — кад је она физички одсутна. Али чим се појави са свима оним обељјима и својствима која говоре о рођењу, о смрти, о тешкоћама живота, наслеђеним теретима — наши судови које смо раније створили одједном добивају други вид, смежурају се и стисну у најмањи кутак... Пред нама искрсне жив човек, човек сабрат, човек сапатник; никада не знаш зашто је учинио ово или оно, никада не можеш да докучиш шта је хтео и шта је осећао. И дај га сад осуди! Изгледа, људи би требало да виде што мањи број чињеница, да би могли да раде с успехом... Ја имам тај несрећни дар, да увек видим пред собом људе онакве какви јесу...

Шеф је слушао Бошково излагање цртајући на хартији некакве гранчице, дигао се затим, протеглио ноге и рекао:

— Хе, тако вам је то...

Потом зевнуо у шаку и ућутао с очигледном намером да се не упусти у излагања. Мрђен међутим чупкао длачице из носа и самодопадљиво се посматрао у огледалу. Одједном запитао:

— Како се вама, господине Југовићу, да размишљати о свему томе?... И откуда вам то?

Бошко се тужно насмешио, па, чистећи прашину с рукава, одговорио као да је очекивао такво питање:

— То је моја трагедија, драги друже... или комедија, како хоћете, јер ја стално заборављам

да сам само — архивар... Мени није дозвољено да мислим...

— Баш ми је мило да се Шеншинова ствар овако срећно свршила, — пређе шеф на нову тему. Мрђен замочи перо у мастионицу и дометну самоуверено:

— Стварно...

После ових речи у канцеларији као да се згусну ваздух, покрети клонуше, а рад као да застаде на једној тачки с које га ваља гурнути да се крене. Дан, изнутра посматран, као и увек, у сивом прозорском четвороугаонику личио на стару прашњаву фијоку коју су изнели на ваздух да се проветри. Неко у ходнику дозивао кратким службеним гласом: „Вуковићу! Ало, Вуковићу!“...

XXIII

После извесног времена, заиста стигао инспектор из Београда. Био је то човек мален, здепаст, енергично се размахивао и плувао око себе. Чим је дошао позивао чиновнике, испитивао их о свему шта знају о стварима које су теретиле директора: о дрвима, о бензину, о шљивама и ракији. Многи од њих се устручавали да кажу оно што знају, јер је важило старо правило да млађи увек извуче дебљи крај, макар старешина не знам како био крив. А чиновничке душе загрцнуте у дуговима нису смеле да дигну главу и поред свега осећања савести или других каквих моралних запозвести о којима су у школама учили. А можда је утицало на људе и то што је директор обишао све канцеларије и свуда причао о својим племенитим наме-

рама, о политичким противницима који га прогоне и као припадника странке и као Србина, и тако стварао о себи ако не баш потпуно ново мишљење, а оно свакако извесну недоумицу и колебање. С његове стране то је био свакако мишљен потез без обзира што је ту он лично изгледао врло бедан.

До каквих је резултата инспектор дошао није се могло знати.

Бошко је био задовољан што га нису позивали на саслушање, јер му се све то гадило у толикој мери, да он не би био у стању да каже нешто од користи. Пре би се могло десити да не каже ништа, не због његове болећивости, него просто услед неке одвратности према свима тим поступцима који се воде, и који се обустављају при најнезнатнијој интервенцији каквог страначког присталице који ужива глас страначког борца.

— Читам неки дан, — говорио је Бошко тих дана, — један претседник општине обија касу, чини насиља у својој општини, али нико му није ништа смео зато што је био велики борац за своју партију; а одмах иза тога шеф ковнице новца кује паре за свој рачун... Не, ја се не љутим на само дело: људи су несавршени... Али не могу да дођем себи од чуђења како такви људи избију на површину, и дођу до власти... Шта је ту криво? Шта би требало урадити па да се то онемогући за сва времена? Ето то ме мучи...

Међутим, инспекторова посета није била без резултата. Директора су преместили у једно друго место нешто ниже по рангу, истина, али ипак лепо место. Кажу да се директор страшно узрујавао,

претио везама, али помогло није. Пре него што је отишао замолио је одсуство и одобрили му.

На његово место дошао други човек, укрућен, шиљате главе и без обрва. Смејао се није никако, шишао се кратко и бријао бркове. У канцеларије као да је дунуо северац. Почела одмах наређења о доласку на посао, о штедњи канцеларског материјала, о поздравима међу собом, о поштовању ранга, и плуваоницама по ходницима. Служитељи су морали да се укруте пред старијима и да слушају у ставу мирно, а чиновници су се морали ословљавати само са ви и са пуним презименом и чином; нису се смели задуживати ни бавити просветним радом.

— Људи се исцрпу и нису способни за рад, — објашњавао је он ту меру једним нарочитим расписом, пошто су се неки млађи чиновници бунили. — Мисао и дело мојих чиновника треба да почињу и свршавају у канцеларији, — завршавало наређење као војничка заповест.

Он лично, ценио је само факултетски образовање људе, а за све остале је говорио с омаловаживањем: били су за њега људи нижега реда, чак и онда кад су показивали изузетну способност или дар.

Обилазећи канцеларије, у архиви се задржао само тренутак. Намрштио се, руке није никоме пружио и изишао напоље.

— Још ћемо пожалити за старим, — рекао шеф, показујући главом на врата.

Све те промене које је донела собом директорова личност деловале су на чиновнике као кад се унесе свећа у мрачну просторију: људи добили

некакве нове изгледе, као да су се на лицима развиле или јаче истакле извесне раније сакривене црте, браздице или боре и дале лицу сасвим нови вид. И људи као да се нису препознавали одмах: хитали један поред другог, страшљиво се смешкали, избегавали се; просто, као да су се сви журили да се што пре одрекну своје личности, да је оставе негде као старо одело, а они да остану ту, али невидљиви, или у најбољем случају да остану само празна имена и да одјекују по постреби ходником.

Бошко је ту појаву одавна већ раније приметио, само она није била изразита у оволикој мери, била је као нешто што се разумевало само од себе у извесним случајевима. Али сад је та промена одједном изронила из тих заробљених душа као неко животно правило, као њихов принос животу. „Страх за хлеб, — сенуло Бошку главом. Добро, али какав други излаз?“...

Питање је остало без одговора, јер се Бошку чинило да живот сам по себи личи на оног слепог пекара Максима, кога се он још врло добро сећао из шегртовања: слеп, нема очију, па ипак из тих слепих очију што су се ваљале има нешто што управља, ради, иде... Основа живота учини се Бошку врло проста: од првих дана детињства па преко шегртовања до данас није се изменило ништа: људи раде и сви мисле да су неопходни за живот и да је њихов рад користан; људи се поковају или буне, како где и на који начин: једни гласно, други потајно; исто тако људи би хтели да су нешто друго од оног што јесу, хтели би да су увек изнад свога ближњег, да их он слуша,

цени и чак да их се боји. Од свега ово последње се Бошку чинило најчудноватије. Он се сећа врло живо још оне сцене са бријачким калфом, који га је онда онако немилосрдно најурио кући. Исте такве бријачке калфе Бошко је често сретао и видео у својој служби поређане у групе и категорије као што се ређају инсекти набодени на игле. Управо је невероватно колико су се трудили да свој положај дигну до нечега чему треба скидати капу, не само у служби иза писаћег стола, него и на улици, у кафани, у храмовима, па чак и у мислима. А сви ти људи нису се на делу, нити каквим успесима одликовали од других: били сасвим обични, обични двоношци...

Зашто је то тако било, Бошко није могао да објасни, и све је са мање изгледа то могао уколико је људе више познавао. Страст ранга опседала је све те људе до те мере да је Бошку често пута било неподношљиво, нарочито откако је дошао нови директор, и осећао је да ће једнога дана праснути без икаквих обзира на свој потчињени положај и на положај вечите треће категорије.

— Ви, трећа категорија, — говорио им Гргур бацајући косу, — има да оберете бостан... Ви уопште и не постојите... Жесток некакав човек... А има два факултета...

— Може човек да има и два факултета, — окрену му се Бошко, — па ипак нема право да због самих факултета тражи поштовање својих суграђана...

Гргур се хитро окрену на пети, и некако поцикну:

— Ехе, гле, молим вас... Како то?...

Бошко свеза једну фасциклу, баци је на полицу и одговори:

— Просто... Факултет је само услов да човек буде нешто. Ако он после завршених студија не учини ништа велико, изузетно, шта то значи онда?... Мој сусед обућар видите не тражи да му ја са страхопоштовањем скинем капу... Видите, то хоћу да рашчистим: шта је онда учењак, уметник, херој... ја сам о томе већ једном говорио и враћаћу се на то хиљаду пута док ме једном неко не разувери да немам право...

Бошко приђе Гргуру, ухвати га за мишицу.

— Сви смо ми ту да радимо, да легнемо на руду како се то каже, а кад саберемо ко је шта учинио, створио, надмашио — онда ћемо да скинемо капу... А овако само зато што је неко засукао рукаве и стао — не признајем...

— О, нова теорија, — осмехну се Гргур, преполови цигарету и запали је. — Нова теорија... За вас је рад једног факултетски образованог човека дакле исто што и рад једног обућара?

Бошко намрштио обрве.

— Да се чудите још више: често пута значи још мање... Разумете.

У Гргуру све више растао бес, који је остао још од прошле препирке с Бошком:

— А ко је створио авионе, конструисао радије, створио моћне машине, технику?... Ваш обућар?... Шта ви то уопште покрећете...

— О томе нисмо говорили, — рече Бошко уморно — или тачније ја сам о томе малопре говорио... Људи који својим делима отскачу изнад обичних двоножаца, имају право да траже пошто-

вање не само од вас, од мене, од целог народа, него од човечанства... Али ви ваљда нисте озбиљно мислили да су они исто то што и безброј осталих факултетлија!... Да, друже, факултетлије раде свој посао, а мој сусед обућар свој и нема међу њима разлике...

Гргур прекрсти руке на грудима и раскорачи се.

— Сад ћу да вам кажем нешто... Ви сте чули нешто где звони, али нисте начисто где... Те ваше мисли развијао је Адам Смит пре много, много година, а ви сте, пријатељу, у задоцњењу... Међутим да сте ви факултетлија, не бисте тако разговарали.

И Гргур се насмеја понова оним циктавим гласом.

Бошко се у ствари и бојао те примедбе. Заиста, свако ће одмах да помисли да је то само израз немоћног беса и зависти, а не једног гледишта на живот.

— Да сте ви факултетлија, драги господине, — продужавао Гргур — ви бисте и ногама и рукама гребли да сачувате своје достојанство, ви бисте исто тако тражили да служитељ стоји пред вама у ставу мирно...

— Ако је то тако, — рече Бошко и наслони се леђима о стелажу — и ако је мој став само завист малог човека, онда се питам откуд је та завист?... Да ли је она потекла од мене, или је она изазвана приликама које су око нас?... Добро, признајем, могуће да у мојој потсвести живи нешто што је налик на злобу и завист; питам вас, друже, зашто је то тако?... Оставите ви Адама Смита

нека спава мирно... Мене је томе научило презирање које је испољавано на сваком кораку према малом човеку, према нешколованом човеку, према човеку који је најнижа категорија... Разумете ли ви, младићу... Али шта да вам причам о томе, кад ви никада нисте о томе размишљали... Шта се вас тиче живот, проблеми, човек... Ви сте срећни што сте се решили школе и сад чекате унапређење. А ово остало нека разбистравају... архивари. Вас и нису учили у школама како ћете бити човек, радник, борац, него како ћете бити чиновник, стицати групе, одликовања, положаје. Зато то и јесте овако... страшна духовна пустош на све стране а интелектуалаца такозваних ни броја се не зна...

Протерујући чешаљ кроз косу, Гргур се црвенео и презриво смешкао:

— Но, доста, нећемо више да расправљамо... Ја сам глуп човек, нисам — архивар.

И оде оштро ударајући ногама о под.

XXIV

Одмах иза тога Бошку постало непријатно: што се уопште препирао о нечем што други људи не могу да схвате. Не заплиће ли се он понова у ствари које није до краја размислио? Није ли и овде прешао на једно поље које је погрешно оценио исто онако као што је то било кад је бранио Шеншина пред директором? Заиста, шта је он да тако суверено говори противу вековима освештаних схватања и вредности? „Трећа категорија“...

Одједном Бошко застаде поражен пред једном мисли која му сад тек постаде страшно јасна и која се одједном испречи пред њим у свој својој немогућој ругоби: он, Бошко, био је трећа категорија у својој службеничкој каријери, и остаће трећа категорија целог свог живота. Дани и ноћи се смењују, лета и зиме, живот се обнавља у сваком тренутку, раскивају се друштвени односи и стварају други, само трећа категорија остаје непомична, мртва и прати човека целог живота, прелази на његову децу и тамо још много година значи проклетство: „дете чиновничкиња треће категорије“, „дете служитеља“...

И одједном цео низ истина које је Бошко наслућивао да постоје негде у срцу и које је носио у себи као непознат терет, постаде осветљен и јасан. Сад му постаде јасно откуд она беда код људи у мислима, у делима, у карактеру, откуд она неплодност једне масе људи чија сен где падне убија сваки полет. То су биле групе, скале, лествице, рафови — а људи, људи су стењали испод тога, или их није било, или уопште ако их је и било о њима се није водило рачуна; то су биле мере за памет одређене и непроменљиве као што су постајале и мере за течност, за тежину или за обим: прва категорија, друга категорија, трећа категорија, и нико није могао бити ни глупљи ни паметнији, ни бољи ни гори него тачно по мери о којој је била издана тапија: сви су у једној категорији били једнаки — метар, килограм, литар...

— Шта је човек? — питао се Бошко, и осећао како се изнад његових мисли гомилају некакве магле и застиру видик. — Шта је човек, —

поновио он питање, иако је био свестан да нема одговора на то. Али је осећао некакву језиву драж пред тим питањем као да је стојао пред древним записима који чувају тајанствену мудрост записану од незнатних руку. Нека жалост га обузе у непрегледној пустоши која се отвара пред његовим душевним очима и у којој је он сам стојао дозивајући гласом кога нико није чуо.

Затресао обореном главом и суморно рекао:
— Под оваквим условима — нема човека...
У њему се јавила мисао.

„Не, није тачно... Изузеци се не могу узети као правило“...

— А зашто онда архиве међу у подруме, зашто не међу дирекције? — готова завика Бошко.
— Зашто још и данас сви архитекти архиве предвиђају доле, у подрумима, сутеренима?... Зашто око парних котлова где ложач копни као снег нема фотеља да се одмори тај човек? Зашто?

Све су те мисли одједном синуле ојађеном Бошковом главом и то тако нагло, неодољиво, управно брутално, да задрхта. Осети како се буде у њему све нова и нова питања, све нови и нови докази о једној страшној лажи коју нико није видео него само он; у сваком случају нико је није тако јасно осетио као он...

Треба ли то да каже некоме, да ухвати за раме првога човека кога сретне на улици и да му каже: „Слушај, држе, да ли си видео већ овакошта: човек, а подељен на људе прве, друге и треће вредности? И то по чему! По раду, друже, који су обавили као деца! А ти што двадесет-три-

десет година савијаш грбачу у смрдљивој архиви — ти ниси ништа!... Схватиш ли то?“

Али знао је да би то било узалудно, исто онако узалудно као што је било и његово узалудно копрцање под коленима оног туђинског полицајца.

Изишавши из канцеларије, стао је и загледао се низ празну улицу: сумрак је падао неприметно, а млак ветар витлао прашином и дизао је изнад црних и црвених кровова. Чинило се као да је мрак хитао да што пре успава и ућутка мисли суграђана које је млаки ветар разносио улицама, тремовима и таванима немирно шушкајући и шапућући. Светлости су почеле да се пале и биле као некакви знаци за узбуну, тихи, подмукли али незаустављиви. Небом су јуриле огромне гомиле црних облака и личиле на непознате пределе који су пловили пучином. Све је Бошку изгледало у тај мах као тајанствен, претећи покрет.

XXV

Кад је дошао кући, тамо је затекао суседа Адама Вукелића, трговца дрвима, са женом дугоносом и црвене косе. Обоје су пили црну каву држећи тањире високо испод браде.

— Ми ево узнемирили мало госпођу — рече трговац дрвима показујући главом на Бошкову супругу. — Хајде да мало седимо код суседа, рекох мојој жени, нисмо одавно били... А ви, имате посла... Нека, нека, главно је да се ради...

— Трговачка мисао, — одговори Бошко смешкајући се.

Жене се дигоше и одоше у другу собу, расправљајући о некаквим рецептима.

— Цене дрвима падају, — натмури се Вукелић и отресе пепео са цигаре. — Просто не знам шта ћу... Италија зарати и сад дрва чекају.

— Зар је то тако страшна ствар? — насмеши се Бошко усиљено и пребаци ногу преко ноге. — Мени није ни на крај памети да о томе бригу водим... Уосталом, зашто и купци не би једнога дана рај видели?

Вукелић угаси остатак цигаре мрштећи лице и обриса прст марамицом. Бошко пратио ту радњу.

— Е, сваки човек има своје бриге... Ја, видите, о дрвима, а ви, рецимо о — рату... Али док ја имам бар неке користи од тога, ви немате ништа. Је ли тако?

Бошко признаде тачност грубе али истините примедбе, сећајући се једном излагања о рату. Вукелић се тада смејао...

— Ништа... И сам сам већ мислио томе... Али шта могу.

— Шта можеш?... Не мисли! — закључи добродушно трговац и као да хтеде да се насмеши.

Тренутак су заћутали, тако да се чуо неразговетан говор жена из суседне собе. Сребрне локвице светлости блистале се на рамовима и на посућу поређаном у орману. Сумрак напољу постао тамно плав као да је неко љубичастим дахом запахнуо стакла.

Вукелић посматрао Бошка светлим очима, као да је очекивао некакав одговор. Тај светли и задовољни поглед трговчев ублажи суморно Бо-

шково расположење, али изазва и потребу да му одговори на примедбу о рату. Пошто наточи две високе и уске чашице лозове ракије, Бошко рече смешкајући се:

— Рат је био за мене друго детињство. Из детињства сам понео успомене које ме прате цео живот, и које тек данас одгонетам тражећи њихово место у животу... Рат је, исто тако, био једно откровење живота, заправо откровење нових непознатих могућности, и често пута сам се питао са запрепашћењем: где је то све било раније, и да ли би се икада пробудило да нисам окусио опојно и загонетно пиће рата...

Осмех Бошков једва приметно прелазио у горку гримасу и на чудан начин мењао израз његовог лица. Очи су му се повукле јаче и дубље, а чело снажније наднело над њих. Глас му се распростирао по соби меко као да је био замotan у баршун.

— И често пута се питам, шта ће бити од тих истина које сам знао... Јер сазнања која се једном открију и која пристану по нечијој тајанственој вољи да уђу у наш живот — нарочито сазнања која су радњама у мукама и са сузама у очима — живе као и све остале што је клијало негде из семенке и никло... Али док све има свој пут: раћање, сазревање, смрт — дотле оваква сазнања остају и што је најстрашније она владају нама, преносе се чак из крви у крв и постају све неодољивија...

„Отуд је рат моје друго детињство: пред његовим чудима, ја сам стојао исто тако запањен као и дете. Све је то било ново, неочекивано, не-

вероватно. Рушиле су се једна за другом: и вера у људе, и вера и знање и култура, и вера у правду и човечност. Нове, нове ствари су ницале предомном и рађало се ново сазнање пуно смелости и презирања... Данас покушавам да то сазнање доведем у склад, да нађем одговор на све ово што се око мене догађа... Имам у себи три душе, и то је оно што ме гони да размишљам.

Трговац подиже чашицу, осмотри је и испи. На лицу му се видело да мисли о сасвим другим стварима. Бошко осети да га није заинтересовао и већ хтеде да пређе на нешто друго.

Али трговац неочекивано рече:

— Добро, али овако размишљајући мучите само себе и — друге... Чему то?

Бошка изненади примедба. Да, тачно је: имам ли права да узнемиравам људе? Чему је, дакле, потребан његов живот? „Дођавола, откуд му та мисао?“ Бошко се сети Освалда Шпенглера и помисли: „Имао је право“...

— Рекли сте занимљиву мисао...

— Чиновник си, — продужио трговац, кашљући и бришући нос, — имаш платицу, жену, дете... Гледај да мирно provedеш живот — и у реду. Зашто бистрити којекаква питања... Него, да ми пређемо на нешто друго. Оставите то. Главно је здравље. Шта бих ја рекао — имам киле.

И насмеја се, неукусно, без потребе. Држећи марамицу у рукама посматрао је Бошка истим оним светлим, задовољним погледом. Бошко је ћутао посматрајући сад већ сасвим црн квадрат прозора.

— Него, познајете ли ви економа из болнице? — упита трговац.

— Не, — одговори Бошко махинално.

— Штета... Мислио сам да га знате. Они су расписали лицитацију за набавку дрва, па сам мислио да га знате... јер знате како је, хехе... Не би ни вама било криво... ту се може зарадити која пара, а да се не повреди законска форма.

Бошка не изненади неукусни трговчев предлог. „Све је то навикло да тако ради“. Болело га само што је то заиста тако. Ипак спопаде га жеља да каже нешто увредљиво, али одустаде и примети само са горчином:

— Бедници смо, заиста... Увек се рачуна као са готовом чињеницом да ћемо пристати на којештарије. А ипак хтели бисмо да будемо људи. Не, то је невероватно...

Трговац се насмеја покровитељски, иако није до краја разумео Бошка, и зајмири на једно око.

— Ово је изузетно да почињем од економа. Моје је правило: пођи од врхова... Овога пута то не могу, морам тек да упознам управника... А какав је човек овај ваш нови директор?... И ви ћете скоро расписивати лицитацију...

Бошко је ћутао забављен мислима. Трговац није ни очекивао одговор, него је продужио:

— О, кад бисте ви знали како то све иде... По неки овако мали чиновнички почне да се петља: те закон, те прописи, те ово те оно, а одозго само дође: шта трућате ви то?... Ех, мој брате! — зевну сусед и окрену се жени:

— 'Оћемо ли кући?... Време је, сутра ваља поранити...

XXVI

Кад су остали сами, Бошко се чудно насмеши и рече жени чији се лик оцртавао на зиду некако погурен и исцрпен:

— Све ми јасније постаје шта је учињено од једне врсте људи и спопада ме жалост и срамота...

Жена, спремајући синчића на спавање, који је дотле марљиво исписивао нешто у свешчици, уздахнула и рекла с присенком умора у гласу:

— Свако је сам себи крив...

Бошко ћутећи оде до полице с књигама. Потражи Лондоновог Мартина Идна да га још једаред прелиста, налазећи у њему утехе и опоре ведрине која је освежавала.

Ипак једна неодређена, невесела мисао није га напуштала: чинило му се да је из овога вештачког живота, из свих његових односа рођених у савршено бесплодним тежњама, из овог чиновничког живота згуснутог у рангове и категорије, ницала једна трагикомедија чију ће тежину он сам да осети, и коју је он сам испредао посматрајући тај живот. Њему је сенуло у један мах кроз свест да ће он сам бити утолико несрећнији уколико се буде дизао изнад те бескрвне површине. Изгледа да је долазило полако али неумитно као смрт оно осећање које га је у рату једном спало: изгубићу мерило којим мере сви око мене живот и ствари, постаћу туђ свима људима око себе, нико ме неће разумети, постаћу самац међу људима... „А утонути у тој бари, поистоветити се с њом, затворити очи пред питањима живота и човека?“

Бошко се стресао, као да му је хладан вал студени допро до тела:

— Не, никада не, — рекао тихо и расклопио књигу.

Жена се јави из друге собе.

— Шта си рекао?

— Зар сам рекао нешто? Ништа...

Покушао је да чита, али није могао. Мисли су навирале једна за другом и чинило му се да извиру однекуд с вриском, с помамом и бесом. Чудан немир осетио Бошко, али мисли постајале неумољиво одређене: као да се негде у дубини душе тајанственом алхемијом окончала синтеза његовог живота; као да су се счесли у неразлучну целину и његово детињство и шегртовање и ратне страхоте, и сад је наступио тренутак да та целина оживи, да се роди и да коракне, макар и по цену смрти свих оних облика у којима се рађала. Нађе одједном, и то чудесно јасно, сродности међу тим стихијама: као да су очекивале једна другу, као да су наслућивале једна другу, чекале се и сад неодрљиво спојиле.

Паде му на памет чудновата мисао и он је саопшти жени, која је седела и крпила чарапе:

— Починем да верујем да уметност и рат имају исти извор: тежњу да се превазиђе... Јер на концу конца то је једини прави смисао живота: превазићи се.

— Како то мислиш?

— Просто... Док уметност тражи од живота да му да своје чудо — лепоту... да, стваралачку лепоту, дотле рат тражи од живота његов стваралачки ужас... Разумеш? И једно и друго

превазилази човека као јединку, као смртно биће, и зато ни једно ни друго није за оне који воле да спавају, да мирују, да уживају.

— Чудновато.

— Човека обузима језа и над једним и над другим стваралачким врењем, — продужио Бошко у заносу, а Мартин Иден му клизнуо на под; — и ко је само једном сагледао тај процес, његов поглед враћен натраг у просечни, мирни, устајали и површни живот, мора да са чуђењем стане над њим: зар је то живот?... Ево отуд сви људи од дела, с презиром гледтју на све оно што не живи у ритму стварања, дизања, грађења: и ратник, и уметник, и научник, и радник и филозоф...

Бошко пао у ватру и дигао глас:

— Лакше, — рекла жена, — мали не може да заспи.

Бошко се саже, диже књигу са пода, расклопи је, да продужи тишим гласом:

— С тугом се сећам сада покојног деде: свим својим бићем хтео је да некуд напред крене, навише — животне прилике му нису дале; па покојног оца: као да га сад гледам кад ме водио на станицу и као да му сад чујем глас: „ради, буди честит, не дај да газе по теби“... Колико ту лежи снаге, поноса, вере у рад! Али ни он није могао даље. Послао је мене у свет — требало је да се оваплоти она мисао која је покретала још од прадеда, да остварим оно што они нису могли. А ја? Сад јасно видим свој прошли живот: разабих сваку појединост и налазим тамо семенке, које су доцније сазреле... Управо разумем сад мно-

ге своје несвесне поступке: они су имали своју историју...

Бошко престао да листа по књизи, загледао се, лежећи, у таваницу. Жена је радила задубљена у свој посао и погрбљена. Млаз светлости је падао на њене мршаве руке, на чарапе које је крпила, док јој је лице било у нежној сенци.

— Најчудноватије је ипак у животу — Бошко снizio глас готово до шапата — што глупи случај и генијална мисао имају исту вредност. Покаткад ме заболе то сазнање, јер ми је чешће пута падало на памет, али најзад сам га морао примити као стварност: јест, случај макако глуп био и неочекиван, оставља иза себе проваљен отвор на који нагрну неслушене могућности, нова уобличавања, шири и дубљи живот — једно остварење, и вреди исто толико колико и генијална мисао. Најзад и генијална мисао, није ли и сама само случај?

Тренутак се замислио као да је послушкивао некакав глас или као да је хтео да каже нешто што још није довољно одређено у мислима, па продужио:

— И питам се тако, често пута, није ли и мени потребан само случај па да нешто урадим, да нађем смирење, свој пут, оваплоћење оне воље што се јавља још од прадеда, а можда још и раније... Јер, овако у категорији, ограничен на јединку којој су унапред оспорени услови за дело — сувишан сам у животу, непотребан... Треба ли целог живота да ме бију у теме, да ми не даду да дигнем главу, да целог живота будем увек само нижи? И да целог живота осећам то проклетство? Како је то могуће и ко је то измислио и по

коме то праву? ... Али не, не могу да кажем оно што осећам, не могу да нађем израз ... Узалуд се мучим ...

У тишини, у слабом осветљењу, сопствени глас му се учини као некаква јадованка која се беспомоћно будила у ноћи, и неодољиво га подсети давно у затвору проведене ноћи и гласа загонетног слагача који је исто овако беспомоћно тражио светлост и дозивао ...

— Мислим да ствари узимаш сувише трагично, — рекла жена, а сенка јој се на зиду погрби. — Тебе ипак цене људи, а цене те и твоји другови у канцеларији ...

— Можда и није о мени ствар, — рече Бошко замишљено и укоченог погледа, — можда се ради о принципу ... Треба се трудити да се живот разуме, а не да се ограничи ... Друго је наука, а друго живот. Човек је живот, разумеш ... Запад је направио човека смешним — а то ће им се осветити. Живот треба што пре упростити, вратити га човеку у руке.

У исти мах понова се сети слагача и помисли: „Где ли је тај човек? Чему ли се он још нада? ... Да, сад га тек правилно разумем ... не, осећам га у оном нечем што ја хоћу“.

Чудна и нежна осећања пробудише се у Бошковој души: бесконачна зелена равница, а средином тече бистра кривудава река; уз реку неколико витких бреза, гранчице им трепере на плавој позадини неба, а стабла бела на зеленом. Њему у сусрет а поред речице, долази онај типограф, издалека маше шеширом и смеје се ... Све се изнова рађа, враћа, обнавља, свуд наоколу чује се

шум нових сокова, сунце блештаво светли, а у даљини као драги глас детињства чула се сирена која га је разговарала кад је био шегрт.

Бошково срце затреперило.

Изненада му се јавила мисао: да оде у свој родни крај ...

XXVII

Сутрадан Бошко се нелагодно сећао јучерашњих узбуђења и чинило му се да је све било без основа, без смисла, па чак и смешно помало. Кишица је падала у ситним капицама, а ветар дувао између мокрих и на изглед пустих кућа. Небом су хитали густе, мрачне облаци и чинило се да шуме далеким силним шумом. Сабрано и хладно размишљао је о послу који га чека.

На путу га пристиже Гргур. Његово лице не-испавано, најезено, било некако срдито и глупо у исти мах. Брижљиво је посматрао ципеле и гуњџао:

— Пропуштају воду ... И ови обућари данас не вреде ... Узме вам четири банке за ђонове, и за две седмице горе но што су биле ... А једва сам се дигао јутрос ... седели мало дуже ...

— Младост, — осмехну се Бошко.

— Жестоко је било, — промрсио Гргур, подижући јаку од капута.

Посматран са стране он лично на покислог ђурана. Прамен колмоване косе вирио му испод шешира. Уши су му изгледале некако веће него иначе.

— Ипак, пасји живот, — додаде Гргур, али то

је изгледало као да не говори Бошку, него да је нехотице рекао нешто од оног о чему је размишљао. — И ова киша утиче на живце...

Размотао затим широку прљаву марамицу и дуго брисао нос фркћући, дувајући и искашљавајући се.

У тај мах су ушли у тамну, мрачну зграду и одвојили се ходницима на две супротне стране. У Бошковој канцеларији још није било никога. Мاستионице, маказе, равнала, хартија, све то лежало у некаквом једноличном, устајалом нереду, као да је тако стојало већ хиљаду година. Сумрак у канцеларији појача тај утисак и Бошку се учини, кад затвори иза себе врата, да се одвоји од данашњице и врати неколико столећа уназад у прошлост.

Мисао о бескорисности свога посла постаде сад још јача, а циља никаквог не виде пред собом.

— Цео живот пискараш... а живот се није ни за корак помакао напред од свега тога, — помисли, и понови Гргурове речи: „Ипак пасји живот“, а онда се наметну сама од себе мисао: — Чудо је како људи не свисну од ове бесциљности...

Лено, споро улазио је Шеншин. Пошто уђе, отресе мокар шешир, удари ногом о под, па бришући дуге мокре прсте, рече натуштено:

— Опет један мање.

Бошко је срећивао акта на столу и ћутао.

— Нисте ништа чули? — поновио Шеншин.

— О чем? — упитао Бошко не осврћући се.

— Умро наш ранији директор, — саопштио Шеншин.

Пошто је обрисао руке о марамицу, коју по-

том рашири на кошари за стару хартију, извуче новине из цепа и размота их пред Бошком.

— Ево, видите... И слику му донели... Но, сад је свеједно... Човек био и прошао. Ипак је живот, кад све срачунате, жалостан...

Шеншин је говорио полако, просто, ослоњен обема рукама о свој писаћи сто као да је држао предавање. Чинило се као да иза сваке његове речи долази прамен црне магле и замрачује ионако мрачну канцеларију.

Бошка изненади подударност извесних места и у Гргура, и у Шеншина, и у њега. Разврставајући кључеве и отварајући фијоке, одмереним, утврђеним покретима, помислио: „Ипак, људи имају о извесним стварима исте слутње“, али мисао брзо клизну даље и нешто слично жаљењу за покојником јави се у Бошку.

— Кад год умре човек, — рече он — у мени се најпре јави као неко запрепашћење: зашто? а онда жалост. Чак и кад не познајем човека, свеједно... Људи долазе, одлазе с мање или више буке, с мање или више дела, с мање или више суза... Тек, све се мења... Тако да у бесконачности постају исто: мена и ништавило... А то само по себи није нимало весело...

У тај мах ушао шеф, снажно дувајући и отресајући капи кише са бркова. Са отворених врата осети се ваздух пун влаге.

— Јесте ли чули новост? — упита их.

— Чули смо, — одговори Шеншин, па звецкајући кључевима отвори и он своју фијоку. — Пише у новинама...

У канцеларији настала тренутак тишина.

Шеф ходао тешким кораком, превлачио дланом преко чела и зауставио се код писаћег стола. Израз његовог лица одавао је некакав замишљен немир или неку мисао која ће одједном постати јасна и све запрепастити.

Најзад проговори оборене главе:

— И овако... одједном!... Можда га убио премештај. Дошао као казна, није могао да поднесе и — кап... Ето чиновника...

Речи му звучале сетно, добродушно и затворене у круг уско везан за њихов чиновнички живот имале у себи нечега што радује. Бошко, ћутећи, помислио с некаквим потајним немиром у души: „У оваквим часовима, људи ипак осећају да су једно“.

Напољу је киша падала све јаче и на махове управо пљустала слевајући се зеленкастим млазом низ прозорска окна. У канцеларији се сасвим смрачило. Шеншин се диже, запали светлост, која жуто обоји лица и ствари, па жмиркајући упита:

— А где нам је данас Мрђен?

— Јавио ми је да је болестан, — одговори шеф кратко и јако лупну фијоком, вадећи из ње писаћи прибор. Потом мало поћута, па још једном понови без потребе: — Болестан...

Шеншин, шуштећи новинама, рече тихо:

— Сутра у пет после подне спровод... Требаће ићи.

Бошко се одједном сети синоћњег разговора с дрварским трговцем и његова осећања неочекивано добише један срдит тон и цео низ животних збивања који се рађали један за другим постаде му сличан његовим канцеларијским пословима:

без одређеног циља, без плода. Ипак, савлада се и пређе ћутке на редован посао.

*

На директоровом погребу, међутим, било одвратно. Људи су се очигледно старали да целој ствари даду вид трагичне озбиљности и дубоког строхопоштовања према тајни смрти, али све је испадало другачије и личило на жалосну и немоћну каријеру: јасно је било на први поглед, врши се низ послова с којим ништа заједничког немају они који га врше. „Као и иначе што се ради код нас“ — сенуло Бошку главом. Што је било још отужније, људи су тај посао вршили са озбиљношћу, верујући да се то не види.

Два три фрака кретала су се укрућено и с највећом досадом на лицу: то је био нови директор, један судија подмуклог изгледа и шеф рачуноводства, носата људина. У црним свечаним хаљинама, већ престарелог кроја, личили су на заборављене досетке, које је неко у друштву оживео; панталоне су им биле уске и изгледало је као да су уважени функционери за овај тужни састанак протурили ноге кроз цеви за дим, и да су се због тога врло поносили.

Музика је грмела тужне композиције, а бас се ужасно дерао као да је негде рикао разбеснели лав. На гробљу су одржана два говора: један је одржао шеф рачуноводства, ударајући непрестано свом тежином гласа на сваку другу реч, као да је подвлачио црту испод бројева које треба сабрати; а други, одржао је претседник набављачке задруге, човек широка лица, дебела врата и ћелав.

Говорници истицали заслуге и одлике покојникове речима неодмерено снажним, непотребно наглашаваним, тако да је одсутност збиље и искренности била савршено видљива у свима појединостама. Било је страшно посматрати колико су људи били робље уобичајених навика, устајалих облика и готових мисли, тако да је изгледало на махове да то и нису жива бића него лутке које су радиле по закону опруга.

Бошко се чудно сневесели налазећи да је цео људски живот сажет у неколико хиљада таквих немоћних, мртвих облика који су га опсецали у рашћењу и савлађивању логичким апстракцијама. Учинило му се да људи сами о себи страшно мало знају, а оно што знају да је неопростиво површно, да је хотимично површно.

— Све ће ово живот да развеје, — рече у себи и прочита на једном споменику: „тугујућа супруга“... И док то не буде, радост стварања биће непозната људима...

Свет који је био присутан, равнодушно је посматрао рад лица упослених у сахрани, тихо разговарао о скупоћи, о лажима политичара, псовали су министри који вуку незаслужене пензије, хвалили неког старог кројача који је изврсно превртао изношена одела...

Иза Бошкових леђа препирала се два гласа о важности мале матуре:

— Не може уз исту руду онај с малом матуrom, и онај који има само четири разреда... Ту треба да постоји разлика, господине мој. Да то није важна ствар, зар би се министар просвете заинтересовао за то и издао тумачење?

Глас пискутљиво шиштао и био безмало љутит.

Други глас му одговарао кратко, оштро, исто тако набусито:

— Глупост... Питао бих ја министра шта мисли — каква је разлика између два човека четрдесетих година, од којих један има малу матуру, а други само четири разреда гиманзије... Ја тврдим да је прављење те разлике — срамота...

Бошко с досадом погледа у дебели врат претседника набављачке задруге. Овај је, сагињући се неком седом старчићу смежурана лица, говорио лажно потресеним гласом:

— Сви ћемо тамо...

Старчић се трже непријатно, метну руку на уво и запита:

— Како тамо?

— Па, мислим под ледину, — показа претседник руком — то никога не мимоилази...

Старчић се накашља и брзо оде даље.

Једна жена, брката и великог подваљка, гурну Бошка и прође напред, а за њом друга танка као шило, орловског носа и с брадавицом на образу. Она дебела је сиктала пригушено као што се пристоји на спроводу, колутајући очима:

— Кажем вам, она је наобичнији — гад.

Најзад престало појање свештеника, музиканти оборили трубе и једва чекали да се врате. Настаде тренутак чудне, језиве тишине као да су се људи устезали да окончају свој посао. Изнад глава зашуме у гранама као да неко тешко уздахну. Постаде неподношљиво и Бошко пође натраг.

Враћајући се кући, и обилазећи локвице воде

које су настале од јутрошње кише, Бошко је водио нем разговор:

— Живео, био на вишем положају него толики други... Сад, шта је остало иза њега вредније, трајније него што ће остати иза многобројних оних којима је био старешина и који често пута нису за њега значили ништа?... Свакако има ту нешто нелогично, нешто неприродно... Само шта?

Бошко није нашао одговор. Посматрао је ниске кућице лево и десно. Из сваке је вирила радознала глава. Учинило му се то врло смешно: „као мишеви“.

А онда се сетио:

— Ружно је овако мислити о мртвом човеку... Има нечега истинитог и у предрасудама. Ипак, да сам ја умро, он о мени не би уопште ни говорио... А ја... Било би занимљиво знати да ли је самилост израз слабости, или је слабост деградована самилост? Ниче је, на пример, загрлио неко старо кљусе... а овамо тражио да се прегазе човек...

Осећао је да му се мисли тешко рађају и да је у њима више живописности него пластике. Покуша да среди мисли и да остане хладан. Али један облак фантастичног облика, огроман, бео, оивичен блештавим сјајем сунца на заласку, пробуди у њему некакве заборављене успомене и растури сву одлучност. Посматрао је блештави, ваздушаста град у висини и имао осећање да слуша читање какве лирске песме.

Поред њега прође са женом директор помоћних уреда Николић, танка потиљка, мален, са отрцаним шеширом. Бошко се сети Гргурових речи

и осмотри жену. Она, још млада, права, нихала се у струку, снажно истурених груди, и подсети Бошка на снажног, теретног коња.

— Женска, — помисли Бошко и понова погледа у облак.

На облаку се отварао некакав огроман кратер сав заливен руменим блеском и чинило се да ће из њега обилно да пљусне огњена киша. Али румен се полако гасила, облак тамнео и растурао се у немоћним паучинастим праменовима. Бошко се сети директора и помисли:

— Опет један период живота завршен и то последњи.

У тај мах прође поред њега нови директор са цилиндром на врху темена, хладан као лед и отмен до смешности. Бошко га поздрави, а он некако нарочито подешеним начином испружи руку, подиже цилиндар високо, па га опет врати на врх темена. Укочених покрета у свечаним хаљинама, директор се чинио као лутка коју су пре тридесет година метнули у кутију, па је данас извадили и навили да мало проради.

— Шта је то што људе чини неприродним? — рече Бошко у себи и застане пред приземном кућом, плаво обојеном и мемљивом. — Вероватно оно што ми тако несрећно зовемо културом...

Бошко осети да су то општа места у осуђивању културе и да он само понавља оно што је на безброј страна слушао и читао. — Добро, али ни други људи нису оригинални — најути се он на невидљивог сабеседника — и други људи говоре оно што су од других научили... Уосталом, зар један архивар и може да буде неки оригинал-

ни мислилац, кад то нису ни толики који пишу научна дела... — Него, треба да навратим код Мрђена...

XXVIII

Бошко прође уским тамним ходником и за-
куца на вратима облепљеним хартијом, место ста-
кла. Изнутра му се јави познат глас и Бошко уђе.

Малена, мрачна и празна собица потсети Бо-
шка на његову собицу док је био шегрт. Тежак
ваздух је притискивао дах и потсећао на тамни-
цу, и све то заједно изазва у Бошку неодређена,
али тамна и болна сећања. Поред Мрђенова кре-
вета биле му ципеле с чарапама, на сточићу че-
шаљ, оковратник и кравата и неколико старих
бројева „Политике“ са жутим великим мрљама.

Мрђен се застиде нереди, па збуњен рече Бо-
шку:

— Нема газдарице да ми поспреми, — али од-
мах осети да му је изговор детињаст, па понуди
Бошка да седне: — Седите, седите, молим вас...
Баш ми је мило што сте дошли... Сâм сам па
досади човеку...

Мрђен је имао ватру и болело га грло. По-
кривен поцепаним покривачем, у кошуљи у којој
долази у уред, изгубљен у пространом дашчаном
кревету, изгледао некако мален и сасушен. Бошка
дирну сиромаштво, осети нечега свог у свему то-
ме, па му срдечно пружи руку.

— Но, како је... Не дајте се... Није ваљда
ништа опасно?

— Није ништа... Мала прехлада, ето ме су-

тра у канцеларију, — одговарао Мрђен још стал-
но збуњен и поправљајући голом, мршавом ру-
ком с које је спузнуо рукав, час јастук, чак по-
кривач, час косу... Седите, молим вас.

Бошко сео с осећањем истинске потребе да
нешто говори макар се и тужио или љутио свеје-
дно, само да нађе некога ко ће саосетити с њим,
и с ким ће моћи да успостави ону душевну везу,
која се каткад неодољиво јави као глад.

— А, директор тако изненада? Ето човек ни-
како не зна... него све тако ради и кроји — па
одједном...

Било је нечег жалостивог у утањеном Мрђе-
новом гласу и изазивало потребу да се човек мрд-
не, отме од неке чамотиње која се згрушавала у
ваздуху. Бошко се сети Мрђена кад је певао код
њега и како му је жила на врату скакала од тога,
помисли да и он има својих тежњи и циљева за
које се бори, и да верује у себе да је нека снага и
способност. А ево овде, у дотрајалом кревету, не-
обријан у згужваној јевтиној кошуљи, можда и
гладан, личи на гомилицу старудије која у живо-
ту, на крају крајева, не значи ништа. И нека се
нешто деси, каква глупа компликација, погорша-
ње и он умре — иза њега ће остати глувоћа и пу-
стош... Зар је некада постојао некакав Мрђен?

Бошко се сетио Шеншина који је исто овако
мислио, и постаде му јасно зашто га је он, Бо-
шко, разумео кад му је говорио о продаји старе
хартије. Значи, нечег заједничког има у њиховом
карактеру? Или је својствено свима живим бићи-
ма да за извесне ствари имају иста осећања? Пи-

тање је нема ли и у оноликом животу биљке стања која би личила на ово?

Бошковим осећањима заструја цео низ најразличитијих утисака, али не завршених у самим себи, не јединствених, не оделитих, него повезаних чврсто у целину која је личила на један непрекидан низ разноликих збивања. Ако је и покушао да издвоји који делић, он није имао у себи ничег значајног, ничег што би нашло своје правдање у низу логичких операција: сети се тренутка кад је отац притезао тробојни пас и говорио да ће Бошко бити нешто; сети се четке којом је калфи ципеле чистио; зарђале браве на хапсанским вратима, црних бркова једног цугсфирера из рата, обронка над Дњестром обасјаног сунцем, и некаквог зеленог списка намештаја који је био у канцеларији кад је први пут дошао на рад у њу; — све то пролете испред његових духовних очију и остави иза себе у ваздуху траг нечег тешког и жалостивог.

— Имате ли родитеље? — упита Бошко Мрђена. — Никада ми није пало на памет да вас то упитам...

Мрђен забаци руке изнад главе, уздахну и одговори.

— Имам. Живи су обоје... Управо сам добио писмо од њих. Хоће да дођем кући, давно се нисмо видели: три године... А нека, могао сам ја остати и код куће. Нас два смо брата, а имање прилично... Него отац, тако, вели: нека ми је син господин...

— Господин, — поновио Бошко Мрђенову реч као одјек и ослонио се лактовима о колена. — Чу-

дновато је то схватање: господин... Просто као да га је неко пронашао да човека учини несрећним. Јер шта је то господин? Сећам се мојих родитеља; за њих је то значило: не радити тешке послове, бити лепо обучен и добро се хранити, имати извесну власт над другима, дакле, да те се прибојавају... једном речју издвој се из гомиле, пропни се на њена рамена... А што је најзанимљивије, и сама та таквозвана господа мисле исто тако: обезбеди себи власт над другима, потчини их себи, владај. Чиме, како — то није важно.

— Стварно, — једва се чуо Мрђенов глас.

— Не, заиста, има то у себи нечег демонског исто као и новац... Изобличи човека, начини од њега тиранина, лажљивца — што год хоћете. Наравно, ја то говорим о онима који нешто постигну, а огроман број њих остаје доживотно робље. Хоћу само да нагласим: откуд тај ужасни идеал? Истина, нашло би се решење у корену биолошке логики — али то није оправдање... То може да буде само констатација, чињеница. И сад како да се то исправи?

Мрђен подигао очи у таваницу и додао кашљуцајући:

— Али што је најзанимљивије, старији брат ме некако нерадо гледа: ти си господин, не радиш ништа, — каже — а гле како се ја мучим... И све ми изгледа да се прибојава да неће морати да дели имање са мношвом иза очеве смрти... Он се не поноси што сам ја господин. Чудновато.

Мрђенове уснице, суве, тешко се мицале, па је изгледало као да му речи имају некакав дрвенасти звук.

„Све се више уверавам да су људи несрећни“, — мислио Бошко и рекао: — Ех, кад би се све знало како је... Али можда је и боље да се живи у уверењу као да је све... Но, узалудно је о томе и разговарати.

Последње речи Бошкове зазвучаше тако као да облетеше собу унаоколо па се понова вратише њему, не занимајући никог другог. Он је имао пред очима своје родитеље и своју прошлост. Уздахнуо је и забринут погледао у дотрајалу обућу, мислећи: „Сви смо хтели да будемо господа: и шеф, и Мрђен, и Шеншин, и ја, и Гргур... смешно“.

Онда се сети да је могао донети Мрђену бар једну наранчу па рече:

— Заборавио сам, а имао сам намеру, — но одмах се поправи и дометну: — управо немам новаца, шта ту... глупо је то сакривати пред вама. Истина, плата ми је нешто већа сад, али зато плаћам више за стан. Нисам могао дуже да издржим у оном ранијем, сећате га се, позади у дворишту, хладан, мрачан, мемљив — неиздржљиво било. Те тако сам сад на истој мери...

Мрђен се смешкао скорелим уснама:

— Стварно, не знам како ћу то преживети...

У тај мах отворила се врата, а на њима се појавио Шеншин у белој рубашки, пажљиво очешљан, намазаних чизама.

— Шта ви то — рече Мрђену — да не мислите... Не дајте се.

Пошто пружи Мрђену руку, окрену се Бошку:

— Куд вас нестаде?... Хтео сам са вама на-

траг, али ме задржа шеф. Хтео је и он да наврати, али има некаквог хитног посла.

Па тражећи место где ће да седне, дохвати стару расклиману столицу, опрезно се спусти на њу и продужи:

— А ви болесни?... Проћи ће... Него, враћајући се, нешто ми паде на памет: шта ће бити ако се овај нови директор присети нечега, па покрене моју ствар?

Шеншин застао у очекивању одговора. Пошто му нико не одговори, он затресе главом.

— Био бих готов...

Бошку се последње речи учинише некако бедне и отрцане. Шеншин говорио прилично немарно, али у дубини његових очију светлуцао немир. „Смрт једнога доноси компликације другоме“ — помисли Бошко.

Одмах затим надовеза на Шеншинове речи:

— Неће, зашто... Нема човек потребе... Мислим...

Али осети да преко воље говори и ућута.

— Ипак бих волео да се све свршило с казном... Овако, нешто ми недостаје, као да има још нешто што треба да се оконча, немир неки. А онако, окајали сте и тачка.

— Руска природа, — насмеши се Бошко — никад мирна: вечно је муче проблеми, искида се тражећи правду...

Мрђен се насмеши и хтеде да каже нешто, но глас га изневери и само нешто прошапута.

Шеншин испружио руке као да се брани од нечега, а потом их спустио на колена и рекао:

— Шта могу... Волим по правди, па макар живео као пас.

— Према томе ви сте незадовољни с праштањем?

— Не знам, Бошко, право да вам кажем... Чини ми се често пута не ни праштање није довољно! Треба на неки начин понети оно што заслужиш. А остало: праштање, великодушност, и шта ја знам, некако понижавају, стављају човека за степеницу ниже — не уместо да се изразим.

Бошку се допаде мисао и климну главом.

— Тачно... Има нечега у томе... Само ни-су сви људи довољно јаки да понесу оно што за-служе, хтели би да скину са себе терет на други начин, шта ћемо с њима? Ко ће им помоћи него опет човек, човек-сабрат, човек-сапатник... Има нека неподударност у природи људској: с једне стране хтела би да буде затворена за погледе дру-гих, да би одмах затим, у несрећи некаквој, же-лела да сви виде ту њену несрећу... У таквим ча-совима сажаљење је одиста утеха... „Не, није тачно“ — помисли, и с некаквом неодређеном гор-чином изгуби се у противречностима.

Шеншин дигао руку, махнуо њом испред носа у тражењу израза, па рекао вртећи главом:

— Не, не уместо добро да се изразим српски, али ми, Руси, кажемо...

Замишљен, Бошко је само чуо на махове речи „жизн“, „человјек“ и тек кад је настало ћутање, пренуо се.

Потом су једно време разговарали о плати, о скупоћи, о новом чиновничком закону и о пре-коредним унапређењима. Неосетно мрак засипао

окна, напољу се чули дремљиви кораци, однекуд допирао кроз стакла слаб отсев уличне светлиљке.

Раздражљиво је било слушати у проређеном сумраку једноличне монотоне гласове који су ли-чили на чопор паса збуњених и наљућених. Од-једном као да се издвоји један од њих и препла-шено паде у собу. То се Мрђен извињавао што нема сијалице.

— Синоћ догорела... Данас нисам могао... Бошко и Шеншин се дигли и опростили.

— До виђења, друже...

*

На улицама су сијале светлиљке бацајући на земљу кругове оскудне светлости, којом су, као мушице, промицали људи упадајући из једног мрачног растојања у друго; изгледало је као да изроне из мрака, откину парче светлости и опет оду у мрак.

Идући један поред другог, Шеншин уздах-нуо и рекао:

— Лако је вама... Код вас је све јасно. Цр-но — црно; бело — бело.

— Како то мислите? — изненади се Бошко и помисли: „Зар ја тако задовољно изгледам? Неве-роватно...“

— Нисте се ни у шта запетљавали. Видите, онда, кад ми је рекао покојни директор: „вашу ствар ћемо предати забораву“, било ми је да за-плачем. Мислио сам: човек је човеку брат — и морао сам сасвим збуњено изгледати... То ја, знате, све доцније освежавам и испитујем. Можда

сам и бедно изгледао, али свеједно сад... Но — то праштање ме мучи...

— Па добро, — одговори Бошко озлојеђено још под утиском немоћних раздражљивих гласова у Мрђеновој соби — то се да исправити: отидите сутра директору и реците: „Распните ме, кривац сам“...

Шеншин стаде, сенка се иза њега издужи потсећајући на клатно сата кад се заустави. Тренутак је посматрао Бошка зачуђеним погледом, па рече натмурених обрва:

— Могу... Али то ми само на махове дође, мучи ме, прогони... И уместо да нађем разумевања, ви овако... Зашто сте ми то саветовали?

Лице му се сасвим снужди и изгуби испод качкета.

— Јесте ли то озбиљно мислили?

— Не, не — одговорио Бошко, смешкајући се и осећајући да је то један од тренутака када падају луде одлуке и чине неразборити поступци. — Не, шалим се само...

Шеншин диже руку, потисну качкет на потиљак и превуче прстима преко чела.

— Како је то све запетљано — а мора се живети... Зар људи не могу наћи једно решење с којим би сви били задовољни?

— Па тражимо... сви тражимо. Само неки то траже срцем, неки главом, а неки и трбухом... Него, данас је било доста узбуђивања. Зар не би било боље да прошетамо мало?

— Е, вечерас не могу. Чека ме Зиночка, морам да јој помогнем опрати патос.

Растајући се, Бошка дирну снужено лице Шеншиново, па му срдечно стеже руку. Шеншин осети шта то значи, навуче брзо качкет на очи и брзо оде, ударајући пространим чизмама.

— Човек, — тихо промрмљао Бошко и заронио у црну мрљу мрака. — Шта је човек? — упита се, изиђе на светлост, али не нађе одговора.

XXIX

Месец дана доцније Бошко је седео у возу и путовао у родни крај. Мутан јесенски дан притискивао је земљу, ваздухом су пролетале вроне и чинило се као да неко сеје црно семење испред прозора. Њиве и села утонули у ону мирну клоност која наговештава одмор и сан, и изгледали нестварно као слике прошлости које искрсавају у сећању.

Са Бошком су путовала још три мушкарца и две жене. Људи су међу собом разговарали о ситним, безначајним стварима; речи су се одвајале у дугачким размацима као да је једна другу дозивала из даљине.

Посматрајући како нагло јуре поред воза жути, црне и сиве површине, шумарци и модри привоугаоници јасенових и храстових шума, Бошко размишљао: „Овако пролази и живот... И ништа га не може зауставити. И не слутимо како брзо пролази“... Јурњава воза испуни га страхом, јер му постаде свирепо јасно како се делићи живота откидају и нестају у вечности. Са сваким од тих делића оде и понешто њега самога, нешто од његових осећања и сумња. Многа питања, рагије

још важна, изгубила сад свој значај у поређању са вртоглавим током реке живота. Пут у рдни крај сад му постаде сувишан, непотребан, као гад се викне у пустињу. Шта тражи тамо? Не иде ли некуд без правога циља, без плана, просто као бачен камен?

Покушавао је да нађе оправдање, пригушујући у себи опору стварност која се наметала и била најзад умесна: треба ипак, из поштовања према успомени родитеља, да обиђе гробове; треба, кад то није могао раније, да сад дође и да каже: но, ево, мајо... Осетио је да га савлађује сета, али не покуша ничим да је ублажи. Чему? И то је један од облика живота, и ко зна зашто треба.

Тачно је, тамо нема више никога од оних које би хтео да види, али можда људско срце баш због тога и жели да се врати тамо где је већ све ућутало и где је већ све запрела сива пређа заборава, просто по неком закону чији би корен требало тражити у далеким праштањима живота. Учинило му се да има нечег заједничког између вртње Земљине и живота људског: вртња Земљина око осовине није ништа друго него понављање Земљиног хода на њеном путу око Сунца; и живот људски није ништа друго него низ умирања на великом путу ка смрти... Чудесне тајне живота занеле Бошка као што су га некада заносиле бајке.

Његово размишљање прекиде један од троице мушкараца, старчић црвених очних капака, влажног носа, сићушан. Смешном веселошћу старчић се кикотао и понављао:

— Ви, каже, брате, забијате мојим гускама клинац у главу... Је ли, каже, како то?

Бошко затворио очи, забацио главу на седиште и покушао да не мисли. Још су се неко време враћала питања, расплитала у нова, стапала се у свести са клопарањем воза и губила у неодређеној збрци. На махове разабирало је поједине разговоре, који су мало помало постајали живљи.

— Дете ми је у болници — чуо се женски глас сломљен и обесхрабрен — а немам шта да му понесем... Прошли пут имала сам једну дињу...

Била је то мршава, црномањаста жена, строгог лица и уморних очију. Гледала је право преда се, као људи које је живот научио да ни од кога ништа не очекују. Одговарала је нерадо а речи су јој се откидале као да је некога оптуживала. Њен профил, оштро оцртан на прозорском стаклу, јурио је ливадама, брежуљцима, сивим небом. „Кад бих био вајар — помислио Бошко — овај лик би извајао, јер овако замишљам мајку свих оних милиона људи који живот провели у беди и јаду, и умреше не знајући зашто су живели"... И у њему се пробуди необично снажно осећање стихије живота слепог, без циља, па опет вечног и величанственог како тече из вечности у вечност... Али мисли су радиле све спорије и спорије, док се не зауставише као механизам у коме нешто запне.

Кад се отрезнио од немирно проспаване ноћи, сунце је пробијало кроз облаке разређене и сиве као кудеља. Јутро је личило на пару од млека која је падала одозго с бледог беличастог сунца. У вагону није више било никог од ранијих сапутника; сад су седели један младић, заваљен, отворених уста, некакав дугајлија риђих бркова и дрвене ноге, па један трговац стоком у кожном капуту и са

огромним револвером о боку. Сви су дремали отварајући само на махове очи кад би воз стао на којој од станица.

Најзад и Бошков пут се завршио. На пустој и малој станици стојао службеник са црвеном капом кицошки нахареном на лево уво и одздрављао возовођи и кондуктеру. Нешто подаље, ослоњен леђима о мокар кестен, раскорачио се један сељак са шубаром на глави и некаквим шареним шалчетом око врата. У руци је држао бичаље и махао њиме тамо амо смешкајући се непознатим лицима која су провиривала кроз стакла.

— Хеј, пријатељу, — зовнуо га Бошко — треба ми кола до Лађеваца.

Кад су кренула кола, Бошку се понова учини, али сад још јаче, да је његов долазак бесмислен и спопаде га некаква мрзовоља. Али што су даље одмицали, тога осећања је нестајало и место њега будила се мутна, далека радост проткана нелагодном хладноћом неизвесности.

Коњи су лагано одмицали неравним друмом, каскали, а ретки пролазници поздрављали скидајући шешире. Бошко покуша да освежи сећања када је овуда пролазио са оцем и одлазио да потражи бољи хлебач. Али то није било лако: и лице ствари се изменило као и човек; многи трагови су били избрисани, неки добили нов вид, а неки се урезали изнова. Тешко се било сналазити: као да су шуме порасле изнова, брежуљци се слегли, а села престарела и тек као лишај појављивала се по која нова кућа.

— Из кога си села, пријатељу? — упитао Бошко сељака.

— Из Човца, господине, — одвратио сељак и окренуо му уво изнад кога је провиривао испод шубаре чуперак проседе косе. — А ви некаквим послом? Сигурно купујете ракију?... Има овде добре...

— Другим послом...

— А код кога ћете у Лађеvence? — окренуо се опет сељак и сад му се видео брк и над њим прџаст, црвен нос. Једном руком се држао за наслон седишта и посматрао Бошка.

Бошка збуну питање: да, стварно, коме ће?

— Зауставићете поред гробља, — рече најзад. Сељак климну главом, окрете се и поћута, па као да се присети нечега, опет упита:

— А поред гробља, велите?

— Да, брате... Хоћу да подигнем надгробни споменик родитељима, — сети се изнанада.

— А, — одобри сељак и потури шубару на потиљак, па се сасвим окрену Бошку. — То сте ви, господине, родом одавде... из Лађеваца?

— Да, — нерадо одговори Бошко, посматрајући ожиљак на сељаковом челу. — Само сам давно отишао...

Коњи престадоше да касају и поћоше коракком, сељак се боље намести, па посматрајући Бошка оним питомим погледом који се среће код сељака и који је Бошко волео, извадио кутију с дуваном и уздахнуо:

— Повуче човека срце у родни крај... Ја био у Америци, па тек, једнога дана, не могах издржати: хоћу кући, па крај! И таман ја дошао, а оно рат...

Сељак смотао цигарету, овлажио хартију,

слепио је па, држећи између прстију незапаљену, климнуо главом:

— Те тако у рату — четири године... Карпати, Дњестар, а ја хоп па побегох Русима... Где све нисам био, господине... А овамо све пропадало! Ко нас Србе затирало... опростите, не знам јесте ли Србин, али тако вам је то било... Али шта вреди причати! — узмахну он руком и запали цигарету. Па пошто одби неколико димова, поћута тако размишљајући нешто. Затим махну канџијом на коње и они потрчаше.

Небо је постало сиво, а из шума је допирао мирис гљива и увелог лишћа. По пространим равницама пасла је марва и коњи, димиле се пастирске ватре, а пси се гонили по врбацама штекћући високим, гласним лавезом. Осећања су надирала у срце, али их је Бошко потискивао.

Наједном сељак показа бичаљем у правцу једног брежуљка и рече:

— Ено цркве... бели се.

На брежуљку између грана, као млечница гљива, провиривао торањ. Поред свега савлађивања, Бошко осети како зазуја у њему жица из младости и како њен глас проби до сржи; али Бошко се не обрадова: свест да се враћа у свет своје младости оптерећен сумњама и разочарањима била је и сувише јасна да би допустила тренутак тихе радости... Срце му јаче закуца, али њему се учини да је то због тога што се примакао тренутак кад неће знати шта треба управо да ради.

Сад се већ сасвим видео брежуљак са оградом око цркве, гајић и гробље. Нешто тужно је

избијало одонуд у сивом, уморном дану, и Бошку се учинило да је то све неко тамо донео у неком мутном несхватању шта да учини. Обузе га чудноват немир пред неизбежним додиром са свим тим стварима осуђеним да овде стоје столећима ваљда упорно чувајући нешто несхватљиво и страховно.

Кола се зауставише пред жутом, мокром стазом, која је водила на брежуљак. Село је било подале још и сакривено низом дудова израслих лево и десно поред цесте.

— Ја ћу овде да причекам, — рече сељак, — а ви свршите шта имате...

Бошко се пењао стазом пун противуречних осећања и она су му нагризала расположење као оштар дим очи. Црквени торањ изблиза посматран, мален и отрцан, ружно је провиривао између гранатих липа и личио на клин забоден у земљу. Ограда око цркве иструлела и поваљена, врата црквена некако нахерена, изрезуцкана, прљави. Прозори ниски, слични лисичјим рупама, а кров се скоро спустио до земље као да је желео да се издужи на трави и одмори од висина. Нешто страшно самотно, пусто и изумрло избијало са свих страна, а шум липа само још појача то осећање претварајући га готово у страх.

Кад отвори гробљанска врата, она зашкрипаше оштро као да их заболи додир људске руке и обесише се на једној шарки. Гробље збијено на површини маленој као длан, покривено увелим лишћем и поваљаном травуљином, која је чинила корак колебљивим и несигурним, изгледало је као цртеж који је почео да бледи од старости. Дрве-

не крстаче поређане без реда и искривљене, побуђивале пре самилост него тугу: сва та дрвена-рија забодена у земљу требало је да на наиван начин сачува успомену на драге и миле који су били предани мајци земљи.

Прелетајући очима по гробљу, лако је нашао очев крст, а до њега хумак са иструлелим дрв-том на коме је још стојало мајчино име. „Овде, дакле, труну они од којих сам ја постао“ — се-нуло му главом и животни ток му се појавио у новој, непознатој слици. Било му чудновато да има неке везе парче земље и он, иако му је та веза, теориски, била одавна јасна. Сад је та зе-мља говорила с њим, чинило му се, имала нечег духовног у себи и била удеоник у његовом даљем животу.

— Глупост, — промрмљао Бошко, али није могао да савлада болећива осећања која су на-хрупила у њега као јесењи ветрови долинама. Од свега што га је највише болело било је што није могао да покаже тим сиротим људима да су се испунила њихова очекивања, да им наде нису уза-лудне биле, јер то је била једина светла тачка у њиховом оскудном животу.

„Шта сте ви имали од живота, драги моји?“ — отело се у Бошковим мислима, посматрајући сплет траве око крстача. „Хтели сте да дигнете главу... послали сина у свет, остали код куће са-мотни, сиромашни, али са веровањем у нешто светлије, лепше — и затворили очи заувек... Да ли је то био живот?“

Бошко је осећао како плима обесхрабрујућих

мисли расте и чини га неспособним за рад па се решио да оде.

— Све је свршено, — рече гласно, загледа се још једном у два избрешка који ће се за неко-лико година сравнити са земљом и потпуно уто-нути у заборав, — и оде нагло не осврћући се.

Над главом му се диже јато врана са кри-ком, као да се насмејаше покојници некаквим па-косним смехом над боловима живих, заокружи изнад липа и понова се спусти на гране.

— А сад у село, — рече Бошко сељаку и седе на седиште.

— Код кога? — упита сељак одмотавајући узде са левче и искашљавајући се.

— Само да прођемо, а онда натраг...

Улазио је у село већ помало прибран, са осе-ћањем оног мирног одстојања од ствари, које је потребно да их видимо какве оне јесу. Сунце је на махове пробијало између облака сипајући одозго прашину хладне светлости, без снаге. Од ње су некако болеле очи и све је изгледало сиро-машније и досадно.

Кућа у којој се Бошко родио била је одмах на улазу у село. Но, да ли је то била она? Кола су се полако котрљала, а Бошко посматрао дво-риште, ограду, орах у дворишту и кућу. Имао је чудновато осећање као да гледа кроз телескоп непознат, далек свет, који побуђује нашу машту и дрхтавицу пред даљином, али за који знамо да никада тамо не можемо доћи.

Из куће као и из дворишта и стаја дизало се у небо нешто давнашње, заборављено, утонуло у чемер. Кућа, широм отворених врата, пуста, са

некаквом жутом крпом што је висела на прозору, са старим дашчаним кровом и језиво мрачним прозорима, са позадином од натуштеног неба, изгледала је као да су је сопственици напустили и побегли у паничном страху пред нечим невидљивим али страшним.

„И ова кућа је један од гробова“, — помислио Бошко, осећајући да нема шта ту да тражи више или да се навраћа, „у њој је закопано моје детињство; оно се крије још у сваком куту, иза сваког трама, у свакој стварчици — можда чак још и дрвена кукавица на сату мукло опомиње на све то, али нема ко да чује. Тамо мора да ноћу лутају моје речи, уздаси родитеља, тужне песме моје мајке које ми је певала у самотним ноћима...

Негде залаја пас и његов лавез појача тишину и самоћу.

— Браћај на станицу, — рече Бошко сељаку, а у гласу му зазвучало нешто што се мирило са стварношћу.

Браћајући се, он се још једном окрену. Виде како двориштем пролази једна жена у црвеној рекли, повезана шареном марамом. Уз њу је скакутало мршаво псето и умиљавало се. Али све му је било страшно туђе и далеко, тако да и не покуша да помисли ко је могла да буде она жена.

— Свршено, — рече тихо, стиште руке коленима и викну: — Потерај јаче!...

Кад је понова сео у воз, још једном се разнежи кад је погледао кроз прозор и видео храник, а испод њега парче њивице са које му је мајка послала последњи поздрав кад је ишао на занат.

„Све је свршено“, — помисли још једном и уздахну. А потом све ишчезну као несносан, грозничав сан.

Понова му се јави осећање сувишности овога путовања, јер заиста не нађе никакав оправдан разлог. Све је изгледало неозбиљно и сасвим промашено, и све је најзад испало друкчије него што је он очекивао, иако није имао ту нешто јасно одређено.

XXX

Кад је дошао кући, суморно се насмешио и рекао жени:

— Тако... Сад сам покопао мртве.

Већ после неколико дана рада, све му то постаде бесконачно далеко и пуно нечег непријатног као при погледу на гомилу старог, дотрајалог намештаја. Канцеларија му сад изгледала, упркос прабини и полумраку, старим актима и расклиматаним столовима, као нешто присно, дубоко из чега је црпео сокове живота.

— Здраво је каткад — говорио он шефу, који га слушао светлих очију — вратити се у прошлост, опсећи тамо штошта, средити и опет поћи напред. Неопходно је потребно.

Изговарајући ове речи Бошку се учини да се обавезује на нешто, да је изненада пробудио некакву своју скривену мисао од које више неће моћи да побегне.

Црни бркови шефови се размакнули као два крила.

— Да... Само, ја то одавно знам.

Бошко га зачуђено погледао. На шефово лице окренуто прозору падала сива светлост и оно, некако пригушених црта, као да се вратило у прошлост застрту маглом.

— Да, — поновио он — јест... Како бих иначе живео?

Посматрао га Бошко и осећао како се у њему буди некакво нарочито осећање коме није могао да нађе узрока. Они бркови мирно слегли, чело озбиљно пресвођено, очи пуне сетне збиље — све је то имало у себи нечег што је личило на некакав глас издалека пун пријатне тоpline и утешног осмеха. „А ипак и овај човек је морао много да препати... Иначе откуд му овакве мисли?“ — размишљао Бошко извлачећи равне црте у књизи. И кад су пошли кући, Бошко се понова вратио на овај разговор и рекао:

— Допала ми се она ваша примедба: „како бих иначе живио?“ Али зар није чудновато да се човек мора борити за живот — а живот је дат као природна појава? Не чини ли вам се да ту има нечега противуречног што изазива на размишљање?

Шеф, замотавајући хлеб који је купио, одговори неочекивано равнодушно:

— Тхе... ко ће то да зна.

Бошка збуну равнодушност и немар којим му је шеф одговорио па га зачуђено погледа у очекивању да ће шеф продужити. Но он мирно пребројавао ситнину коју му је пекар вратио звецкајући сваким динаром као каква пиљарица. Затим брижљиво затворио новчаник и опрезно га спустио у џеп. Кад је остао сам, помислио је у

извесној недоумици: „Можда он има право... Или се неки људи сналазе само на једном простору, а на другом не, или неће“...

Кад је покушао да са женом продужи о тој теми, она, очигледно заузета другим мислима, одговорила:

— Истом је петнаести... а брашна немамо више.

— Да, да, — одговорио Бошко вадећи новине из џепа — нешто ћемо урадити... Али свакако је занимљиво кад чујемо од другог човека нешто што личи на јек сопственог срца. И, видиш, сад ми опет мој пут у родни крај не изгледа тако бесмислен. Било је ту нечега логичног. Живот је као прашума: ако хоћеш да идеш напред мораш да крчиш и да иза себе остављаш чистину — немогуће је друкчије.

— Само људи нису увек кадри да се не осврћу...

Бошко се сети разговора са Шеншином: „Нешто слично сам рекао.“

— Знам, али мора се... ако човек има циљ... Освртање је каткад колебање... Него, шеф је ипак занимљив човек. Он чита управо из живота.

Пошто је размотао новине, прелетао је очима преко наслова и, као одјек тих наслова, долетале су његове речи:

— И ови Руси... или ће створити чудо, или ће умрети... Врше покушаје да прелете Северни Пол... Шта?... Треба скинути капу пред том одлучношћу.

Затим, пошто је прочитао неколико вести о крађама, проневерима и сличним стварима чиме су

обично дневни листови крцати, задржа се на тровању неке младе служавке:

— Опет једно сељачко дете које је упропастио град... Има заиста нечег веома жалосног у том бесмисленом бежању са села у град. Доклегод град не буде имао одређене идеје, дошљаци се у њему дегенеришу: настаје сукоб са вештачким моралом градске средине, борбе, док се најзад не подлегне у било коме правцу.

Жена се насмеши суво:

— Огорчен си нешто...

— Не, ни мало... Погледај на пример ове безбројне служавчице као ова ево што се отровала: оставиле кућу, служе по којекаквим рупама, раде без одмора, без светлости, без ваздуха за којих две стотине динара, дају прилоге цркви и купују крунице или светачке ликове од порцелана... Шта је то? А за двадесет година, — и Бошко махну руком. — Ето то су плодови наших градова — градова без идеје...

— Градови без идеје, — рече жена — смешно.

— Па добро, можда није срећно нађен израз, али ти ме разумеш шта хоћу да кажем... Него, сећаш ли се оног режисера среског начелства, оног што је имао расечен нос... како се оно звао?... Но, долазио нам је два-три пута, сећаш се...

— Онај што нам је хтео да прода грамофонске плоче?

Бошко сложи новине и наслони се лактовима на њих.

— Да, тај... Срео ме данас, путује за Боку, премештен је тамо. Причамо тако... тужи се на живот, постарео, одело му отрцано, необријан, ве-

ли: „Свет је, брате, клупко змија... И ја ти отсада настојим да будем једна од тих змија... Угризи, угризи кога год стигнеш — то је једини начин да се одржиш...“ Шта кажеш на то? А био добричина...

Жена диже обрве, очисти крило у коме је преметала некакве старе крпице, па рече:

— И то је речено из огорчења... Учинили му вероватно некаку неправду...

— Јест... Јест... Ја не знам — дигао се Бошко и нестрпљиво почео да шета по соби — и волео бих да ми то неко објасни: — откуд неправде?... Постоје писани закони, постоје људи којима је дужност да примењују те законе, над тим људима постоје контроле, више инстанце... И од једном цео тај апарат — учини неправду негде неком сићушном режисеру... И нико не пита: *зашто?* Нико не запита: како ви то, момци, обављате свој посао?

Жена слеже раменима.

— Људи могу да погреше... Сећаш ли се оне латинске пословице...

— Тачно... Могу људи да погреше, али онда настаје питање: зашто су ставили тачку? Разумеш? Зашто постоје некакве „последње инстанце“, зашто нема бесконачан број поступака, управо онолики колико је потребно да се утврди истина и донесе правда. Јер може се десити да погреше и они који имају последњу реч!

Бошко стао забачених руку на леђа и гледао некуд преко женине главе, као да му се у даљини губила мисао коју је хтео да каже.

— Па ти си бар канцелариски човек: знаш да се без начела не да радити.

— Шта је то начело?... Да шта је то на-че-ло? — паде Бошко у ватру, а жила му набрекну на челу. — Једна чиста бесмислица! Је ли то нешто што може да утиче на земљотресе, на поплаве, на смрт? Је ли то нешто што треба да стоји изнад човека за сва времена и да му се човек поклони руку скрштених на грудима?... Видиш, то је оно противу чега се буним из дна душе... Никада нећу моћи да појмим шта значи: довде и не даље! Па живот је пун бесконачних могућности и нових облика и шта значи ограничити га — начелом? Ако треба да има неког непроменљивог чела, онда има само једно: а то је *човек*... све остало је бакрена пара... Не сме се десити да човек страда од неправде макар он био и чиновнички треће категорије или она служавчица која се из очајања отрује! Министарства треба да се потресу...

Жена му се окрену раменом, па рече мирно:

— Не знам зашто ми то говориш... Па то ми сви знамо, сви тако говоримо, све је то познато — али шта можеш...

Њен мирни, готово уморни глас, као да расу око себе светлост праштања или резигнације, испуни Бошково срце некаквом тихом добротом и сажалењем.

— Не, слушај, — одговори он тише, — ниси ме разумела. Оно што хоћу да кажем је у овом: не могу за живог човека *бити* постављена *мртва* непроменљива правила преко којих се не да даље... Све треба да има у себи мисао која испуњава, руководи и обасјава — иначе живот је мр-

тва машина... И баш зато што си малопре рекла да су то ствари које сви знамо, баш зато и кажем и баш зато је то и чудо...

— Добро, зашто ти о томе разбијаш главу; то нек бистре правници, зашто су ту?

— Страшна реч... Ти и не слутити колико је она од данас, од јуче... Али право имаш: зашто да се узрујавам... Него, шта сам хтео рећи? Да, режисер је имао у рукама решење те очајне „последње инстанце“ — а она донела површно решење, и шта ће сад човек! Рекао сам му да се обрати Народној скупштини... Он се с правом побунио: „Шта, да ми милост поделе? Ја нећу ни чије милости, стотину им... хоћу своје право!“ Сасвим тачно... Поздравио те, и тужи се на камен у желудцу. Требало би да иде на операцију али нема новаца. „И зато што немам новаца — смешкао се он тужно, да си га видела само — морам покатак да лупам главом о зид због болова — и да радим“... А шта би човек учинио истом да почиње да губи вид? Има ипак среће...

Бошков сарказам дође неочекивано и засече до кости. Жена диже руке до слепоочница и рече истим мирним гласом као и раније:

— Добро, Бошко, зашто увек расправљаш о стварима које човека доводе у недоумицу, разочаравају га и руше поверење у људе?...

Код последње речи глас јој задрхта, и сад више није био круг оне тихе светлости, него зазивање које је долазило однекуд из мрака пуног олуја.

Бошко застао зачуђен и посматрао жену. „Ко ми је то већ једном рекао?“ помисли. И онда се

сети трговца дрвима. Жена окренута леђима ређала чаше по полици, а њене суве, мршаве руке, дигнуте изнад главе, мајале се збуњено у недоумици. Врат осенчен чуперцима косе, уска рамена, закрпа на раменима вешто претворена у набор да се не примећује — све то као да је говорило: „Зар не видиш да је исувише тужних ствари?“

— Имаш право, — умекшао Бошко глас и метнуо јој руку на раме. — Имаш право... Заборављам да се и сама бориш с бригама...

Смешкао се бледо као некакав кривац.

Она се окренула, погледала га одоздо навише, помало застиђена и са трачком радости у очима; а онда наслонила главу на његове груди.

— Но, видиш...

У тај мах широм се отворила врата и у собу утрчао синчић вичући весело:

— Тата, данас сам све знао у школи!...

Од некакве изненадне, необјашњиве али готово смешне среће, Бошко их пригрли обадвоје и учини му се да чује како му срце радошћу одзивља као звоно.

„Како је срећа ипак — једноставна“, — помислио.

XXXI

Зима је рано долазила. Најпре у ситним млазевима хладне кише, тешким сенкама припијеним за земљу, ветровима који су лутали по дворишћима, опустелим баштама и улицама; онда долазиле изненадне белине ишаране црним гранама и тра-

говима људи, изазивајући нелагодна осећања мокре хладноће која се пробијала до коже.

У канцеларији наместили велику гвоздену пећ украшену местимице разним фантастичним фигурама. Појава пећи пробуди успомене као што их буди и појава каквог старог знанца, и унесе нов елеменат у канцелариски живот четворице људи.

— Пећ, — рекао шеф, а изгледало је да то значи: „Ево дође и зима, другови, није шала“, потом мало поћутао, завирио брижљиво у спис, нешто прибележио, дигао главу и поновио: ааа... пећ.

— Чини ми се јуче су је изнели — а она већ натраг... Стварно.

Шеншин, увукао ново перце, овлажио га вршком језика и пробао притискујући га на нокат. Потом уздахнуо:

— И тако нам пећ сваке године викне: здраво, другари!... А тек једне године — нема Шеншина, нема другог, нема трећег... а пећ ће стално долазити, загревајући људе, сећати их прошле зиме и наговештати долазак нове.

— Помирити се са оним што је неизбежно, то је смисао живота, — рекао Бошко, лутајући погледом по дугачким редовима свежењева с актима. — Ако немир пред пролазношћу обеспокојава човека, онда је томе криво само васпитање... Ипак занимљива је ствар, да су човек и пећ једнаки пред оним што је неизбежно.

И у такве зимске дане међу чиновнике допре вест о некаквим мерама, предузетим у циљу штедње и упрошћења администрације, у вези с тим и о отпуштању извесног броја особља.

У очекивању тих промена, чиновнички свет живео у разумљивом немиру који се испољавао у бојажљивим шапатима, у гласним препиркама, у наизменичном храбрењу и страховању. Многа шиљаста рамена у излизаним капутићима слегла се унапред помирена са судбином, многе уморне очи тражиле одговор једне од других. Руке су дрхтале држећи држаље, оловке и лењире, правиле непотребне механичке покрете и прелетале с једне стварчице на писаћем столу до друге. Као што се најези шума пред првим дахом зиме, тако се нешто мртвачко увукло међу људе и изазивало мучна осећања.

И док се тако премирало десетак дана у неизвесности, тешки корак хода догађаја одједном стао: све се укочи, постаде јасно до појединости, снажно осветљено; све су очи биле упрте у ту једну тачку из које се ишчитавала судбина. Затим корак се помакао даље, а појединци као мушице око светлости у ноћи, остали, ројили се, безглаво мували, ударали о преграде и ишчезавали некуд у мраку без гласа и трага. Ноћи се испуњавале бесаницом, дани новим теретима, — људи се мучили.

Бошко се сећао тога дана тако јасно, као што се сећао оног кад је седео на клупици застртој шареницом, испод сата који је откуцавао дане, месеце и године пред полазак у шегрте. У некој мучној, ужасној напетости било је нечег заједничког међу тим тренутцима:

Округли зидни сат, смећег оквира, откуцавао десет часова, а директоров служитељ се помолио на врата и, растресајући бркове, рекао пословно:

— Господине Југовићу, — зове вас директор...

Бошко осети дубоко негде у животној сржи да је дошао један од оних пресудних часова којима се не може избећи, као што се то ваљда осећа још на самрти, али се одмах смири и завлада собом. Осмехну се на осталу тројицу кад виде како им се лица издужише.

— Сад ће бити...

Али чим је искорачио у ходник, хладноћа, сумрак, мемљиви зидови, све то у тренутку пробуди у њему малодушност и срце му снажније закуца. Пењао се уз степенице тешких ногу, а у ушима му зујало. Трескање нечијих потпетица по каменом ходнику сметало му као да га неко удара дрвеним маљићем. Пролазећи поред једних отворених врата, зачује речи:

— Буџетска партија... Шта?

Пред директоровим вратима стојао послужитељ клатећи једном ногом у колену. Чим је угледао Бошка, пренео тежину тела на обе ноге и брзо му отворио врата. Директор је седео за столом, понешто укошеним и тако смештеним да је на њега падала светлост. Седео је свечано укрућен и хладно натмурен, тако да се чинило да неко други изговара речи младом писару који је вешто куцкао писаћом машином. Писарчић је имао светлу кудраву косу и јако испупчену јабучицу на врату, понављао откуцане речи дижући и спуштајући плаве очи.

Бошко је чекао да га директор ослови, а кад је овај после неколико откуцаних редака извукао маншете од кошуље размишљајући шта да каже

даље, погледао у њега, Бошко је рекао промуклим гласом:

— Наредили сте да дођем, господине директоре...

Директор намрштио обрве, сабирући се и досећајући. Машина лево од њега заћутала. Сив зимски дан као да се згушњавао у канцеларији и сметао не само сваком покрету него и мислима. Нешто га у том часу потсећало на неке тренутке из рата, али није знао ни шта је то што га потсећа, нити који су то тренутци били. Дође му да отвори прозор да удахне свежег ваздуха или да нешто узвикне, али га ослободи тог нелагодног осећања директоров глас:

— Решењем број... слушао Бошко речи, али није схватио док нису пале последње: — ...ви сте редуковани, пошто немате одговарајућих школских квалификација... Изволите потписати акт да сте примили решење министарства... Плату за наредни месец... посао... државне предмете...

Једнолично, без живота капале речи, шириле се у некакву реку, плавиле и спајале се једна с другом губећи сваки смисао. Наједном речи престале, а космата рука директорова притиснула акт. Млади писар дигао поглед до Бошка и посматрао га без мисли.

У први мах Бошко осети како му се нешто пење у грудима и испуњава га нечим мрачним, тешким и жалосним, застаје у грлу и зауставља дах. Но одмах иза тога, нагло, са нечим што се сломи, он осети ослобођење од тога притиска и олакшан задрхта у гневу. То ново осећање као да га диже изнад догађаја, изнад обавеза и обзира, и

даде му неку нову дотад непознату снагу. Чудећи се сам себи оним делом покорне чиновничке душе која је још лутала по угловима тражећи излаз, проговори врло сабрано, гласно, осећајући неодољиву потребу да буде крајње безобзиран.

— Каква је то — глупост?...

Речи се скотрљаше с тутњем као да су биле од олова, па затим све ућута. Млади чиновник се стресе као влат траве кад је захвати пламен и престашено погледа у Бошка. Директор се диже полако, страшно намргођен, ослони се рукама о писаћи сто и рече увређено и гадљиво:

— Знате ли ви где се налазите?

Дрско, са побуном роба који је дигао главу по цену живота, Бошко одвратио:

— Да... Али шта је с тим... И, најзад, нисам ни ја смеће...

Све се то десило тако брзо и тако неочекивано да су сви осетили тренутак нечег што се не може зауставити и што је пошло да се са треском негде сручи. Директор, посматрајући Бошка испод обрва неколико тренутака, рече:

— Добро... Изволите сести...

Бошко сео, руке му се тресле, али био је сабран, са осећањем некакве дивне слободе која је неограничено владала његовим срцем. Чинило му се да ће рећи речи које никада нико у сличном положају није рекао, и да ће се једна истина досад брижљиво и у страху сакривена открити и ослободити живот терета. Она преграда која је стојала између подређеног и старијег, али преграда коју није поставила дужност него страх, сад је

била брисана и Бошко је јасно осетио да сад стоји само човек према човеку.

Директор скрстио руке на грудима, погледао у таваницу, наредио писару да изиђе, па се онда обратио Бшку:

— Дакле, шта желите?...

Речи су биле изговорене мирно, строго и са поуздањем.

— Не желим ништа, — одговори Бошко и загледа се некуд у празнину. — Мене је само увредио овакав поступак... Ако сам ја сувишан у служби — то је нешто друго... Али рећи човеку, и то заванично рећи, да је нико и ништа и да због тога треба да купи своје прње... извините, то се не подноси ћутке...

Директор дигао руку, спустио је на сто и завртео главом.

— Ја вас не разумем...

— Заиста, можда је то тешко разумети... и отуд оволики неспоразуми. Али не знам како да вам то објасним... Министар ме отпушта због тога што немам школских квалификација, што значи другим, сељачким речима: ви сте глуп човек, не можете да обављате овај посао... А сад замишлите, ја обављам овај посао десет година, обављам га — ено мојих оцена... И шта сад? Треба ли да оћутим или да кажем: извините, али ја нисам глуп човек...

— И зато је требало да приватно положите... да докажете...

Бошко поцрвене.

— Ви, господине директоре, сувише упрошћавате ствар... Није у томе питање... Забога, зар је

то заиста тешко разумети? — пређе Бошко руком преко чела и насмеши се као очајник. — Или ја можда не знам шта хоћу? Не, не, ипак... Шта би било са мном да сам био некакав национални борац за време Аустрије, да сам био умешан у атентат на Фердинанда и да су ме затворили, вукли по апсу док најзад нисам оболео и идем помоћу штака... И да поред тога пишем књиге, драме, расправе и радим — овај посао. Да ли би ми господин министар или пројектант тога закона, рекао: оставите во то перце, па кући — немате школских квалификација?

— Ви, — одговори директор самоуверено спреман да то одмах и оправда.

— Или кад бих ја био рецимо — продужавао Бошко са све већим огорчењем — рецимо Доситеј, Карађорђе, Горки или тако некакав велики таленат, херој, борац — би ли онда министар или тај тамо — ситна душица — што је пројектовао такав закон, рекао: „Шта се петљате ви ту без школских квалификација?“

— Би — одговара директор мирно, отсечно, непоколебљиво .

Бошко скочио и дигао руку у ваздух са испруженим кажипрстом.

— Ето то је оно што ја не могу разумети и противу чега ћу се бунити целог живота! Да, да, ту подлост ја никада нећу прихватити за правило!... Хоће ли ова земља и овај народ бити у свету нешто по том што ће имати десет хиљада, сто хиљада, малих матураната, некаквих риба без крви, или што ће имати једног Његоша? Реците? Хоће ли бити вреднији један храбар човек, велики бо-

рац или један мали матурант макар био и највећа кукавица?

Директор испружи руку показујући на столицу и рече мирно:

— Седите... Дозволите да вам нешто кажем... Пре свега, ви сте у једној страшној заблуди... Ту се не ради о појединачним случајевима, него о начелима, разумете, о наче-ли-ма... Може се десити да појединцу буде учињена и неправда, али због његовог случаја не могу се мењати начела... Зар би било могуће замислити друштвени живот без строго утврђених правила? Не би.

— Начела, начела... Ко ствара та начела? Ја их никада нећу признати догод буду изнад живота. А човеку треба признати ону вредност коју он покаже радом, господине... Ето то је једино начело. Али смотати хартијицу у џеп и целога живота се позивати на њу као на некакво велико изузетно дело — то је за мене, извините, највећа глупост... Не, не, никада се нећу помирити с тим: „Ова тиквица има четири, ова шест, ова осам разреда, и оволико вреде и као људи“... Ужасно глупо је то!

— У вама има нечег револуционарног — уздахнуо директор и отегао гласом на о. — Чак нечег бољшевичког, пријатељски да вам кажем, а то није добро... Не можете ви да рушите један поредак... не управо поредак, него једно схватање које је освештано столећима и показало се као солидна грађевина. Откуд вам само та револуционарна мисао?

Бошка вређао некакав очинско - надмени тон директор, па му одговорио љутито:

— Живот ме томе научио и зато верујем да је то тачно...

Директор диже обрве, задобова прстима по столу, па смешкајући се рече:

— О... врло оригинално. Могли сте то да кажете и Његошевим цитатом: „Филозофију сам учио из звијезда“, или како оно беше?

Бошко ћутао.

— Потпишите акт, да сте примили решење, — рече одједном директор и скупџи обрве.

Затим зазвони, а млади писар се јави на вратима и, разбацујући лактове, седе за машину.

— Дајте господину Југовићу предмет да потпише...

И све се сврши за тренутак.

XXXII

Кад се враћао у своју канцеларију био је већ сабран, мисли су текле правилно, а она ранија срица која га је дизала изнад догађаја, чинила слободним, сада је јењавала и све се јасније испољавао тренутак чуђења: како то, одједном? Чуђење које се редовно јавља иза великих неочекиваних катастрофа које су се одиграле пред нашим очима.

У канцеларији рекао с обичном озбиљношћу на лицу:

— Ја сам отсвирао своје...

Шеф, Шеншин и Мрђен дигли главе. Слути-ли су да се нешто морало догодити, чак су осећали „оно се десило“, али нису имали храбрости да поверују, да изразе своју слутњу. Бошку су

личила њихова лица на некаква три фантастична, округла, бела ока, којима га је посматрало невидљиво биће канцеларије.

— Немам школских квалификација — замислите!

Један тренутак се чинило да ће Бошко почети да псује: вилице му се стегоше, али он само рече:

— Тако вам је то...

Људи су у канцеларији заћутали и та тишина као да је добила вид некакве фине материје која је као магла пала по свима стварима и изједала их. Непријатно и тужно изгледале расклиматане столице, испуцали столови и високе мрко обојене стелаже, а ваздух постајао тежак и заударао на згариште.

Шеф се дигао, управрио тешке и споре кораке према Бошковом столу, проговорио гласом, који је одговарао корацима:

— Не може бити, стотину им богова...

Бошко замршене косе на челу, блед, грицао доњу усну. Кроз прозор изнад главе сипала по њему сива светлост. Глас му зазвони као из даљине:

— Нов курс.. Време мудраца. Благо отабини. Сад ћемо бар да посвршавамо све велике народне послове...

Шеф стојао раскорачених ногу, махао решењем испред себе, па држећи га са два прста, смешкао се ојађеним смешком:

— Овакво парче хартије — мења судбину човеку... Невероватно...

И бацио је на сто љутитим, гневним покретом, плунуо, и понова опсовао нешто крупно.

По реду су узимали решење и читали полугласно: Шеншин и Мрђен, па и они га исто тако гневно остављали и бунили се. У један мах чинило се као да су они сви више узбуђени него Бошко.

Бошко седео ослушкујући како се у њему јавља бол пред кидањем оног свакодневног што је сачињавало толике године суштину његовог живота и на чему су се оснивале све оне битне црте из којих се рађао лик његовог животног дела. Сад се то све изненада срушило, а он стојао пред језивом празнином неизвесности.

„Само не буди кукавица“ — помисли и стеже вилице.

Пресавијајући решење на четири дела и смештајући га неком сувишном пажљивошћу у унутрашњи џеп, рече тихо:

— Замислите сад: доћи кући...

Сви су ћутали. У пећи је мрморила ватра и чинило се као да топлина извире из неког врела и разлива се у меким спорим таласима по људима, по намештају и по зидовима. Вода од растопљеног снега пробијала се испод прозорског оквира и вијугала низа зид остављајући за собом танац, прљав траг. Сат је немоћно куцао као да је говорио „доста, доста сам већ радио“.

Бошко се диже, погледа неодређено у таваницу, уздахну и рече:

— Морам кући... Не могу да издржим...

Затварање фијоке, звецкање кључевима и вршење свих оних ситних покрета на које су навик

кли тек пошто прође уредовно време, појача код свих утисак: догађа се необична ствар...

Идући путем, Бошко је ишао са осећањем које је било тешко одредити. Осећао је некакав неисказани терет који је притискивао и духовну и телесну страну његовог бића. Падао је на махове у дивљу срџбу, да би одмах иза тога долазило очајање; на махове се у њему дизао понос и одмах иза тога потпуна преданост и помиреност. Изнад свега тога лебдело је нешто као густа магла, притискивало мисао и заносило је као у стању бунила. Слушао је како му под ногама шкрипи снег и чинило му се да му се под сваким кораком нешто руши. Речи пролазника долетале су до његове свести само као случајни звуци без смисла. Његове мисли без моћи да разликују лице спољњег света, градиле су некакав други фантастичан живот, саткан од нестварних људи, од речи без значења, од буновног оживљавања мртвих ствари. Било је у свему неке дечије претстављености прожете тешком збиљом одраслог човека.

На махове кроз сав тај хаос пробијао се страх пред оним што сваким његовим кораком постаје све неизбежније: доћи кући и разрушити тамо мир, наде и радост и развејати то у овај хладни дан, на пусте улице, у ноћ, без трага...

Застајкивао је малодушан, без снаге да пренесе преко прага немир и проклетство. Сад више није мислио на себе, сад је у њему тутњала само мисао, управо једно осећање, о неизбежности овога тренутка који треба да се сруши на оне које је волео и штитио... Ипак, негде на границама мо-

ћи, налазио је нове снаге и вукао тешке, оловне ноге, приближавајући се кући.

Кад се нашао на улазним вратима на која је још пре неколико часова изашао миран и чак са лепшим надама у будућност, осети потребу да се наслони на зид и да се исплаче онако искрено као што је плакао кад је био сасвим мали. Али свест да то не може да измени положај, и да може чак њега лично да унизи као човека, даде му снаге да победи критичан тренутак. Савлада се последњим остацима снаге и уђе у кућу.

Жена, пошто га није очекивала у ово време, подиже обрве смешкајући се. Стојала је наспред кухиње, с рукама пуним теста, а у лицу понегде бела од брашна. Али кад виде његово лице, она се забрину.

— Боли ли те нешто?

Он одмахну главом осећајући да ће га глас издати. Пошто скиде капут, окренут жени леђима, проговори мукло из угла:

— Отпуштен сам, стара...

Покушај некаквог осмеха пропаде у чудном кривљењу лица. Посматрао је жену празним погледом.

Жена трептала очима у недоумици, и није знала шта да уради. И на њеном се лицу смењивали светлост и сенка. Најзад једва сможе речи:

— Јао, мислила сам... заиста.

— Заиста, заиста, — одговори он и осети како се губи у осећањима туге и срџбе. Седе затим на столицу и стежући вилице додаде: — Да, Бошка Југовића су избацили на улицу као псето зато што нема мале матуре.

Жена учини два три спора тешка корака, као смртно рањен човек и седе. Лице јој постало бледо, увело, очи плануле некаквим очајничким огњем, али речи нису долазиле. Покушавала је да одстрани тесто с прста чинећи нестрпљиве, брзе покрете. Али видело се да то чини механички, нагонски, без трага мисли. На махове је то изгледало као да сирота жена покушава да на тај начин отера од себе страшну стварност, да тим уплашеним покретима задржи или отклони оно што се наметало свом силином. А онда наслони главу на шаке и заплака грчевитим плачем. Од тога плача на њој се све тресло почев од нежног потиљка осенчаног несрећеним чуперцима тамне косе до рубова старе преправљене хаљине.

Бошко се диже, метну јој руку на раме и рече меким гласом:

— Не плачи, Јелена... Наћи ћемо излаз и из овога...

Но и сам је осећао како речи остају ван срца, клизе површином и лебде у ваздуху као сенка. Ипак продужи даље да је теши, обухвати јој главу и диже уплакано лице. Мокро од суза, искривљено од бола и све испрљано башном и тестом, оно неизрециво болно дирну Бошка. У једном једином тренутку на њему је живот умирао по неколико пута и изнова се рађао да би патње могле да изнова оживе.

Држећи међу длановима њено лице, њему у тренутку очајања, сену мисао: „Где, како живот човека разапиње“ и дође му да и сам проплаче, али није могао. Посматрао је њене затворене очи и сузе како навиру кроз трепавице и клизе поред

носа остављајући за собом траг у брашну. Горња усница се нешто подигла и давала утисак још нечег младог, детињског, а то је дирљиво освежавало болом искривљено лице. Дуго није могао да скине поглед са женина лица, иако је осећао да га сваким тренутком савлађује све већи бол. Женине руке клизнуше низ тело и обесише се немоћно као два клатна. Бошко их подиже с мутним осећањем ужаса да сакупља мртве удове, метну их на крило и покри раширеним прстима.

— Не плачи, не плачи више... Све ће опет бити добро... Још смо млади и здрави... Хајде, ниси дете...

Пошто се исплакала, жену постепено савлађивала срџба какву може само да роди очајање сиромашног човека. Изређала је све политичке странке, верујући да су оне свему криве, праскала спомињући разне високе функционере који не дају ни стоти део своје способности држави, а примају од ње награде као да су дали хиљаду делова. Уопште говорила је којешта као човек који не влада собом, него, понесен страшћу, избличава и најочевидније ствари.

Бошко покушао да нешто оспори, верујући да ће је тиме утешити, али она се изненадно оборила и на њега, ваљда први пут у животу:

— Ах... а и ти! Године и године читаш те књиге, мудрујеш, филозофираш — уместо да си положио та бедна четири разреда! Шта ти вреди сад то све што знаш... Могао си у рату да кидаш бодљикаву жицу, али да држиш перце у рукама — ниси дорастао! Еј, мој Бошко...

Он је са тугом посматрао жену. Њен гнев је

избијао из бола и на лицу се видело да страховито пати. Није то био бол мушкарца, мрачан и нем, већ бол жене, јадне измучене жене, мајке, у коме се губио разбор и осећање, као у паници. Њено лице час изобличено у болу, час растрзано увредљивом поругом, напашено брашном као у кловна, било је такво да Бошка подиђе језа: „Као да је овај сиромашни створ, зацењујући до овог тренутка људе смехом, изненада полудео у неком страшном болу.“

Посматрајући њену стару хаљину, помисли: „А баш ју је јуче преправила да буде лепша“, и осети сав сешан јад људске среће: зависи од чега год, од сасвим безначајних ствари; а људи се тако упорно и тако огорчено боре за то. И кад постигну што су хтели, називају то — срећом! И заболело га сазнање да је човек у тој зависности несрећно створење у животу.

Сети се затим оне сцне у ноћи кад је у очекивању постављења изненада сазнао да жена носи исти терет који и он, и да је покушавала да сакрије своје слутње, — нађе однекуд сличности између та два тренутка, сличности која је избијала однекуд из мрачне дубине ојаћеног срца и само онде била разумљива.

Жена се дигла, отишла до прозора и тамо стала. Бошко је посматрао како се њене ноге споро помичу стружући по поду, и падоше му на памет стихови, које је недавно прочитао:

„Шта можеш!... Устај! Јаукни до неба!
Испроси! Отми! И ископај око!“

Ко је то написао? Није могао одмах да се сети...

Женина фигура, заклањајући прозор, била тамна и само на рубовима, као нахукнутим сребром, оцртавана је јачим, модрикастим сјајем дана. Пламен у штедњаку певуцкао некако задовољно и грицкао суво буково дрво. „Устај! Јаукни до неба!“ поново одјекну у Бошку и њега обузе нека тиха, болна радост што такве речи постоје на свету.

Жена се макну од прозора, а модрикасти рубови сломише се и слише у белу, мутну површину која се следи.

— Шта ћемо сад, Бошко?

Она се умирила, брисала је лице завирујући у огледало и уздишући. Њен интерес за огледало умири Бошка и помисли: „Најгоре је прошло.“

А затим одговори:

— Још не знам... Али нешто ћемо учинити.

— Срећа је што малога нема код куће, уплашило би се сирото дете... Па добро, Бошко, како то да баш тебе отпусте?

Посматрајући обућу са које се већ отопио снег, остављајући за собом мале бистре локвице, он одговори:

— Не верујем да сам сам... Биће их можда још... Нисам могао да издржим дуже.

— И то се зове живот...

Бошко слеже раменима.

— Тако је... кад га мали духови израђују.

— Скоро десет година си им био добар, а сад одједном — треба квалификације! Знаш, Бо-

шко, ја сам жена, али чини ми се креснула бих им у лице свашта...

Она мало поћута као да тражи мисли, али онда се нешто присети и затресе главом:

— То је страшно!... О, Боже, па тебе оцењују вредношћу једнога детета! Шта је то, Бошко! Јесу ли ти људи размишљали шта раде? Па то је што траже од тебе дечје, сасвим дечје... Неки дан суседа испсова своју малу; узела јој некакве свилене крпице за лутку... а она свршава четврти разред... Јадни мој Бошко, а ти мислио... Видиш, плакала бих због тебе, — задрхта јој глас и она обори главу.

— Рекао сам директору своје мишљење, али то је кап воде у океан... Ти квалификовани очајници и даље ће на људе гледати као на стоку, за њих ће још дуго, дуго мала матура вредети као некаква недостижна мудрост, која се постиже само у посвећеним храмовима...

Бошко се нагло диже, стисну зубе и зашкрипа.

— Ту се најбоље види колико мисле та господа, колико знају шта је живот... И ја сад потпуно схватам мржњу једног сељака или радника на те ушкопљенике, који ништа не умеју него да бране своје позиције као египатски свештеници... И то каквим смешним, глупим доказима! А радник и сељак — они су смеће, јер немају мале матуре, њихов рад је некаква играчка, смушено блебетање! А да је ту господу спустити у једно рударско окно да проведе у њему два три месеца и да ископају који вагончић угљена, да га уклештим код којег радника који ради у ливници и да се тамо презнојава кад пршти река од растаљеног

гвожђа, надам се да би имали друга схватања о балава четири разреда и рада једнога радника који једва да зна и писати... Али ко би био онда — господин? Ето, то је господин, то празно чудишите!

Бошков глас се све јаче дизао, а он све мање био господар својих мисли и осећања. Вређао је и одрицао све вредности које су људи тако љубоморно дизали и чували као основу савремене културе. Управо није одрицао вредности колико начин на који су оне испечене и донесене на сто. Присећао се Миленковићевих тврдњи и све му то давало још више уверења да је његова срцба оправдана. „Имао је право тај човек кад је говорио да је то све без кичме, јалово, надувено и лажно...“

Жена, међутим, продужујући свој посао, звеккала посућем и од времена на време уздисала. У дворишту се бавио некакав чичица са шубаром на глави, а у устима му се клатила лула на дугачком камишу. Превртао је сандуке и откидао даске с њих. Покаткад би извадио лулу из уста, плуцнуо укусо, вратио је натраг и продужио посао.

— Не могу да дођем к себи, — рече жена не окрећући се — каква несрећа... изненада. И никога неће савест запећи, све је по закону урађено... А ми можемо да умремо од глади.

XXXIII

У тај мах неко закуца на вратима, и појавио се шеф. Озбиљна лица, поздравио се с њима.

— Дошао сам да видим шта радите... Био

сам код Шеншина, замислите, њега као хонорарног отпустили у циљу штедње. Потрчао сам за њим кући, био је као избезумљен... Мало сам га уморио...

Очи шефове пријатељски сијале и у њима било истинске забринутости. Као да је донео пуне џепове понуда, речи му пале по соби и тренутак обасјале срца.

— Сирмах Шеншин!...

Жена склонила тесто, обрисала руке, а глас јој зазвонио као на побуну:

— Ето шта учинише од Бошка!... Чланке је писао и штампали их, а сад одједном његова интелигенција равна деци из основне школе! О, има ли тога игде на свету!

Шеф климао тешком главом, стојао раскопачен, забачених руку иза леђа.

— Можда ће се то ипак моћи исправити — тешио је, али ни он сам није веровао својим речима, мислећи: „Овако сам и Шеншину говорио“.

Затим узе столицу, седе, духну и на нос, и рече показујући главом:

— А тамо код нас граја: осим вас двојице, редукован и Ећимовић... а изгледа да ће их бити још...

— А Ећимовић има Карађорђеву звезду — смркнуо се Бошко. — Сад може да купи сандучић и четке па нек чисти ципеле ратним леферантима... Зато ће имати квалификације...

— Тешите се, — мрдао шеф прстима леве руке, — човек није везан за дрво... Може да размахне... путеви су на све стране.

— Човек се поколеба у уверењу, — продужавао Бошко, посматрајући мицање шефових прстију, — кад види како то све изгледа. Не пита се за стварно, живо знање човеково, не пита се колико је он карактер, колико је он човек, јунак, радник — него колико му гласи тапија на тиквицу... Хеј, роде, зар смо дотле дотерали! На више ти не даду, а на ниже можеш слободно, ваљај се по блату, урлај, буди скотина, нико неће ни прстом макнути. „Нек те ђаво носи, не треба данас ни поштених ни храбрих људи, ни карактера, ни радника — треба диплома, диплома, тих мртвих ствари које ће да ћуте и кључкају носем у песак!“

— Ја вас потпуно разумем, — говорио шеф — али не узрујавајте се. Није то вредно, верујте...

Али покрети и глас шефов, као да су га враћали однекуд откуд је боље могао да сагледа свој положај и оцени ствари које су се око њега збивале.

И глас његов, заливен једва уздржаваним гневом, испуњавао малу собицу немиром.

— Сад треба умрети у уверењу, да сам нико и ништа... Шта велите на тако радосно откровење. Тешко је то, друже и пријатељу, тешко... јер Бошко Југовић никада није био нула! Бошко Југовић је мислио, Бошка Југовића је мучила мисао као бољка, прогонила га, односила делиће његовог живота — док су други мислили само на то шта ће пождерати... а ја сам у порођењу с њима стока! Разумете ли ви то, пријатељу, како то пече и како то боли!

Шеф црвен, оборене главе, ћутао и посматрао

руке положене на колена. Жена гледала у Бошка, нервозно кршила прсте а лице јој пламтело.

Бошко стаде наред собе, поћута мало, па просу тежак, уморан глас:

— Како може некога мучити мисао, ако је незналица? Ха? Реците! Ви сте ми били увек драг пријатељ, јер и вас нешто мучи... Реците, да ли је незналица онај ко се буну противу трулежи, лажног кумирства и заробљавања живота?... Не, не, сви они лажу, Бошко Југовић није нула!

Шеф подигао очи, наслонио се свом тежином на наслон столице и рекао:

— Ја сам то све видео, радећи с вама... Чак много пута сам понешто научио од вас, сетили сте ме нечега, упознали са мојом сопственом мишљу коју нисам умео да искажем, ето...

Шеф диже руке у вис и опет их тремо спусти на колена. Бошко подиже очи до прозора као да је тражио малопређашњег старчића, па, црвен у лицу, готово, шиштао речи.

— Никад нећу моћи разумети, како је могуће то да се живот израђиван двадесетак година, и то израђиван у патњама, може запоставити некаквим ситним, шупљим радом од свега тридесетак месеци, радом који сте извршили као дете — слушајте: као балаво дете! Е, ако се друштвени поредак оснива на таквим лажима — онда сам ја заиста бунтовник, како ми је рекао директор! Јест, онда сам ја заиста апостата... Онда ћу ја да се дигнем да браним достојанство човека, па нек се смеје цео свет, нека кажу: у Срба се чак и бивши архиварчићи дигли да бране човека, а у Француској су били потребни енциклопедисти и

револуција... Да, нек се смеје свет, ја пљујем на то, разумете ли...

Одједном Бошко се засмеја циктавим, оштрим смехом. Управо у први мах није се могло разабрати је ли то смех, плач или некакво режање. Тресао је стиснутим песницама изнад главе, очи му постале црвене, немилосрдне, убојите.

Шеф нагло дигао главу, а жена пришла и ухватила га за руку. Никад га није видела таквог.

— Бошко, Бошко, умири се... Бошко драги...

Шеф се дигао и мумлао у неприлици шта да уради:

— Нека их ђаво носи! Шта ту разбијате главу... Није вредно...

Најзад Бошко се умирио. Брисао је очи и задихано говорио:

— Провали тако и не можете задржати... Убио бих у таквим часовима. Падне вам мрак на очи и ништа не чујете друго него вам само тутњи у глави: „Зар мене тако, зар мене тако...“ и све вас то више разјарује и растрже у исти мах...

— Читао сам ту недавно у новинама, — шеф поче да трља чело као да се досећао у којим, — како се неки чиновник у Пољској, исто тако редукован, неко време прехрањивао на тај начин што је у некој менаџерији навлачио на себе кожу од гориле... А кад је газда добио правог горилу, чиновника редуковали — није имао квалификација!

Шеф покуша да се насмеје, али осим што откри широке, снажне зубе, ништа не потсети на смех. „Није требало да се насмејем“, помислио и снажно дунуо на нос.

— Навући мајмунску кожу, да би се живело у данашње време, — рече Бошко замишљен — има нечега у себи... Но шта се сада може. Треба покушати главом кроза зид... А ја ћу то и покушати... Осећам да имам снаге за то...

— Боже, зар није живот жалостан, — рашири жена руке и немоћно их спусти. — Као да се све побркало...

Глас јој био пун туге, увео, одзвањао некаквим звуком без дубине и испуњавао собу безнадежношћу и умором.

Шеф ћутао, климао главом и одједном се дигао.

— Морам сад да идем... Не узимајте сувише к срцу, Бошко... Све ће да се поправи... Шеншин је рекао да ће доћи ако могне „да се тешимо“ рекао је; жена му лежи већ трећи дан, има високу температуру... Е, тако... До виђења.

Бошко и жена седели дуго у ноћ. Његове речи биле као капи неког дестилата, капале споро, али оштро, тешке, пуне нечега што се дуго купило у душама.

— Свих десет година живео сам лажним животом, — говорио Бошко шиштавим шапатом. — Сад то тек видим... Досад сам ишао погрешним путем. Борићемо се, Јелена, видећеш... Ја се сад заправо враћам милионима оних који немају мале матуре, онима чија је сведоцба руке, глава и воља... Јесам ли то тачно рекао? Не знам сасвим тачно како и шта... Али осећам да излазим на нови пут...

Па пошто проћута, као да је послушковао свој шапат, продужи:

— Само, сад треба сасвим раскрстити са овим досадашњим животом, треба се осветити самоме себи... Треба постати тврд, немилосрдан, хладан као камен... Разумеш ли ти то? Хоћу да започнем изнова, а то се не да без затирања самога себе...

Жена се плашила његових речи, наслућујући срцем да у њима има нечега чега се она боји.

— Бошко, Бошко... шта то говориш?

Он ју је посматрао блед, светлих очију. Неколико тренутака су му се уснице мицале без речи; најзад је чула:

— Немогуће је иначе поднети живот... Јер све лаже на нама: и очи, и језик, и руке, и мисли... Све треба да прође кроз ватру, да се очисти и очеличи... Не, драга, не гледај ме тако, знам шта говорим. Живот мора постати истинит живот, прави живот, да би човек могао да живи у њему... Ти, ето, не можеш да примиш ту истину, бојиш се нечега... Ти верујеш још, ти се уздаш још у Бога... а ја, од данас, више не...

Жена задрхта.

Бошко показа прстом на славску икону коју му је она купила за сећање на дан венчања; пред њом је горело кандило, а мека румена светлост клизила по слици.

— То видиш треба погасити... бацити, сломити...

Његов глас шикну као млаз паре из парног котла. Бошко се одједном зачуди: „Тај глас, тај глас... зар није био исти као и у покојног оца? Да, исти глас је то био... То отац живи у мени,

поручује ми, тражи да не дам да газе по мени; диже ме да идем напред...”

— Шта ослушкујеш? — упита га жена, гледајући му у очи збуњена, престашена и убијена његовим тамним речима.

Он се бледо осмехнуо и рекао:

— Сад ћеш заиста мислити да сам луд... А нисам... Мој глас је зазвучао исто онако као и у покојног оца кад је био узбуђен. Потпуно исти, ево још ми сад звучи у ушима.... Просто као да је он плануо... То сам већ приметио данас, али сам био исувише узбуђен да бих се задржао на томе... Чудновато...

Жена га посматрала и гладила по рукама.

— Немој да се секираш... Немој... Немој ни да мислиш ништа... Видиш малог како лепо спава...

Бошко осећао телом лаку дрхтавицу, а чело му се знојило.

— Па не љутим се више, — одговорио јој држећи је за прсте. — Ово сад рашчишћавам сам са собом... за нови живот је потребно отрести се свега што нас је изневерило. Ох, огорчен сам до дна душе. У мени је прокапала она туга још од дана шегртовања... Не могу нигде да продрем као човек — зар то није ужасно.

Очев глас опет зашишта.

— Угаси оно горе... Но, угаси... Или не, ја ћу... И диже се.

— Мили, — замоли жена, држећи га за руке, — мили, немој сада... Страх ме, немој сада...

Он стаде и погледа је болно; стојали су посматрајући једно друго без речи. Њено лице заклоњено у сенци било још блеђе.

Најзад, он рече:

— Видиш, задржаваш ме... Хоћу изнова да започнем са животом... а ово је само симболично... Но, зар ми ниси друг, зар ми не верујеш? Треба се осветити самоме себи...

Жена дрхтала и гледала га широко растворених очију.

— Не, отсада треба притиснути срце кад највише кржави... јер то је једини начин да се живи... — шапутао Бошко.

Затим дуну, слаба светлост кандила се угаси, а лик светитељев утону у таму. Жени се учини да убише некога, и уплашено се загрцну и затвори очи.

Он узео њену главу, наслони је себи на крило и рече мрачно:

— Још једном сам покопао мртве...

И ћутећи, занесени мислима, дочекаше тако дан...

Изјутра, рано, неко им куцну на врата, и одмах се показа Мрђеново лице. Дршћући и уплашен, рекао им с врата:

— Шеншин се ноћас обесио...

И све троје стојали ужаснути и посматрали се ћутке.

— Сиромах човек, — рекао Бошко најзад, и додао у мислима: „А ја идем у нови живот...”

ЖЕТВА ЖИВОТА

НАША КЊИГА

УРЕДНИШТВО И АДМИНИСТРАЦИЈА
БЕОГРАД, КНЕЗ МИХАИЛОВА УЛИЦА 12

Уредник: Ж. МИЛИЋЕВИЋ

СЕДМО КОЛО

*Књига шездесет пети од почетка излажења;
пети, за мај, 1940*

Штампала

Штампарија Драг. Грегорића

ЕМИЛ С. ПЕТРОВИЋ

ЖЕТВА ЖИВОТА

ПРИПОВЕТКЕ

БЕОГРАД
ГЕЦА КОН А. Д.

ВЕЧИТА ИГРА

Два неодржана састанка

Дан додирнут нежном сенком летње кишице стојао пред отвореним прозором, не покушавајући да уђе у собу помало сумрачну, помало суморну упркос лепог и светлог намештаја. У башти, испред прозора, црвене, беле и жуте руже, у том пригушеном осветљењу, имале нечега од мекоће сна, и личиле на душу младости која се смешкала испод мокре капуљаче. Ваздушаста вид ствари будио у срцу заборављене успомене, које су се нерадо дизале и враћале у живот који више није био њихов...

У соби мога пријатеља седели нас два, нежења. Испружених ногу, удобно заваљени у наслоњаче, остарели, разговарали смо одмерено, лено, покретима уморно прибраним. Критиковали смо Шпенглеров став против праводинског хода културе и задовољавали се примедбама тананим, али површним и без много духа.

Над нашом главом избио часовник четири дубока ударца, који су споро нестајали у ваздуху. Пријатељ неприметно погледао у часовник. Лице му било равнодушно, па ипак, приметио сам у угловима његових очију извесан немир.

У четири часа требало је да дође његова нова пријатељица. По причању, била је то мала, златна фигурица са пркосним носићем, великим тамним о-

чима и свежим уснама. Упознао ју је у једном бару. Очеvidно, поносан на њу, хтео је да ми је покаже. Није то било без мале безазлене пакости. Али ја сам се смешкао. У углу чекала кита ружа и три шоље од кинеског порцулана са прибором за чај. Нечег мирног и топлог било је у тој припреми...

— Дај да ти испричам један свој занимљив догађај, — предложи пријатељ и пребаци ногу преко ноге. — Можда ћеш наћи извесне сличности, или можда ћеш лакше разумети мој положај у овоме тренутку, јер има много ствари у животу које се не могу објаснити друкче него примером... језиком уметности.

— Сматраш ли да је пример и подражавање иста ствар?

— Подражавање... ту Аристотел нема право кад каже да је уметност подражавање природе. За пример — а то је за мене говор уметности — потребан је нов живот, а за подражавање не. Отуд је уметник стваралац... Али о томе ћемо други пут да расправљамо...

— Можда би се могло рећи да је уметност једно умирање да би могао да оживи нов свет, — додао сам са осмехом.

Пријатељ се уозбиљио.

— Не можда сасвим... али мисао је веома близу тачности. Несумњиво, нека врста грча, нека врста умирања... Него, да ти причам. Било је то пре неких тридесет година; имао сам тада двадесет... Свирао сам једне вечери у кући неког старог пријатеља мога оца. Била је то нека породична свечаност, не знам више каква: да ли неки сребрни

или златни пир, да ли некакво одликовање, или су његови коњи добили на трци — заиста не знам тачно. Али то је уосталом споредно... Ја сам тада важио као неки мали виртоуз на виолини. Али зачудо, увек сам осећао да је виолина нешто друго, а ја нешто друго. Она је покорно слушала што сам јој наређивао, а ја сам опет био стално хладан, учен, педантан. Никакве заједничке топлоте с инструментом, никаквог тренутка сједињавања осећања са смислом и сликом звука, просто као кад неко лепим и правилним писмом испишује — царинске ставове! Био сам свесан тога свог недостатка и често сам очајавао. Но за породичне вечере, уз добру пратњу гласовира, могло се поднети и моје свирање...

Пријатељ погледа у часовник, поглади снажне проседе бркове и уздахну.

— Међу гостима налазила се то вече и једна млада плава жена, супруга неког дипломатског чиновника. Њене велике модре очи личиле су на прозорска окна иза којих се плавило небо; личиле су на две модре вазе од којих се одбијала сунчана зрака. Цела њена појава, сва у чипкама, била је пре неки фини чезнутљиви облачак него људско биће. Дошла је однекуд из споредне собе, тако да сам је видео тек у тренутку кад сам већ стојао поред гласовира и подешавао виолину. Села је између домаћина и моје мајке и гледала ме оним чудноватим погледом својственим само понекој од жена: плашљиво-зачуђеним, па ипак испитивачким, свирепо испитивачким... Кажем ти, имао сам тада двадесет година, време кад крв пениша и кад се разбор губи и од ненамењеног осмеха.

— А тек од намењеног...

— Не, она је била савршено озбиљна, чак, рекао бих, хладна. Али очи као да су се отеле од ње па живеље за се у модром, светлом, ватреном треперењу и загрејавале ваздух око мене... Као да су продирале у сваку пору, у сваку црту, у сваки набор... Тетка ударила у дирке гласовира одрешито, нестрпљиво, као да је наслућивала нешто, и ја сам превукао гудалом преко жица. Свирали смо Григову „Осину смрт”...

„Ту сада, у ствари, моје речи неће значити ништа. Све што ћу покушати да кажем, личиће на дело дрводељске секире... Звукови моје виолине постали одједном среброкрили анђелчићи који јецају у болу и пале свећице по некој немој, тихој долини пуној тужних цветића; извори негде жуборе сузама и шапућу речи љубави која тихо умире и нестаје над широким водама чије површине бледе од додира зоре... У том часу, први пут, нисам осећао виолину: она је постала део мога срца чији су дрхтаји струјали целим телом; у божанственој страви пред нечим што се откривало бацао сам се вртоглаво у плиму звукова која је блештава надлазила и плавила... Видео сам још само њене беле руке како вире из пене од чипака и почивају мирно на крилу. Чинило ми се, драги мој, да су биле саздане од лепоте звукова који су се претрашили јаве и додира са светом...

„Кад сам завршио, имао сам осећање да сам рекао једну истину коју сам дотле сакривао. Млада жена ме посматрала тако отвореним погледом да сам осећао како ми продире до дна душе и одгонета сакривене тајне. Постаде ми одједном јасно

— невероватна су то сазнавања! — да је она разумела ту истину, као да се моја душа издала пред њеним погледом, и ја сам се, драги мој, застидео као ђачић...

„После, она је разговарала са старијима, вероватно разне мудре ствари, не обраћајући пажњу на мене, иако ми је срце обамирало. Али на растанку, изненада, брзо, шапато, рече ми: „Чекаћу вас у поноћ, у башти иза куће”... и тутну ми у руке парче хартије са адресом. Мени се у глави завртело. Нисам могао одмах да схватим да је то истина; испрео сам у машти хиљаде запрека које су биле на путу, бојао сам се строгог материног лица, скандала, сузе су ми навирале на очи, — али нисам отишао...

Пријатељ запали цигарету, одби дим и закључи:

— Она се сутрадан вратила мужу у Болоњу и никад је више нисам видео... Зар нисам био звекан?... Али — било и прошло...

Седели смо затим дуго, врло дуго, без речи. Казаљке се помицале неумољиво као смрт. Посета није долазила.

Најзад пријатељ предложи:

— Пошто девојчице нема — да одемо у кафану.

Глас му зазвучао усиљеном равнодушношћу. Дигли смо се. Он стао пред огледало и четкао косу. Затим, као да је говорио самоме себи, приметио с једва прикривеном горчином.

— И с оваквом седом косом ја очекујем девојчице!...

Насмешио се осмехом који је открио сву душу: — тамо је и последња нада била узалудна.

Изразећи из собе бацио сам поглед у угао; тамо су остали у сумраку: порцелан, ваза и руже; чинило ми се да је тамо остао вечно насмешен живот, а ми отишли...

Игра

Претходиле најпре речи све оштрије и оштрије, затим претње и, најзад, — подруглив смех. А онда тишина пуна неодлучности и сумње...

Она седи у хладу широког гранатог кестена. Пространа шарена сукња, још нова, немарно разбачена, а опаљено лице са крупним очима и црним обрвама изгледало равнодушно, чак, помало хладно. Поред ње превелики завежљај, а кроз чвор провучен дебео штап; крај завежљаја црн земљани лонац, а преко њега пребачена прљава крпа и чврсто везана конопцем.

Он, окренут јој боком, стоји на сунцу, а сенка издужена иза њега. Раскорачио се, руке завукао у џепове, лице му гневно; чека одговор, и спреман је да псује. Коса му стрчи на све стране, брчићи тек проперјали, бос је, а колена му испала кроз ногавице. Има нос који личи на пловчији кљун, и кад се сопственик наљути смешно отскаче на лицу.

Око њих, пет шест радозналих беспослених мештана, заденули руке за пас, па намигују, смеју се и подјарују час једну, час другу страну. Но њих двоје, задубљени сами у себе, као да не чују и не виде никога другог.

Младом Циганину као да је напоследку доса-

дило чекање: сагнуо се гневно над Циганком и рекао јој, на њиховом језику, неколико неразумљивих речи. Речи се низале као по некој музичкој мери: задобавале с нижега на више наговештавајући буру... Чекао је тренутак као што се и бура притаји иза јасенових шума, али одговора није било. Она само махнула главом, а марама јој спузнула на потиљак: указала се црна заглађена коса и бео раздељак на темену.

Он се занухао од срџбе као јаблан на ветру, учинио рукама некакав смешан покрет, а лице му се згрчило у немоћном очајању.

— Ух... ух... ух...

Они који су посматрали шта се догађа, засмејаше се на сав глас.

— Хукће Циго, хукће!... Види му, делији, носа што се разиграва!

Циганин се усправи и, подбочен у куковима, сјајних очију, немоћно пљуцну; затим, љутито, бесним покретом, обриса рукавом уста, а из грла му се оте неодређен глас, налик на задржавано јецање. Њој се, једва приметно, тргнуше усне.

— Почине и да режи! — смејао се некакав штркљаст сељак и бацао главу уназад. — Пази само да ти не огребе њушку... има опасне нокте!

Циганин се понова сагнуо, лице му се залило крвљу и постало дирљиво, болно и претеће у исти мах; посматрао ју је и шапутао нешто: све живље, искреније, јадовитије... Речи се нису разумеле, али глас је то био који моли, који је решен да се покори, који безгранично воли.

Она подиже лепе крупне очи и, равнодушна

на његове речи, опсова му, на српском, нешто крупно.

Код присутних одјекну грохотан смех: повадили руке иза паса и ударили се по потиљку. Циганин, зачуђен, осећајући и сам нешто налик на смешно, први пут погледа у људе који су око њих стојали, па се и сам насмеши угашеним, slabим осмехом.

— Алал ти вера! — викну дугачак сељак и широко размахну рукама, — алал ти вера!... Жестоко... баш жестоко!

— Виловна си ти, гадуро... Требало би те ајдамаком, — буну се једна жена и очевидно сажаљева младог Циганина.

Циганка се презриво закикота. Али смех јој зазвонио необично као да се сваки час могао претворити у бџ или у плач. Сви заћуташе дирнути непријатним осећањем.

Дубоко ојађен, Циганин се саже, зграби лонац, метну га под мишку и оде одлучним кораком, без речи. Циганка не подиже очију.

Присутни заграјаше.

— Држи!... Оде ти човек, црна кукавицо!

— Тако ти и треба, — добаци задовољно она жена и оде за послом, тешко дишући од дебљине.

Људи стојали још неко време, посматрали, добацивали лепушкастој Циганки глупе шале и недвосмислене понуде. Она их није слушала. Напослетку им досадило, па се разишли.

Циганка остала сама у сенци кестена...

Сунце, надојено огњем, споро се кретало небом, а плава сенка кестена неосетно клизила. Млада жена чешће дизала поглед и управљала га на

ону страну куд је отишао младић. Пут се пружао средином жутих житних поља, протканих местимице црвеним капима мака, и био безнадно пуст. У срцу младе Циганке дизала се туга и жалба за вољеним другом, за бескрајним путевима и ширином...

Наједном, у даљини, указа се црна тачка. Њој очи плануше радосном надом, а лице обли тешка румен; слутила је: то се враћао он!

Да, то је био он. Изнад тешког зрелог класја, Циганинова глава се лелујала као огроман црн чичак на таласима. Хитао је поскакујући као зечић. Њен поглед му пође у сусрет: био је пун радости која се откинула и јурнула као свежи ветрови у зору.

Кад је стао поред ње, с лонцем испод пазуха, ћутећи, она обори поглед на његове прашљиве ноге; али само тренутак, и чврсто га погледа у очи. Гледала га очима болним и замагљеним од среће; било је у њима исконских, неисканих речи срца које воли и чека.

Он се само насмеши кротко, обриса зној са чела и седе поред ње. Скинуше заједнички крпу с лонца и прихватише се да једу...

После, дигли се и отишли.

Смех им се неко време чуо, а затим, поља са житом, тешка, у сумраку, остала тиха и пуста...

Љубав мога пријатеља

— Питаш ме зашто се нисам оженио? — рече мој пријатељ, и извади кутију са цигаретама. — Не знам ни сам, или, управо, ако су наша осећања таква да се можеш у њих поуздати, онда због нечега што је над нама...

Кад је запалио цигарету, заћутао је размишљајући.

Пријатељ је био један од оних људи, који су у првом напону младости расипали снагу неопрезно и без мере, да би, доцније, пошто се стишају буре младости, нашли на својим длановима место златних зрнаца животног искуства, црн талог разочарања и сумње. Био је почео да приметно ћелави, а образи му добијали ону пуноћу која је редовно весник дана пуне зрелости.

Соба је била пријатно загрејана, наслоњаче мека, а чај се пушио у шољицама. Напољу сив дан опакнут мирисом позне јесени.

— Осећам да сам данас расположен за исповедање у толикој мери, да ће понешто од тога, што ћу рећи, и мени саоме тек данас постати јасно. Чудновато, зар не? Има дана кад у човеку сазре мисао или осећање и добије, просто, свој лик; има дана кад смо способни да се дубље спустимо у душу и да из ње изнесемо готове слике,

које су до тога тренутка биле још у неодређеним слутњама... Напоследку, ја ћу то увек понављати, човек је веома замршено и несрећно биће...

Сркнули смо чаја, повукли димове. Нежно звецкање порцелана било је пријатно и пуно срдачне топлоте.

— Волео сам жене — продужио мој пријатељ — и имао сам успеха код њих. Свака је однела по део мога срца. Мислим да је и немогуће друкчије. Али ти делићи се, као и многи други поклони, брзо заборављају. И изгледало ми је већ као да сам био више неспособан за једну дубоку, судбоносну љубав. После сваке од тих жена, осећао сам тугу, празнину, узалудност. Сажаљевао сам та бедна срца: бацала су ми се у наручје, предавала верно, потпуно; а ја, ја нисам могао да им вратим истом мером, тешећи се њиховом одликом што су могла да се божанственом занесеношћу дају животу налазећи у томе свој смисао.

— Али одједном си се истински заљубио, — насмешио сам се.

— Да. Одједном. И то кад сам већ почео да са сетом преврћем листове успомена...

— Блеснула однекуд нека лепојка?

— Није била баш лепојка. Занимљиво лице, светле очи. Ако је било чега од велике лепоте, то је био њен стас. Сва је била од оних тајанствених линија које појединачно не можеш да покажеш, али које су, саздане у целину, биле божанско дело...

— Онда, несрећно заљубљен?

— Не, ни то... Напротив.

— Ех, онда сам заиста радознао!

— Тешко ћеш моћи да замислиш љубав човека који је почео да има своје навике, удобности, који је постао лен... Међутим, ја сам се заљубио будаласто као какав шестошколац, с том разликом што је шестошколац заљубљен само срцем, а ја сам заволео и срцем и разумом: био сам свестан да је то жена какву ја хоћу, могао сам се доказима убедити да је све онако како сам ја желео!... А у томе и јест била сва моја трагедија.

— О томе је Вајлд лепо говорио.

— И као што научник, заљубљен у своје откриће, осветљава га са хиљаду опита, утврђује га новим доказима, тако сам и ја моју љубав разумски осматрао и био све срећнији, јер сам све више увиђао основаност своје среће, упркос Шопенхауеру; било ми је све јасније да је то била стварност видљива, земаљска, а не само сан, леп сан... или, што ми је било одвратно и помислити, некаква слепа воља живота... Дакле, ничега више није остало иза мене, никакве резерве: ни срца, ни разума, ни наде у младост; све, све је било бачено на један тег. Можеш ли сада разумети какву пустош живота мора да осети такав човек кад се несрећно заљуби?

— Дакле ипак...

— Не. Рекао сам ти: нисам ја био несрећно заљубљен! Ту је било нешто друго. Не знам. Можда је то била освета љубави, ко ће знати.

— Горим од радозналости.

— Ах, некаква сензација! Све се одиграло тихо, мирно, без речи. Као увео лист када се откине са гране.

Више нисам био расположен за шалу. Лице мога

пријатеља осенчило се болом, а глас му непријетно задрхтао.

Покушао је да се насмеши, показујући на прозорска окна:

— Дан гасне. Као наручен декор за крај моје приче...

А затим продужио.

— Био је уобичајени дочек Нове године. По договору, задржао сам сто, и чекао да Рајка — тако јој је било име — дође са родитељима. Око мене је све брујало од веселог расположења. Свет је био, како ми се чинило у оном тренутку, срећан. Освртао сам се сваки час у нестрпљивом очекивању. Смешкао сам се од неке обесне среће што је баш мени пало у део да ме та девојка воли. Осећање да је она само моја испуњавало ме победничком гордошћу. Да, драги пријатељу, толико сам се саживео са тим осећањем љубави да сам га почео везивати уз смисао, уз оправдање мога живота.

Пријатељ је угасио цигарету и нестрпљивим покретом забацио косу.

— Најзад, појавила се и она. У каквој је халџини била, не знам. Видео сам само блесак њене појаве који се оцртавао на свима лицима. Посматрао сам игру невидљивих ђаволчића који су је чинили неземаљски заводљивом. Ишла је средином дворане свесна своје лепоте. С лева и с десна падали су усклици дивљења. Заустављали су је на пролазу и љубили јој руке. Она се свакоме љупко смешила, расипала на све стране делиће своје лепоте, своје љубазности, себе. Учинила ми се као какав величанствен, редак, невиђен цвет изложен и ваздуху, и сунцу, и ветру, ничији и свачији; који је

чекао само да дође однекуд дашак пелуда да га оплоди по несвесном, али свирепом закону припадања једнога другоме... Ја мислим да се свакоме човеку, бар једном у животу, укаже она ваздушаста, магличаста, дакле неодређена и неизрецива, страна стварности о којој он себи не може дати рачуна ни у ком виду појава овога света или логичких доживљавања живота; али чију присност са сопственим животом тако снажно осећа да га ужасава и чини смешним. И свет и људи и збивања постану око вас симболи пуни противречности са сопственим животом, тако да се одједном нађете у свету величанственом, хладном, чистом, немилосрдном, у коме нема места за људске слабости.

„И, нећеш веровати, пријатељу, на мене се слегао одједном неки грдан терет. У једном тренутку постало ми јасно као дан: не, она не припада само теби! И никада не може припадати само теби!... Обузео ме неизрецив бол и страх; обузело ме очајање као бродоломника коме је и последња нада на спасење нестала; осетио сам ступену пустош у свима својим надањима и сновима; све ми постало одједном неповратно глупо и бесциљно... Кад је дошла, упитала ме зашто сам блед. Не знам шта сам јој одговорио. Само, у поноћ, кад смо се куцнули, рекао сам јој: „Најлепше и најстрашније у моме животу, то сте ви“. Не знам да ли ме разумела. Не знам ни да ли ме разумела и онда кад је добила моје писмо у коме сам се од ње заувек опростио. Не знам...

Пријатељ је ућутао.

Његове руке су се белиле у мраку.

Крчма крај друма

Докле год је могло око да допре, простирала се равница. По која врба, по који ђерам и ништа друго. Летњи дан врео, тежак, а небо као од челика.

Поред друма опруженог у бесконачност, слегла се крчма. Изгубљена, престарела, дремала.

Кућа у планинама, и кад је осамљена, не изгледа толико пуста и сама као она у равници. Планине, истина, заклоне видике, сузе небо на парче као длан, упућују поглед на висове на којима лепрша облачак; али никад се не може осетити она бесконачна пустош, празнина, осамљеност као у равницама запреденим даљином. У планинама, међу стењем, поглед се заустави на рељефу, удари о стену; кад се запева или викне, планина грми из дубине. У равници све као да је ишчезло у неком неповратном ходу у вечност, остављајући за собом санан умор и ћутање. Узалуд ћете викнути: глас се не одбија, нема одјека, све је као дозив последњег човека. Узалуд понегде ђерам зашкрипи, узалуд ћилим златан од жита; — све личи на платна која су остала заборављена.

Облаци високо над главом, а пред човеком пут дуг и пуст...

Ушао сам у крчму.

Пространа соба, ниска таваница, дебео слој прашине лежао на свему. Корак у њој одјекивао. Сео сам за прашљив сто и чекао да неко дође. Узалуд. Нико се није јављао, и у тешкој тишини чуо се рој мува где зуји. Одухнуо сам прашину са стола и налактио се. Посматрао сам чађаву таваницу, иструлеле оквири прозора и врата, расклиматане столице и низ боца поређаних на даски запаучених, празних. Потражио сам очима мачку, која би, чинило ми се, требало да буде овде, лено издужена на сунцу, загонетних, зелених очију; или над вратима осушену грану смреке, знак крчме. Али ничега није било.

Ударио сам песницом о сто.

— Хеј, крчмару!...

Глас је одјекнуо кратко и испунио простор нечим тескобним. Нико се није одазивао. Све је било као мртво. Спопаде ме осећање чудноватог страха, и скањивао сам се да ли да још једном зовнем или да одем. Наједном, јавио се жив створ: из подрума је долазио сед старчић клатећи се на несигурним ногама, главе као песница, стао и посматрао ме равнодушно, заударајући на влагу.

Затражио сам чашу пива.

Он ћутке затресао главом.

— Вина?

Старчић опет одмахнуо округлом главом и гледао ме сетним погледом.

— Па шта имате?

Крчмар само уздахнуо, раширио обе руке, понова их опустео. Речи није проговорио.

— Но, пријатељу мој, — приметио сам, — ви нећете далеко дотерати... Воде ваљда имате?..

— Има — одговорио он тужно, отишао у старински, летвама ограђени „келнерај” и донео велику чашу воде. — Изволите, — рекао истим гласом и стао у очекивању које ми је постајало непријатно.

Вода је била млака. Пошто сам смочио усне, продужио сам:

— Шта је ово, све нешто тужно?... Зар никога немате?

Човек опет размахнуо рукама, заклатио се у коленима и одговорио кратко.

— Никога.

— Па ипак, изгледа, овде је било и боље некад...

— Некад — дахнуо он чудноватим гласом.

А онда одједном оживео и очи му засјале.

— Некад... Да, некада сам ја био...

Лице му се болно трзало, коракнуо несигурним кораком и оборио ситну главу.

— Но, о томе више не говорим... — рече ми готово шапатом. И додаде: — Све је умрло... затрло се бестрага...

— Имали сте породицу?

— Жену...

— Па умрла...

— Не. Није умрла...

— Ах, разумем... Изневерила вас?

Као да није чуо моје питање.

— Ја сам човек коме су срце ишчупали, — рекао је, и затресао главом да би појачао утисак својих речи.

Било је нечег смешног у тој наивној патетици. Али ћутао сам. Он, међутим, оживео болним

успоменама, извадио из џепа пожутелу хартију, размотао је и извадио из ње изbledелу фотографију. Пружио ми је без речи.

На слици се видела млада жена, крупних смерних очију, уста створених да шапућу страсне речи. Изbledела прастара слика и тих летњи дан напољу узбудили у мени сету и непознату чежњу... Вратио сам му слику помало узбуђен. „Зар је могуће — питао сам се посматрајући га, — да је тај смежурани старчић некада волео, чезнуо?... Госпode, како је то све страховито далеко!”...

Старац је слику опет пажљиво замотао и исто тако пажљиво сместио у џеп.

— Јесте ли је видели?... Била је нежна као дете... Волела је хаљине украшене многим тракама... Да вам покажем!...

Сагнуо се старац под тезгу, с напором извукао некакав окован сандук и отворио га уз живу шкрипу зарђалих шарки. Извадио из њега хаљину од тешке старинске свиле румене као крв, украшену многим тракама и вештачким цвећем. Млада жена је морала бити заиста танка у струку.

— То је била њена најмилија хаљина, — уздахнуо он.

И нехотице сам додирнуо свилену тканину. Била је хладна и мирисала неодређеним мирисом.

— Па шта је било с њом?

Старчић је најпре смотао хаљину нежно, опрезно је спустио у сандук, закључао га и тек онда одговорио.

— Нема се шта причати.

А затим ми дао руком знак да га следим.

Спустили смо се у подрум кроз црн отвор који је зјапио иза тезге. Осећала се влага и задах трулежи. На прозорчићима се зеленела трава сјајна од сунца. Напрегнуо сам вид да се снађем у полумраку. У подруму су се разазнавала два реда огромне буради натруле, позеленеле као од столећа, језиво личећи на надуване утопљенике.

— Све је ово било пуно некада — рекао човек и ударио песницом по једном бурету. Оно, празно, затутњало мукло тутњавом. — И све је било моје! Све...

Био сам у недоумици зашто ме довео у подрум. Он као да је погађао моје мисли.

— Обоје смо били срећни. Од среће певали смо овде, крај друма, као два божја цвета... После две године дана, затечем је...

Окренуо се, гледао тренутак укочених очију у један угао, и дигао руку:

— ... овде, видите, са једним скитницом... намерником... И отишла је с њим!

Старцу постале очи зле, претеће. Личио је на огромног паука који се спремао на жртву.

— Овде, овде, овде... — крклао му глас у немоћном бесу. — А ја сам је волео, ах, колико сам је ја волео!...

Из дубина лепетала тешким крилима душа страшна и ојађена.

Чини ми се да сам, збуњен, нешто рекао.

Старчевог претећег става нестало, и он, као стидећи се, као извињавајући се, некако смањен, изгубљен, додао:

— Мислио сам да ће ми се вратити. Чекао сам... Али узалуд...

И старац тихо, пискутљиво заплакао.

Ухватио сам га испод руке, извео на светлост и, отресајући са себе влагу тешке прошлости, наставио, журећи, свој пут...

Недовршена прича

Одмах до мог стола седела су два мушкарца. Један од њих још млад, плавих коса, нешто повијеног носа налик на кљун, и ситних немирних очију; нечег болешљивог било у читавој његовој појави. Други, већ постарији човек, натуштених обрва, просед, великих шака, немарно се клатио на столицу и слушао сабеседника.

Кад је трештава музика заћутала, њихове речи почеле су да допиру до мене. Испрва их нисам слушао, но доцније заинтересовале су ме, јер их је млађи човек чудновато наглашавао.

— Ах, шта, — љутио се млађи, ослоњен грудима о сто и држећи руке на коленима — сва се мудрост људска да свести на две-три идеје... а цео се живот окреће око два средишта: хлеба и жене... Него, људи се само измотавају којекаквим крупним речима које звоне...

Старији кврцнуо кажипрстом о сто, као да је хтео навестити истину од пресудне важности, и изјавио мирно, са поуздањем:

— Има, брате, и виших вредности у животу...

— Нема их!... Све је то лаж, самообмана, хвалисање. Кад би само било храбрости да се стварима погледа у очи, много шта би било јасније.

— А истина?... Шта је истина?... Шта је правда?... Шта је наука?

— Измишљотине! — загрцнуо се млађи човек, сав црвен и сав у напетом ставу. — Јест...

— Ех, — одмахнуо онај други руком — онда је излишан сваки разговор. Проста тврђења нису ништа...

— Кажем: ми се заваравамо да те „више вредности“ — да употребим ваше речи — постоје... Оне не постоје, што је најжалосније!... Све те „више вредности“, чим се промени равнотежа у свету, нестану као да их никада није ни било! Не значе савршено ништа, не утичу на живот, на људе, на дела: кад устреба, сваки кроји своју правду, своју истину, своју науку, уопште, своју концепцију живота; а човек то стално прима, стално верује у „више вредности“, и само што не — пропева. Ето шта... Али, деде, господине мој, нађите ми формулу за опстанак без та два елемента: жене и хлеба! Нађите ми нову мудрост која ће их заменити. Дајте, изволите, нађите!...

И млађи сабеседник, зајапурен, извукао руке испод стола и испружио их према старијем у неком расплаћеном, злобном очекивању. Нос му се још јаче повио и изазивао осећање очајничке немощи помешане са замрлим пркосом.

Старији понова куцнуо прстом о сто, али без оне раније важности, и рекао помиљиво:

— Добро, нека буде тако... Па шта сад?... Шта хоћете да ми кажете?

Настало кратко ћутање. Посматрали се тренутак нетремице.

Најзад, млађи, оборио поглед и као у некој забуни, одговорио:

— Шта сам хтео да кажем? Па то... да су два најдубља, најосновнија елемента живота хлеб и жена, и да се противу тога не можемо борити, нити их можемо по вољи узимати или одбацивати у вечитој животној борби; и да, следствено томе, све оно што се учини у борби за те две вредности, па макар не знам како глупо и смешно изгледало, носи трагове дубоке збиље; да све оно што је везано за ове две стихије, ма у ком виду било, да то све носи у себи знаке дубоке животне трагичности пред којом се треба зауставити.

— Не разумем.

— То значи, ако кад видите човека да заплаче, било због хлеба, било због жене... да не мислите да је кукавица.

Обадва човека су се понова погледала као испитујући, очи у очи.

Младић продужио.

— Срце људско осети у животу покатакд страховиту самоћу и претраши се од ње попут детета кад се пробуди у мраку. Човек се у таквим тренуцима осећа — извините за ово смешно поређење — као риба кад је избаце на суво... Јесте ли покушали кад да анализирате та осећања празнине и самоће? Нисте, наравно... Али, пазите, молим вас, шта ћу вам рећи: свако херојско дело је исповест и растерећење душе. Али, шта онда, ако ви носите тај терет у својој души; ако осећате потребу да се исповедите, али немате дела, немате тога бесмртног језика да се исповедите и растеретите своју душу... него носите то, носите,

носите, безнадежно, без циља... Шта онда, питам вас?

Младоме човеку заиграла јабучица и он се понова ослонио грудима о сто, посматрајући старијег сабеседника уздигнутим погледом, сав изгубљен у метежу противречних осећања.

Старији мирно зовнуо келнера, поручио још чашу вина, па кад се келнер удаљио, машући марамом, он рекао равнодушно, готово лено:

— Не знам... не знам... Али, изгледа ви носите некакав терет у души, грдан терет... можда какво рђаво искуство?

И човек се насмеја сматрајући очевидно како је успео да речима „рђаво искуство” да голицав смисао.

Млађи оборио поглед, лице му одједном добило сабран, миран израз и рекао:

— То се ја храбрим... тражим оправдање за свој поступак... Морам имати некакав разлог за...

Старији га посматрао у недоумици. Келнер донео чашу вина, метнуо је на сто, а млађи човек продужио не дижући погледа.

— Било је то пре две године. Посетио сам у Београду једног свог пријатеља, зубара. Како је била недеља, није се радило, ушао сам у његову радну собу без пријаве, без куцања. Али кад сам ушао, приметим кроз отшкринута врата спаваће собе — пријатељ је био нежења као и ја — једну младу, разодевену жену у његовом наручју... Разумећете, било ми је страшно непријатно иако ме нису приметили ни он ни она, да сам се одмах натраг повукао. Али слика ми је остала пред очима: забачена женска глава; златна коса сијала се

на сунцу пламеним блеском; на поду, до ногу, плава марамица... Кад сам се доцније састао с пријатељем, верујте, нисам имао смелости да му кажем шта сам видео. Убрзо сам то све заборавио као да никада ништа није ни било...

Годину дана доцније решио сам се да се оженим. Вереница ми је била из Београда и, случајно, познавала мога пријатеља. Пошто је он био одличан друг њеног старијег брата и долазио им у кућу, то смо и њега позвали у сватове. Сасвим природно, зар не?... Али пријатељ није могао да дође; био је болестан и зажелео нам је срећу у неколико чудновато срочених редака... Је л' те, све то није ништа необично? И, стварно, није. Али стицајем чудноватих прилика, све је добило мучан, тежак смисао, који ми не да мира... Слушајте.

Млади човек на тренутак затвори очи и уздахну.

— Ту недавно, вратим се кући са посла, срца прожетог најнежнијим осећањима, распеван услед оне дивне унутарње радости коју осећају сви срећно заљубљени људи. Кад сам отворио врата, сноп сунчаних зрака пао ми је на лице, и у њиховом блеску видео сам моју жену где се, поред отвореног прозора, сунча заваљене главе. Косе, златне, гореле сјајним златом... на поду до ногу мала плава марамица... Дивна слика, зар не?... Па ипак, она је постала извор најтежих мука за моје срце. Уместо да јој приђем и да је загрлим како сам то сваки дан имао обичај, ја сам стао и сав претрнуо: то је била слика страховито слична слици коју сам видео код мога пријатеља, и која је сад одједном, свом силином, свирепо, искрсла у моме

сећању!... Застао сам на тренутак шибан неисканим болом и сумњом, питајући се: „Зар би то било могуће?“... И, нећете веровати, нисам имао снаге да пређем кућни праг, него сам се тихо вратио, сакривајући своју жалост, и дошао кући тек доцкан увече... Гутао сам, наравно, зар би и имало смисла да сам што и рекао? Али отада, господине, почеле су сумње од којих сам се узалуд бранио: зашто ми друг није дошао у сватове (други дан је био већ здрав, то сам сазнао... хехе... видите шта сам све радио), зашто ми је писао онако загонетно, зашто је био увек некако неприродан кад би нас посетио?...

Старији сабеседник зевнуо и протеглио се.

— Знам, знам, — жустро прихватио млађи — све је то глупо, без стварног основа можда, али то баш и јест оно најстрашније: иако је бесмислено, без стварног основа, глупо, то ме потреса, буди ме ноћу, јавља се у сто видова! Просто, не могу се више борити... Па се питам: човече, каква је то сила која се супротставља разбору, и коју никаква логика не може победити? Каква је то сила, вражја или божја, која млати вама као крпом, упркос вашем образовању, вашем западњачком енергетизму и волунтаризму, и свима тим измишљотинама? А? Шта је то?... Не знате?... Па, ипак, видите, да сад заплачем пред вама — ви бисте се насмејали!... Али ја не плачем!... Не, ја не плачем!... Ја пијем! Ја пијем... стотину му...

Његов глас, који је одједном прешао у промукло, очајничко вриштање, нестаде у треску цева, и нисам могао више да чујем њихов разговор.

Стишале се буре...

Пре него што ће да откине стари датум са календара, Сава Савановић овлажи прст, пажљиво осмотри датум и отцепи хартијицу. На календару се указало црвено слово с новим датумом који га подсети на његов рођендан. Држећи још међу прстима отцепљено парче хартијице и посматрајући црвено слово, стари научник је уздахнуо: пре седамдесет година угледао је овај свет...

Навикао да посматра унутрашње лице ствари, он се, помало с тугом, запитао: у шта је прошло седамдесет година његовог живота?... Рад, самопрегарање, тиха незадовољства, млаке радости и — ништа више... Сем тога, цео живот сам, без игде икога....

Истина, ту су били томови књига — плод његовог живота и рада. Али шта се десило после свега? Никаквих покрета, заноса, плодносног одушевљења; никаквог видног трага у животу оне нису оставиле за собом. Извесан број људи се заинтересовао, појавило се неколико критика похвалних или злонамерних, и све је било опет као и раније... Живот је каскао даље као старо кљусе вукући претоварена кола.

— Мој живот је, дакле, остао бесплодан — шапнуо он горко, па са осећањем неког задоцнелог стра-

ха осврнуо се по соби претрпаној књигама, као да се питао: није ли он био само једна грешка, странпутица; и да ли је имало смисла живети и жртвовати се за овако просечне успехе?

Стари научник је уздахнуо, згужвао отцепљен листић и бацио га у кош.

Кроз запаучен прозор долазило сунце тихог, позног лета. Небо било без сувишне ватре, нежно, пригушено љубичастим дахом.

У собу ушла стара служавка, гегајући се као по дужности, носећи на послужавнику доручак.

— Добро јутро, господине.

— Добро јутро....

Научник подигао очи, и приказ који се понављао свако јутро у исто време, сад му се учини отрцан, очајно досадан, чак тужан. Одређен број коцака шећера, два танка парчета хлеба, мала салвета смотана у трубицу, поздрав — све, све је говорило о сувопарној једноличности живота који је проводио.

Кад је служавка изишла (претходно се обавестила шта ће скувати за ручак) Сава механички сео за сто и преполовио оброк. Савио опет салвету пажљиво као што је била и раније и дигао се.

Противно обичају кроз дуги низ година, уместо да седне за радни сто, он је отишао у врт. Напољу га дочека влажна свежина росе у сенци. Сунце у лиснатим гранама прскало ватреним капљицама. Птице брујале у хору.

— Живот, — прогунђао сетно стари научник, а шљунак шкрипао под његовим корацима. — Живот, вечита загонетка...

И пред духовним очима научника почеле да се прелиставају странице његових дела: у чему је смисао живота? Да ли у ономе што је он сам по себи, или у ономе што смо му ми подметнули? Да ли он има смисла и ван наших констатација, или је он само у нашим језичким савлађивањима?...

Стао је и размишљао.

Прозор његове радне собе затворен, споља изгледао суморан и лично на делић живота залуталог негде у какав загушљив кабинет и заборављеног тамо. Бршљан се узалуд трудио да изазове трачак веселости. На врху брезе клатио се бео облачак.

Одједном допре до њега глас:

— Добро јутро, господине!

Био је то непознат свеж глас. Стари научник се изненађено окренуо. Поред оgrade стојала је нека млада жена златних коса, смеђих очију и с рупицама на образима. Гледала га помало уплашено.

И не чекајући одговор, она га упитала:

— Станује ли овде, господине, сликар Траван?

Погледи им се срели: њен ведар, радостан, а његов неверљив, суморан као јесењи дан.

Та млада жена у овом свежем мирисавом јутру, у башти међу ружама и орхидејама, са гласом који је лично на неку заборављену мелодију из младих дана, — зар није изгледало као да је сестрица тим ружама и орхидејама, сестрица која је презрела живот загонетног хладног сна цвећа и узела на себе лик плотског бића?

Стари научник ју је посматрао, као што је посматрао облачак на врху брезе: било је нечег

нестварног у тај мах у његовим осећајима. А онда је одговорио:

— Не, драго дете, овде не станује.

— Хвала, — рекла млада жена и отишла шуштаво, гипким корацама, победоносно. Свилена трака вијорила јој се с рамена, а на врат, бео као млеко, пале жуте коврџе као пупољци жутих ружа...

Стари научник осетио одједном како се у његово срце увлачи трачак непознате радости: нешто давно, запретано, почело да га разнежава. Смисао живота постаде чулима јасан, испричан пријатељски на уво у безброј враголастих усклика. Развезало се нагонско осећање живота, просто и једноставно, лишено свих категорија, језика и обзира.

— Шта је ово? — запитао се он и стао поражен.

Узалуд се трудио да непознатим осећањима да логични смисао и научну етикету. Она су навирала неуобличљива, божански наивна. Јасна, савршено присна осећања била су у исти мах и страховито далеко, немогућа да се језички изразе.

— Шта је ово? — запитао се понова и чешкао по ћели.

У његовим очима било је зачуђеног, немоћног запрепашћења пред непознатим наслућивањима. „Побуна презреног живота, или касна освета никад неначете радости?“ — мислио је осећајући све јасније слутњу о дивним и страшним дубинама сакривеним у животу.

Но све је то трајало само један тренутак: дах пролећнег ветра занихао је граном сувога глога и отишао даље.

Стари научник сео на клупу у осећању мутног,

увелог задовољства: што су га мимоишли вртлози који човека чине претерано срећним и несрећним, и насмеши се туробно као да припали свећицу на познатом гробу...

Љубав

Неко ме зовнуо по имену. Окренуо сам се. Преда мном је стојао мален човек, нахерене главе, дугачких руку, оптерећен стомаком. Посматрао ме забринутим погледом и покушавао да се насмеши.

— Гле, не познајеш ме, — рекао.

Тада сам се сетио. Био је то мој школски друг Ананије Тица.

— Здраво, — одговорих му, искрено изненађен и обрадован. — Не чуди се: двадесет-тридесет година нисмо се видели...

— А ја тебе одмах препознао: исти онај тубасти нос, лен ход, клемпаве уши... „То је Тира!“ — рекао сам себи.

Пошто смо свратили на чашу вина, он ми испричао свој живот. Постао је професор за то време, бавио се научним стварима и одмакао далеко. Није се тужио на живот попут већине наших чиновника; био, изгледа, задовољан са светом и поретком; плата му достигала.

Посматрао сам га при том и све више откривао у његовим цртама лица, говору и покретима свога некадашњег школског друга. Нарочито његов стално забринут, готово уплашен поглед. Разнежио сам се колико сам могао, и претурали смо далеке

успомене, копкали по срцу и спомињали драга лица која су ишчезла с овога света.

Најзад споменуо сам му заједничку љубав према једној вижљастој црнки и додирнуо тако и нехотице питање женидбе. Сазнао сам да није био жењен. У први мах сам помислио у смешној наивности да се није оженио због оне девојчице која нас је обојицу презрела и удала се за неког фабриканта квасца. Али одмах сам се уверио да није било тако.

— Хе, — рекао Тица и пажљиво испружио ноге, — има ту дубљих разлога... управо има ту нечега што се није могло сложити с мојим схватањем човечијег достојанства.

Заћутао је и помицао чашу лево и десно, увијених обрва. Његов иначе забринут поглед био је сада уплашен.

— Не разумем те, — одговорио сам му. — Ја мислим да се ту баш и испољава оно што човека чини достојанственим. Пре свега љубав. Најлепше и најдубље осећање човеково. Девет десетина уметничких дела има њој да захвали за свој опстанак...

Он одмахнуо руком нестрпљиво.

— Трице и кучине!... Јеси ли ти икада био заљубљен?

— Дабоме, у младости... Знаш и сам.

— Не мислим онда кад си био још деран, него доцније у тридесетим, четрдесетим годинама, кад си могао да то осећање научно посматраш, да га анализујеш?

— Морам признати, нисам.

— Ето видиш! — раширио он љутито дугачке

руке. — А јеси ли размишљао зашто то, јеси ли покушавао да нађеш научно оправдање за ту, да тако кажем, леност? Јер ти си здрав човек, још си младић — теби је сада, чини ми се, педесет и друга, као и мени — и не верујем да не би био способан да се загрејеш; али ето ниси се доцније заљубљивао. Свет, додуше, налази ту разлоге: кад човек сазре, постане сумњало и неповерљив, постане себичан, улени се. Али ти разлози су из основа погрешни. Они су дубљи и јачи...

У очекивању одговора, посматрао ме забринутим очима.

Климао сам главом у знак одобравања.

— Но, шта велиш на то? — упитао ме добујући по столу.

— Не знам шта бих ти одговорио, — рекао сам му. — Очекујем да ми до краја изложиш своје мишљење.

— Нема ту шта даље излагати. На прагу си да сазнаш. Мало пре споменуо сам ти достојанство... Разумеш?

Био сам у недоумици.

— Не, никако не разумем...

Он се насмејао некаквим обесним смехом, који ме потпуно подсетио на школске клупе: тако се он обично смејао кад нисам могао да решим какав рачунски задатак а који је он знао.

Бунио сам се:

— Извини, али ја ту не видим никакве везе... Напротив, сви разлози говоре да останем при свом уверењу: љубав чини човека племенитијим.

— И... паметнијим, — додао он злобно.

Затим се уозбиљио. Наслонио се на лактове

и посматрао чашу. Изгледало ми је као да се ломио пред мојом упорношћу. И као да је рашчистио питање, дигао главу и погледао у таваницу.

— Не, није тачно, — рекао затим тресући главом. — Све оно што је слатко, пријатно, нежно, чини човека меканим, слабим; да би се човек оплеменио (Тица набрао обрве)... треба горчине. Но, ја нећу сада да објашњавам ту страну нашег проблема и, нарочито, нећу да будем сентименталан, кад је цео живот — смешан. Хоћу само да испричам још нешто за потврду моме ранијем тврђењу... Дај да се мало насмејемо! Зашто не!

И Тица се заиста насмејао.

— У човеку спава, често пута притајено, осећање достојанства. На махове оно се буди и спречава човека да уради нешто што би могло да унизи то достојанство. Разумеш? А то је оно што ме спречавало да се оженим...

— Па то је оно што сам и ја хтео да...

Тица похитао.

— Чекај!... Сећаш ли се ти Обрена Гушића? Сео је у другој клупи испред тебе, и имао жељу да постане некакав раднички вођа, марксиста шта ли.

— Да, сећам се... Где је он сада?

— Не знам. Били смо пре шест-седам година заједно у Копривници. Мене преместили доцније у Београд, а он остао тамо. Вероватно се оженио и изродио са женом пород... Али хоћу да кажем ово: Од оног немирног ђачића постао озбиљан човек, одличан професор, математичар. Све је код њега наговештало — па чак и осмех му постао понизак — сјајну каријеру; директорско место му

било обезбеђено... Но једне вечери — а пре тога дуже времена изгледао ми нешто збуњен; мислио сам да га забрињава слепо црево или слезина — признаде ми: „Сва је ствар у томе, друже, („друже“ то му остало још од раније) што сам заљубљен”... Погледао сам га у чуду и нисам веровао ушима. По несрећи, то вече, мирисао је нешто на камфоршпирит! Човек се преподобио: очи преврнуо небу, уздисао шиштећи као гусан, а руку стално држао на левој страни груди... „Видиш ли ове звезде? Зашто су оне тако лепе, зашто испуњавају људско срце тихом чежњом?... Зато, јер човек воли, воли... јер је способан да воли”... Био сам згранут: зар је то професор, па још професор математике? Зар је то мушкарац? И тај је некада хтео да диже барикаде, да витла ханцарима? Пхи!... Но он је, сиромаш, гугутао даље: „Шта је љубав?... Кад је Господ ходио земљом, оставио је на њој свој најлепши драги камен... Ето, то је љубав... Она се налази свуда: небо и земља су испуњени њом!” — И твоја математика — нисам могао а да не додам. Али он озбиљно схватио. „Да, и математика... Налазим је у сјајним Архимедовим срачунавањима спирале” — и почео тако да булазни којешта. Најзад све бих то још некако и прогутао и помирио се са немогућим душевним стањем колегиним да је све остало само на тим песничким изливима. Али ствар је била куд и камо беднија... Корачали смо тако неко време ћутећи. Он се бавио, вероватно, својим мислима, а ја својим. Наједном зауставио ме пред неком кућом заклоњеном у сенци липа. У приземљу је био осветљен један прозор. „Ово је њезин прозор” — рече ми. У тај

мах, унутра, поред прозора прошла једна женска прилика. Он сав устрептао. „Она!“...

— Значи, истински ју је волео, — приметим. Тица одмахнуо руком.

— Међутим, та женска прилика *није* била она. Моје очи су то добро виделе. То није могла бити ни девојчина мати. То је могла бити само њена — баба! Имала је вилице повезане некаквом марамом чији су крајеви стрчали изнад бабине главе као зечје уши. Клатила се у ходу као кокош кад је вежу за ногу... Али ко је могао то да докаже слепом човеку! „Не, то је била она!... Машна у коси“... и шта ја знам шта све није измишљао. Нисам могао више да се уздржим, него сам му рекао без икаквог увијања: „Ти си, друже, матора магарчина!“ А знаш шта је он учинио? Ухватио ме нежно испод руке и рекао: „Не љутим се ја на тебе“... Био је то тренутак да чупаш косе: месечина, у кући баба повезана преко вилица, пред кућом драган мирише на канфор и мисли да је то његова девојка... Разумеш ли сад, зашто се више не заљубљујем?... Чувам своје достојанство! Разумеш?

Нисам га сасвим разумео. Свеједно. Али, чинило ми се да је мога пријатеља Тицу нагризала некаква дубока туга, чије порекло нисам могао да сазнам.

Кад се богови шале

Чекао сам воз. Ведар пролећни дан тешко се пробијао кроз прљава окна чекаонице. Међу путницима, који су са досадом зевали, разгледали редове возње и разговарали о пословима, моју пажњу сврати на се један млад човек белотрепав, модрих детињских очију и бујних коса. Местимице стрчале му на бради и испод носа длачице; очевидно, загумчен, није се бријао неколико дана. Ниска страна крагна и широка лептираста кравата употпуњавале слику која је потсећала на ликове студената тамо негде из девет сто шесте. Посматрајући га, у мени се и нехотице будиле успомене на старе илустроване листове ишаране песмицама о лептирићима и цветићима; о младићима и девојкама који су волели лирске стихове и плакали у сутоне, држећи се за руке, распињани нежним, загонетним чежњама... У тај мах станица се затресе и воз улете са тутњавом и снажним дахтањем. Ускомешали смо се, похитали да обезбедимо места, и моја осећања се распршише.

Сместио сам се у купеу у коме су већ седела два лица; нека млада девојка орловског носа и набубрелих усница, и један фратар трбушаст, са брадавицом на носу. Тек што сам подвукао ноге под седиште и скрстио руке на крилу, а у купе

уђе и онај млад човек с лептирастом краватом. Упита тихим гласом, збуњено, има ли места; па, и не чекајући одговор, исто тако збуњено, баци у мрежу кофер и некакав зелени огртач, па седе оборених очију. Био сам уверен, посматрајући га, да му је неко рекао „извините, ово је место заузето“, он би поцрвенео до ушију, скочио би без речи, и, излазећи, ударио сигурно главом о довратак.

Млади човек је седео неко време непомично, затим уздахнуо, извадио чешаљ и протерао га неколико пута кроз косу да је све пукало. После, кад је кондуктер поништио карте, из безначајних ситница заподео се разговор. Управо, заподео се простим климањем глава, осмесима и промуклим „хвала“. Фратру испао лист из молитвеника, млади човек га дигао и пружио фратру, а овај се захвалио. Затим започело оно неизбежно: „Господин путује“... „Да, уморан сам од пута“... „Јест, ово дрмусање“... „Авиони су много пријатнији“... док коначно није потекло све својим током. Претресена је политичка ситуација, критиковани министри, додирнута поларна експедиција, ратови. Сви смо узимали учешћа у разговору, додавали своје примедбе, мрштили се и доносили несмотрене закључке као што је то већ обичај.

Како је дошло, после свега, да нам младић исприча свој случај, не знам тачно. Вероватно опет нека безначајна ствар: неко смешно име станице, дрмусање воза, или питање савременог политичког морала. Само, пре но што је почео да излаже свој невероватан доживљај, своју „животну трагедију“ како је он крстио, младић се насмејао сасвим неочекиваним смехом, и то гласно, широко отворених

уста, искрено, па ипак као да је хтео да писне од туге: „Зар није смешан цео овај живот?“... Приметио сам при том да је младићу недостајао предњи зуб, што ме и нехотице подражило да се и сам насмејем. Управо тај недостатак је још требало па да млади човек буде сасвим налик на једва одраслог материног мезимца кога су нешто наљутили. Али на махове избијало је испод те детиње површине нешто одрешито, чак помало тврдоглаво и пркосно. Све ме то доводило у приличну недоумицу.

— Ја одлучно тврдим, — говорио нам тај младић, — да љубави има... и то у најфинијем издању...

— Не кажем да је нема, — одвратила госпођица с орловским носом, — само тврдим да није више у тако... (хтела је да каже „фином издању“ па се предомислила и рекла:) да није више обавијена етеричношћу, као што је то некада била, него је постала овоземаљска, прожета свима соковима који кључају снагом рађања...

— Погрешно, погрешно, молим — узвикнуо младић тврдоглаво и готово неуљудно.

На лицу му било тешко одгонетнути колико је то било уверење, а колико некакав необјашњиви нагон за пркосом, и некаква радост што све ствари на свету имају најмање два вида.

— Ја сам, видите, волео таквом идеалном љубављу! — избацио младић одједном и погледао нас погледом који је у исти мах био престрашен и очајнички решен да издржи до краја. — Да, ја сам волео таквом љубављу, — продужи — али њој се супротставио сам — Бог.

(Фратар који је за време разговора о љубави читао латинске молитве, на реч „Бог” диже главу, осмотри младића, па се опет задуби у побожан текст).

— Значи, били сте несрећно заљубљени? — приметим.

— Не, — одговори младић једноставно и, као да се врати своме детињском лику, обори стидљиво очи. — Нешто чудноватије, — уздахну. — Јер кад је човек и најнесрећније заљубљен, није, ипак, све изгубљено: она живи. Истина, болна је то утеха, али утеха је, јер постоји нада, макар и луда, неоснована нада: можда ће ми се ипак једном испунити жеља...

— Знам, умрла је...

— Ах, ни то. Да је умрла, савио бих своју љубав у венац нежних успомена и китио бих сваки дан сећања на њу... Али она је жива, па ипак савршено, неповратно изгубљена за мене. Него, да вас не гњавим много, испричаћу вам шта је у ствари.

Млади човек понова извадио чешаљ, протерао га неколико пута кроз косу и отпочео своју причу.

— Замислите двоје младих људи, чија је љубав почела кад им је било четрнаест година... Управо, њој је било тринаест, а ја прешао четрнаесту... Дивна детиња љубав. Волели смо се дашком ветра, ширином неба, мирисом цвећа. Посматрали смо се, смејали очима, и нисмо ништа друго тражили. Волели смо се тако шест, осам, десет година. Да, били смо већ велики, одрасли, а опет сасвим чисти. Разумете? Ни-ка-да нисам ни помислио да је пипнем (очевидно, не налазећи у брзи-

ни подеснију, нежнију реч за своју мисао, а ипак јасно осећајући — истина, доцкан већ, — отрцаност и тежину израза, он снизи глас, поцрвене и показа неколико пута палцем и кажипрстом радњу која је била далеко невинија него што је могла да значи само реч; био је сасвим дражесан у том часу) а камоли шта друго — избаци и поцрвене још више. — Природно, нисмо увек били заједно. Она је доцније студирала у Прагу, а ја у Београду, али дописивали смо се... И, наравно, журио сам се да што пре завршим студије и да нађем какво упослење: једва сам чекао да будемо своји, вечито заједно, руку под руку... У том смислу, као што је разумљиво, писао сам јој сваки четврти-пети дан писма дуга, пуна чежње у којима сам жарким бојама сликао нашу будућност и тиху породичну срећу. Она ми је одговарала...

Ту воз стаде, а у купе уђе једна гојазна дама и, журећи се да седне, притесни занесеног младића. Он се престрашено загледа у нас и једва се ископрца испод ње. А затим продужи.

— Срећом, убрзо после завршених студија добијем место у фабрици квасца, где и сад радим. Можете да замислите моју радост: ништа више није стојало на путу мојој срећи!... Пожурим одмах и напишем писмо мојој Марији (њој је било име Марија, Марија Квапил, пореклом из Чехословачке. У Прагу је имала тетку.) Јавим јој о свему и изложим подробно цео план: да прекине студије — имала је још годину дана — да се врати у Београд, па да се венчамо и савијемо тихо породично гнездо. Одговор сам очекивао депешом!... Међутим, прође десет, прође петнаест, па и двадесет

дана, а одговора није било. Понова седнем, напишем писмо пун стрепње и забринутих питања, и пошаљем препоручено. Прође нових двадесет дана. Почео сам да ојачавам и да мислим најцрње, убиствене мисли. Но, онда одговор стиже. Писала је да је била у болници, да је сада боље и да се налази на опоравку. Уједно ми рече да ће писати опширно писмо које ће решити нашу судбину... „Шта је ово, Господе?” — питао сам се, љутио, сумњао. Најзад, пошто два месеца нисам добио никаквих вести — можете да замислите мој положај! — решим се да одем у Праг.

И сад долази, господо, оно што ми је живот учинило одвратним, — рече младић и скупи обрве. — Кад сам стигао у Праг, одмах, без предаха и одмора, чак ни честито умивен, потражим стан њезине тетке. За непуних петнаестак минута такси се зауставио пред неком малом, пријатном кућицом, сакривеном у зеленилу. Срце ми је куцало, јер, ипак, ствар није била једноставна... Зазвоним на вратима и причекам, а у себи сам већ замишљао њене радосне очи, вितिце око слепоочница, румене усне и витко тело. Жеље и радости зашумеле у моме срцу као јата пуштених птица. „Драга моја, слатка Марија!” — шапутао сам обузет најнежнијим осећањима и стискао уснице да ми не дршћу... У ходнику се зачули брзи и одлучни кораци, и на вратима се појави један лепушкаст младић, који ме дрско одмери. „Је ли овде госпођица?”... покушао сам да питам, али ме младић изненада прекинуо радосним узвиком: „Здраво, Панто!” (Моје име је, знате, Панта). „Здраво”, одговорим механички, мислећи да јој је то неки рођак... Кад, зна-

те шта је било?... Па то је била моја Марија, тојест није била више Марија, него — не знам како јој је било ново име... Досећате се?... Да, да, мала операција, сасвим мала операција, и од девојке постао младић!... Да, господо, лупнуо ме тај младић по рамену, насмејао се другарски, мушки, чак и некако дрско, без трага забуне или снебивања; понашао се према мени самопоуздано као да сам ја био некаква девојка!...

Сви смо се насмејали младићевој причи. Али он се није смејао. Продужио је тврдим гласом:

— Не можете да замислите то чувство: нешто одвратно, глупо, смешно, жалосно — не, не могу да вам објасним! — пробудило се у мени, и ја сам просто побегао пун гађења, огорчен и разочаран...

Воз стао на последњој станици и ми изишли, и не наслућујући суштину младићеве трагедије.

СЕНКЕ ПРОШЛОСТИ

Човек и пас

Ни мени самоме, у оно време, није био необичан овај догађај. Никакво чудо: рат сам по себи био је пун страшних и невероватних ствари... Али данас, кад многе друге ратне успомене бледе, сећање на њега још је живо и узбуђује ме...

На једном од многобројних напорних маршева које смо имали преко Карпата, требало је да се одморимо. Мене и неколико војника одреде да прокрстаримо десетак километара шумом у правцу нашег кретања, не би ли открили каквог трага непријатељу. Још није било сталног фронта... Између осталих, с нама пође и Миле „Ловац”. Ловцем смо га звали стога што је водио собом једног пса бог зна откуд и никад се нису раздвајали.

Ходали смо неколико сати, посматрали, прислушкивали. О непријатељу није било ни гласа. Сунце почело да залази и ми се решимо на повратак. Прелазећи преко неког пропланка, станемо још једном и разгледамо околину на коју је почела да пада вечерња сен. И док смо тако безбрижно стојали, долете однекуд из даљине метак (ни пуцња нисмо чули) и погоди у леђа нашега Ловца. Он тихо узвикну, окрену се и погледа нас зачуђено. Али одмах затим паде без живота: метак га је погодио у само срце.

У први мах се запрепастисмо и склонисмо с опасног места. Чекали смо у заклону тренутак два, а онда почнемо да излазимо један по један. Нико више није пуцао. Просто, глуп случај!... Из предострожности решимо се да још једном обиђемо цео крај, а команданту пошаљем момка с извештајем. По повратку — мислио сам — покопаћемо несрећног Ловца.

Кад смо пошли, пас, који је дотле збуњено њушкао, као да одједном схвати зашто његов господар остаје, зацвиле страшно и леже поред њега... Да ли стога што су ми живци били напети, или због нечег другог, не знам, али цвиљење пса пробуди у мени ужас: у њему је било нечега толико разуму схватиљвог, а у исти мах толико бескрајно удаљеног од човека, да сам готово побегао с тога места... Никада то нећу заборавити!

Међутим, у непознатом крају ноћ нас смете и нисмо умели да се вратимо месту где смо оставили мртвога друга. Вратимо се зато трупи с намером да га сутра, по дану, потражимо.

Сутрадан смо га брзо нашли. Чим сам угледао пропланак и мртвога Ловца, јучерашњи догађај поново оживе у сећању и потресе ме. Кад смо се прикрали ближе, приметимо где поред њега лежи и пас. Али какво изненађење! Нисмо веровали очима и погледали смо се збуњени: уместо црног пса, кога смо јуче оставили, овде је био пас сиве длаке! „Хекторе!“ — зовнем га. Он диже главу, махну мало репом, али остаде на месту. „Другови, ово је од жалости“ — рече пресенећено један од момака.

У оном тренутку, морам признати, нисам имао

времена за размишљања. Требало је што пре свршити посао и поћи. Одмах предузнем све што је било потребно, да се тужан задатак брзо оконча. Док смо ископали гроб била је већ и крстача готова. На њој је било исписано Ловчево званично име и презиме: Стеван Крњајић... Не знам због чега, али та званичност ме непријатно дирну: зашто нисмо написали „Ловац“ — онако како смо га звали? То би било другарски. Али то ми је само онако синило главом... „А сад да га сместимо, другови“, — рекох.

Но пре но што смо га и додирнули, пас се изненадном дивљином устреми на нас. Хитро отскочимо, те нас не позледи. Стао је предњим ногама на леш страшно искежених зуба. Један од војника покуша да га отера, али пас није одмицао. Најзад војник узе пушку и смири га једним метком. Затим смо брзо обавили посао...

Али доживљај се не завршава овде.

После месец дана, отприлике, истим путем бегали смо пред Русима. Готово да сам заборавио на Ловца. Поглед на пропланак невесело ме узбуди; и одмах сам се сетио свега... Потражим погледом хумку с крстачом. У тмурном јесењем дану све је изгледало некако друкчије. Хумка се слегла, сплетови увеле мокре травуљине поваљени по њему. Изгледало је дивље и запуштено. Бесмисленост нашега живота разгневи ме и растужи.

Наједном, — не, не, то сам добро видео, — из сплета травуљине диже се Ловчев пас! То више није био жив створ, него костур превучен кожом. Мршав, страшан, кезио се одонуд на нас... Нисам

празноверан, али у тај мах, учини ми се да нас је то поздрављала смрт...

Ледени дах ветра прострујао је над нашим главама.

Осмех

Даме, блиставе и лакомислене, закикотале се светлих очију, а млади човек закључио своје, очито двосмислено, приповедање:

— Да, та дивна ноћ остала је у мојим успоменама као светлост која се ничим не да угасити.. За такву радост, господо, било би вредно умрети!

За суседним столом седео непознат човек са великим црним шеширом на глави. Ћутао је на лакћен. Наједном лице му пребледело, а очи добиле необичан сјај.

— Да, тачно је — јави се он снажним гласом окренут веселом друштву, — тачно је то што кажете: да сваки човек има у животу по неку тачку која личи на светлост: ма шта се десило, она сја... А то је, госпође, као неки симбол живота, управо, живот сам, враћен у свој првобитни елемент — огањ.

Сви су са чуђењем погледали у непознатог човека и за тренутак завладала тишина. А он продужио мирно, загледан некуд хладним, непријатним погледом.

— Свеједно је то да ли је та тачка радост или бол — у суштини својој то не мења ствар, јер, госпође, ради се о животу, је л' те, а живот је подједнако у обадва ова вида... Даме се смеше, видим,

али ја ценим и тај смех: он је она дивна варка живота која брижљиво сакрива оно што ће доцније доћи, што заправо мора доћи, јер је потребан само један корак па да живот постане очајна пустош...

Човек је скинуо шешир, метнуо га на суседну столицу, а дуга црна коса просула му се по челу сакривајући на њему широк црвен ожиљак.

— Као што може да буде пружен издајнички нож замотан у свилену мараму, тако и живот може да пружи радост у чаши одређеној да буде напуњена сузама... Уосталом, питам се шта је то било код мене: није ли то био тренутак несреће која ме пратила целог живота, па се најзад појавила у најсвирепијем виду: Не знам. Но рекао сам за живот је то свеједно, а ја сам одавна почео да живим баш тим лудим бесмисленим, бесциљним животом — дакле, моја несрећа се пребацила у својим рачунима и промашила циљ... Хехе...

Човек се насмеја на сав глас. Смех дође сасвим неочекивано тако да даме тихо вриснуше:

— Ах...

— Слушате, је л' те — шта ће даље бити! — намршти човек обрве. — Људска несрећа или срећа, у ствари тајне једнога живота — увек су занимљива прича! Ко то не би хтео да чује?! Ради се можда о каквој галантној пустоловини, можда о једној „дивној ноћи“, можда о једном срцу што плаче негде на мансарди, можда о каквој освети за... или уопште о хиљаду других голицавих ствари згодних за осетљиве ноздрве... Али не, не, ја имам за вас сасвим другу послатицу.

Човек је сад понова узео шешир, натукао га на главу, а сенка од обода закрила му цело лице.

Чинило се, кад је проговорио, да су речи долазиле из мрачне дубине.

Друштво ћутало у очекивању.

— Истина, сваки пут откинем по парче свога срца кад ово испричам — али то није вредно спомена... Зар су срца, дођавола, зато на свету да их чувамо као какву нежну биљчицу, или су зато да се ломе у савлађивању гвожђа!?... Хеј, што смо чудноват свет!...

Него, моја прича је никла у рату. Другде није ни могла. За чудне, мрачне ствари — чудно и мрачно време... „Рат?“ — казаћете ви. — „Какав рат! Рат је прошао — то није више ни занимљиво. Дајте нам нешто ново“. Али шта ја могу! Рат је још у мојој души, у моме срцу, у мојој крви... Тамо се он још пенуша ужаснут, проклет, језиво немиран. Кад посматрате црвени каранфил, ви мислите при том на усне свога драгана или своје драгане; а ја мислим: гле, црвен је као крв... Живот бих дао да тако не мислим... Момче, још чашу, али најљуће!

Искапио је чашу и зашкрутао зубима.

— Где је то било? Где — свеједно. Карпати... Нас десет немирних, жедних крви, десет побеснелих зверова, лутамо ноћу. Шуме, бесконачне шуме, притискују дах својом мрачном тежином, и буде у нама мрачне мисли. Вребамо неће ли се негде на врху планине, или на прозору осамљене куће појавити ватра или светлост — јер то би био знак за непријатеља. Где би приметили такву светлост, гасили би је заједно са животом који би тамо затицали... Кажем, моје даме, били смо крволоци... Не, није потребно да се ужасавате; ни ми се нисмо

ужасавали: наши драги су се у то време нихали на конопцу исколачених очију, због тога што су са страхом промуцали речи: „Па, ми смо Срби”... Момче, још једну чашу, али оне најљуће!

Но човек је није искапио. Одгурнуо ју је.

— Да бих живео, морам да заборавим — живот. Зар то није некаква грешка? Ко је то само погрешио, стотину му... извините, госпође, свестан сам, то је већ крупна омашка: псовати се не сме! А грешке нек иду збогом, грешке треба заборавити и пазити на учтивост. Је ли тако?... Но ја стално заборављам да вас занима моја прича! Извините... Нас десет крволочних зверова шуњамо се ноћу. О појасу бомбе, у руци поуздано оружје, сви дишемо једним дахом. То задовољство ви не можете разумети... Наједном у мраку, у даљини, танашан млаз светлости! Запалио се полако, бојажљиво и остао суморан, трепетав. „Сигнал!”...

Жељни борбе, пожуримо тамо без даха, а мрачне страсти помутиле нам мозак... Хеј, не разумете ви, госпође, како је то кад после борбе, у свитање, посматрате кржаве руке... Рекао сам, чини ми се, да смо похитали тамо. Доскора се бат наших ногу претећи притајио око куће. Кундаком провалим врата (не значи ли то повреду неприкосновености дома?) и упаднем у кућу. У ниској соби, поред прозора клечала нека жена и држала у рукама воштану свећицу. Кад ме угледала, отворила је уста и занемела. „Проклети гаде”! — зарежао сам и треснуо је ногом у груди. Жена се преврнула наузнак без гласа, а свећица је пала врх темена. Слабашни пламичак помодрео као цветак и тек што се није угасио. Узео сам свећу, закло-

нио је руком, а поглед ми пао на кревет. Тамо је лежало, госпође, једно дете, једно лепо женско дете и умирало. Дигао сам свећу изнад главе, а девојчица отворила широм своје крупне очи — можда је мислила да види оца, не знам — насмешила се на ме нежно и издахнула... Тренутак је био чудесан: као да је нечија рука бацила белу ружу у локву крви... Видео сам ужасних ствари у животу, то ми можете веровати, али ниједна није тако дубоко сишла у моје срце као тај дивни детињи осмех у томе часу...

Човек дигао руку до чела, и цедио реч по реч:

— Изишао сам напоље једва се задржавајући на ногама, а кад су ме другови запитали шта ми је, заурлао сам, заурлао сатански... И тако ето тај осмех носим кроз живот као запаљену буктињу и живим, видите, живим. Покаткад само, као ово сада, откинем парче срца и — ништа више...

Друштво је ћутало под тежином суровог утиска. То је трајало неко време, а онда све опет пошло као и раније.

Смрт непознатог војника

Негде изнад села, у предвечерје, одјекнуо пуцањ. Аница Крушчић, седећи на ниској дрвеној скамијици, узетих ногу, заклатила главом лево и десно.

— Свети Сисоје, опет пуцају, сила их Божја сатрла... А мога Јеврема нема. Ко зна где ли му, јединцу, Швабо ископа гроб!...

И пошто поћута мало мрачна лица, досећајући се нечега, бризну у тиху отегнуту запевку, као да мртваца отпрати. Унучица, дете кривих ногу и мршаво, догега до старице и наслони јој главу на раме.

Напољу, у сумраку, опет плануо пуцањ. Над потавнелим и тешким шумама журили се облаци љутито и дивље. На равницу падала црна, влажна сен. У собу ушла млада жена и чврсто замандалила врата.

— Пуцају, — рекла не осврћући се на страну. — И данас су прошли возови пуни војника, Мађара...

Сагнула се потом до старице, чије је лице било мрко као земља, па шапнула:

— Сви беже! Кажу да је Аустрија срушена... Старицу је давио кашаљ.

— Логоши и зеленокадровци се услободили, и-

зишли из својих скровишта, па отимају од света где год стигну, — продужила млада, скидајући обућу. — И јутрос су убили једнога насред пута. А ноћас, чула сам, сељаци ће да чувају село...

— Годину дана прође како од Јеврема не добисмо гласа...

— Доћи ће и он, мајко, — рече млада — тек почели да се враћају с фронта...

У соби се смрачило сасвим. Прозорска окна се белела као слепачке очи. Поред куће се зачу тутањ нечијих ногу и глас кратак, престрашен. Пуцањ паде у близини. Дете се уплаши и сакри иза матере.

— Убише некога! — шапну млада жена престрашено.

— Затвори капке, — нареди старица. — Свети Великомучениче...

*

На Н-ској станици стаде задуван воз, дугачак, крцат војницима. Из њега се муком измигољи инвалид Јеврем Крушчић. Цесарски инфантериста се враћао кући, пошто је једну ногу оставио у Галицији „за славу и величину” Аустрије и Мађарске, заједно са друговима чије су се регименте растуриле и безглаво бежале са Шкумбе, Дњестра и Соче... Жмируо Јеврем у пригушену светлост дана, и закорачио неодређено и неодлучно.

Воз затутњао поново и побегао, остављајући иза себе лепршаву траку дима. Вране заграктале над усамљеном станицом, а на пустом друму, у сумраку, Јеврема спопаде очајање и страх пред мрачном празнином.

Танка нит његовог селца била је још далеко и чекала на њега зачађала и заборављена. Јеврем је шантуцао дрвеном ногом; иза њега је остајало Н-ско сајмиште где је још пре четири-пет година продавао сељацима кожухе извезене свилом и у-крашене огледалима.

Покретом очајна човека забацио Јеврем крушне торбице, које су му висиле с леве и са десне стране као два пребијена крила. Здрава нога се журила и копрцала као животиња жељна живота; дрвена нога једномерно је лупкала, неосетљива и туђа...

Задуван, Јеврем стао, обрисао ознојено чело и махнуо прљавом крпом по ваздуху. Над главом су лебдели мрки, црни облаци, а мрак се спустио ниско на травку и камен.

„Шта ће бити, — помисли он, — ако не нађем више ни жене, ни детета, ни матере, него ми кажу: Све ти је поумирало, Јевреме, брате рођени! Или: Јевреме, комшијо наш и пријатељу, куд си пошао? Зар ниси чуо да се Марија преудала?“...

Поцепани шињел дрхтао на Јеврему. Чинило се као да је Јеврем јецао...

Село се расплинуло у мраку и прилегло за земљу као роб. На улазу, кумова потлеушица збила се испод ораха изнад кога се спустило небо пуно мрачне тежине. Јеврем застаде пред вратима и хтеде да куцне, али се трже. Учини му се, ако је дирне онако дотрајалу и нахерену, да ће залелекати као рањеник. Окренуо се, па тихо, као робијаш, пође стрмином у село.

У сусрет му се ваљала маглуштина смрдљива и прљава прождирући последње знаке живота. У

њој одјекивали непознати гласови претећи и бесно. Мраком протрчале црне прилике и, дахћући као прогоњене звери, ишчезле. Јеврем начуљио уши и почео опрезно да тапа.

Кад се из мрака помоли његова кућица, сва црна, он задрхта. Застаде под прозором да поврати дах и умири срце: да ли ће га познати? Узбуђен, подиже руку да удари шаком о даску. Рука остаде у ваздуху очекујући.

У том тренутку блесну однекуд оштра светлост и нешто га лупи по глави. Јеврему застаде дах и осети како га крв облева. Хтеде да викне бар једну реч, али душа се откиде и оде у замагљену и туробну ширину.

Над селом се укрштали гласови дивљи и престрашени.

*

Ујутру, кад се замуљени дажд светлости просу, Јевремова жена отвори врата и цикну ужаснута: пред њима је лежао непознат, брадат војник, без ноге, мртав. Без даха отрчала сеоском старешини и јавила случај.

Кад сељаци натоварише на кола „непознатог“ војника, укоченог и крвавог, старица, крстећи се, прошапута:

— Великомучениче, а нашега Јеврема нема...

Мушкарац

Сав бео од снега, Глигорије прекорачи преко прага и, жмиркајући, затвори иза себе врата. У недоумици дуну као ковачки мех, погледа у цокуле, и, у малој собици, зачуди се сам себи колики је велики порастао. Собица је била топла, чиста, а прозори, завејани снегом, пропуштали пригушену светлост. Поред земљане пећи седела млада жена и дојила дете.

Пошто поздрави, Глигорије прислони пушку уза зид, отресе снег са капе, стењући без нарочите потребе, као што то чине млади сељаци кад раде какав посао. Жена, навикла већ на посете војника, климну главом и рече на руском да спрти торбу; но пошто је он не разумеде, објасни му покретима, смешећи се лепим мирним осмехом. Глигорију се одмах свидела млада жена, па и он развалио уста у неспретан осмех.

— Молоко, — рече јој затим, једну од неколико речи које је био научио маршујући Галицијом.

Жена му одговори меким гласовима, али он је опет не разумеде, него се понова насмеја, седе на столицу и широко растури ноге.

— Зима, — рече јој подражавајући руски нагласак, и показујући руком на завејан прозор.

Она направи снужено лице и заклима главом.

Глигорије ју је посматрао са нескривеним задовољством: мали прђасти носић, усташца свежа, очи плаве. Уздахнуо дубоко, наслонио главу на руке и посматрао иконе поређане по зиду. Познати ликови светаца испоснички натмурени, сетише га куће, родитеља, села. Глигорије се закашља, као да хтеде зауставити плиму осећања која се родише, и топну ногом о земљу стресајући капи воде од отопљеног снега.

Дете, пошто се надојило, испусти дојку и окрену главу ка непознатом војнику. Мала црвена уста, још мокра од млека, била су отворена и личила на распучену вишњу. Глигорије се нагну детету, пукну језиком и крупним, снажним покретом дотаче се детињег образа:

— Цццц...

Дете се насмеши и загњури главу у материна недра. Млада жена се диже, подиже дете и, неочекивано, утрапи га у руке Глигорију. Изненађен, сметен, он прихвати дете, подиже га у ваздух у недоумици шта да ради. Пуцкао је опет језиком, подражавао птичији глас и мијаукао као какав стари мачор. Од његовог крупног гласа дете се, наравно, одмах расплакало.

Жена донела земљану зделу пуну млека и велико парче кукурузног хлеба; узела дете и показала главом Глигорију да се прихвати јела. Гладан, он је послуша и наднесе се над зделу.

У собици ватра пријатно пуцкала, а млада жена гугутала детету. Напољу беснела мећава. Сагнутом над зделом топлог млека, Глигорију почело бивати тужно: да ли ће он икада доживети да имадне жену и дете, и да овако седи уз топлу пећ, слу-

ша пријатно пуцкање ватре и деље држалице за мотике. Тек му је деветнаест година, истом започео да живи, и — рат...

Жена прекиде ћутање. Рече нешто од чега је Глигорије разумео само то да је и њезин муж на фронту, и да је млад и висок као и Глигорије.

Забављен јелом, разнежен сећањима, Глигорије је слушао њен пријатан глас и чинило му се да га одавна зна и да га је одавна волео.

Кад је свршио с јелом, обриса рукавом уста и окрену се према лепушкастој женици. Одмах уз његова колена била су и њена. Посматрали су се ћутке, осећали додир колена и потајно се узбуђивали. Крв је шумела као ветар у младо пролеће. Глигорије спусти руку на њено колено и не смеде да дигне очију. Сматрао је да треба да учини какав мушки покрет, јер се то у оваквој прилици наметало само од себе. Другови су му причали да се жене увек доцније ругају мушкарцу, ако их не дирне кад је у њиховом друштву. А он је већ био момак од деветнаест година, војник поред тога, и заиста би био „тикван” да не искористи згоду. Стварно, требало је нешто учинити. Лице му се зајапурило као да је дувао у пећ, а зној га почео облевати.

Не дижући очију поклопи њену мајушну шаку својом ручердом и осети као да држи под руком престрашену птичицу. Уши му заглухнуле, тутњало у глави, али требало је ићи напред сад кад је започео.

Млада тепала детету и није отимала руке. Лице јој било дубоко сагнуто, а прамен косе спузнуо између обрва.

Глигорије јој стиште руку и осети како му срце снажно удара. Она подиже главу и упре у њега уплашен поглед. Блед осмех стојао јој на уснама и молио. Глигорије неспретно заклимао главом и засмејао се стењући:

— Хехе...

Осети да је положај сасвим глуп, и као у неком очајању рече јој изненада:

— Харашо!

И при том је показивао главом на постељу, али потпуно збуњен и без одлучности.

Жена извуче руку испод његове и диже се престрашена.

— То је грех, то је грех...

Дигао се и Глигорије, протеглио се нерешљив, неспретан, осећајући све више „да од свега неће бити ништа”... Али ипак покуша још једном. Обухватио је око паса и у малом магновењу, пољуби је у нос. Млада жена, немоћна да се одбрани, уплашена, тихо зацвиле.

Глигорија то порази.

„Не ваља” — помислио одлучно.

Стојао тако држећи женину руку, поправљао фишеклије осећајући како се приближава неизбежан тренутак када неће знати шта да уради. Женине сузе су клизиле образима и падале на дете. Носић јој постао сасвим црвен.

Глигорије уздахнуо, обесио руке и постојао неко време, дувајући на нос као на свиралу. Потом се макну споро, забаци торбу на леђа, узе пушку. Ћутећи пружи јој руку, гледајући је у косу.

— Опростите, — рекао јој затим, и окренуо лице.

Она подигла уплакане очи. Биле су као кад се сунце прокрада кроз гране. Глигорије затресе срдечно малом ручицом и пође вратима. Она га задржа. Узе са стола преостало парче хлеба и тутну му у торбу...

Кад Глигорије искорачи, напољу га дочека снежна мећава. Трубач је сазивао раштркане војнике.

Кајање

— Био би нарочито занимљив посао испитати душе нас васпитаника светског рата, шта је остало у њима од свих тих страхота, и какве је видове узео тај живот стешњен у подсвести нормалног човека?... Питао сам се често пута, има ли и трага каквом кајању, грижи савести или ма каквом другом пребацивању за све оно што је учињено у приликама које су стајале изнад нас?...

— Трагати за одговором, било би смешан посао... Па ипак признајем, то је питање које збуњује. Међутим, одговор се може дати на оно што је најбитније: ако вас је непријатељ напао и запретио да уништи вашу земљу, понизи народ, ви ћете се бранити, наравно. Не видим, дакле, разлога за неко кајање ма шта урадили у таквим приликама...

— То је тачно. Али замислите људе који су се морали борити у туђим редовима лишени тога племенитог подстрека; људе чије су борбе биле без тога пламена родољубивог заноса; једном речју, људе који су под силом притиска имали да гину противу својих уверење националних и етичких, и над чијим гробовима је остало од свега само презриво ћутање?... Разумете ли ме?

— Да, да... То је био један од вечитих сукоба заблуда и стварности историје.

— Ту, видите, могло је бити случајева о којима говорим.

Човек који је то рекао, нагнуо се према своме сабеседнику, и као да је хтео да још нешто дода, подигао руку, али онда ју је полагано спустио и затресао главом.

Неко време ћутали су обојица.

Била су то два господина, средовечна, проседа, налик на многе друге људе који после шетње седну на клупу, у парку, да се одморе, посматрајући Саву како лена и тешка протиче, дубоко испод њихових ногу. Над главом шуштало лишће које је почело да жути...

— Своме животу, стварно, дугујем много — продужио први сабеседник. — Нештедемице ми је открио своја недра... Па ипак, кад се сетим најзначајнијих тренутака мога живота, налазим да бол и радост, у равној мери, стоје раме уз раме... Пре свега — моја младост! Све у животу можете двапут доживети. Младост само једном. А она је у мене била испуњена ужасима рата... И кад размислим сада о тим страхотама — о чуда! — хтео бих још једном да их проживим — разумете ли ви то? — ма како кржаве биле... ради младости!

Други сабеседник се тужно насмешео.

— Само један од тих доживљаја не бих могао да издржим понова — настави први. — И о њему управо хоћу да причам...

Сенка и светлост поигравали су на лицима двојице сабеседника. Стазе парка биле су пусте.

— У пролеће девет сто шеснаесте били смо на положајима недалеко од малог галициског места Отиније. Освануо први дан Ускрса. Леп пролећни дан сав у рађању меких, нежних и млаких мирисавих клијања. Ви, рођени и одрасли у граду, нећете никада моћи да осетите душу рађања младог пролећа, како би рекао Метерлинк. За нас, који смо рођени у селу, пролеће је заиста тренутак обнављања: у пролеће, у нама, све ствари добивају највиши степен своје вредности и постају хор невидљивих али силних гласова који буде, дижу, зову у живот... То јутро кад се сунце — огромна семенка живота — помолило пред нама, иза руских положаја, још у разређеним парама, које су се дизале са земље, мене је била обузела нека прайсконска, дивља жеља да искочим из рова, да потрчим и да викнем у небо из све снаге. Не да викнем... да букнем, да ишчилиим, да нестанем сав у том празничном вриску! ...Додајте томе још — продужио сабеседник тишим гласом — и сећања на ускршња празновања која смо понели из дејних дана, разнежени сеоском идилом и мистиком кућних, можда и паганских, обичаја, па ћете разумети моје душевно расположење које сам имао. Тишина; нигде ниједан пуцањ да прасне... Смрт је ћутала у часу великог рађања!

„Наједном, један глас следи моје одушевљење: „Гледајте га, мајку му његову!“... Окренуо сам се. Био је то један од оних ратника обраслих у браду, подивљалих, жедних крви, који су по цео дан вребали на пушкарницама не би ли се помолила из рова глава којег противничког војника, па би га гађали као дивљач. Очи су му опако

блистале оним непоколебивим миром од кога се човеку крв леди.

Погледали смо кроз пушкарнице. На руским рововима, удаљеним око пет стотина метара, оштро оцртаи на светлој позадини, видео се један војник. Стојао је раширених руку као да се радовао изласку сунца. Било је нечег дирљивог у тој слици... Знао сам шта ће се десити и спопаде ме потајни ужас. Укочен, лишен снаге за икакав покрет, посматрао сам припреме брадатог војника. Он је брзим, мачјим покретима, као што ловци чине кад угледају зверку, узео пушку и нанишанио страшном сигурношћу... Прођоше тренутак-два у напетом очекивању. Чинило ми се вечност. Проживео сам нешто што се не да речима исказати. Можда сличне тренутке проживљавају на смрт осуђени у очекивању кад ће осетити на врату хладно и ужасно сечиво гилљотине. Можда. Али никада ми није била јаснија свирепа стварност, ни непојамни факат: убити човека! као у томе тренутку. Стојао сам под тим страшним притиском без моћи, разума и покрета, уцвељен и разочаран у дубини свести о позиву и величини човека... Но шта сам могао учинити? Пуцањ је праснуо. О, тај ужасни пуцањ на човека у осветку ускршњег дана!... Нагло, свирепо ослобођавање притиска, покида ми живце и мени се смрачи пред очима. Чуо сам још само смех брадатог војника: „Тај неће више на ваздух”... Ето, то је тренутак који никад нећу заборавити, и због којег се кајем што нисам био присебнији, што нисам на неки начин спречио...

— А онда би вас као сумњива стрељали...

— Могуће.

Обојица су заћутала. После извесног времена један од њих је рекао:

— Подне... Ручак.

— Ручак, — одговорио други као његов одјек.

Заробљеник

Јесен. Магле пале ниско, потоци отежали мутном водом...

У градићу Б. пазарни дан. Људи у гуњевима или кожусима, мрки, ћутљиви, дотерали марву, па држећи за крај конопца, стојали жваћући дуван и очекујући купца. Под шатрама поређани кожуси са огледалцима и ишарани црвеном и зеленом свилом, двојнице свирале украшене црним гранама, шампије са разнобојним ћинђувама. Деца с ћерданима од куваног кестења, трбушаста, бледа, у дугим кошуљама, задивљено посматрала изложене играчке. Средином вашара крстарице жандармске патроле с ножем на пушци и зеленим перјаницама за капом.

У колима некада црвено обојеним, и ишараним плавим и жутим пругама, седео Јован Калаба са женом. Омршавели коњи извлачили сено кроз шараге и грицкали. Јован, натуштен, шубаре навучене до ушију, пажљиво одрезивао кришке кукурузног хлеба и јео присмачући сув куван грах. Жена, Анђа, забрађена црном марамом, бледа, набрана лица, тупо посматрала свет.

Пошто се најео, Јован се дотакао њеног колена и показао главом на јело.

— Узми... А где је боца?

Жена нађе боцу с ракијом, извади запушач

од перушине и пружи му уздишући. Сељак растера укрупљене бркове лево и десно, подиже боцу и заклокота. Јабучица му се дизала и спуштала равномерно, а очи непомично гледале у небо. Кад отпи, замрси рукавом бркове, па, пружајући жени флашу, понуди је понова:

— Узми... Нема се шта жалити. Рат је рат, а није ни наше дете само... Милиони су тамо... Па шта? Што је суђено од Бога, биће... А овако копнити, венути — није паметно.

Затим, пошто поћута, обазре се лево и десно, па жмиркајући црвеним очима, наже се према жени, држећи парче проје међу прстима:

— А то што смо чули, да је наш син пребегао у Србију, — хвала му! ...И ја бих то урадио! Видела си шта се ради од нашег света...

Покупио мрвице хлеба на длан, посматрао их неко време, па кад их сасуо у уста, рекао намрштена лица:

— Пси!

Затим навукао шубару још јаче на лице и погурен заћутао. Жена га посматрала очима налик на кошчата дугмета и стезала уснице. Купци и продавци узвикивали вашаром, погађали се, али све је било као у пригушеном очекивању некаквог изненадног страха.

— Но, а сад још цмиздри — рече Јован наљућен, пошто примети да му жена плаче. — Зашто сад плачеш? — и испружи руку с дланом окренутим горе. — Овде, видиш, свакоме је записано, — показивао он прстом на жут, жуљевит длан. — Да, то ти ја кажем... И шта сад? У црну земљу, на силу, не можеш...

Жена брисала сузе које су јој се слевале у углове усана.

Наједном забрујало сајмиштем:

— Иду србијански заробљеници!...

Настала трка. Све је хтелo да види заробљенике Србијанце.

Иза угла неке гвожђарске радње изби четица људи, опкољених аустриским војницима. Уморни, поцепани и намргођени.

На сајмишту настала тишина. Чуо се само топот многих цокула.

Јован и његова жена дигли се и посматрали из кола. Сетка жалости прелетела им преко лица. Мислили су на свога сина. Заробљеници дошли савим близу, и јасно се распознавало свако лице. Било је младића и стараца.

Наједном Анђа се заклати и завика слабим гласом. Јован, загледан у војнике, није чуо. Видео је само како она искочи из кола, потрча заносећи се и како се обеси о врат једноме од заробљеника. Човек, кога је загрлила, одугрну је и окрену главу. Јован препознаде сина, наслути шта је, и спопаде га очајање. Скочи из кола и он, заплићући се у дугачак кожух, потрча жени и завика:

— Јеси ли полудела?...

Зграбио је за рамена и посматрао исколачених очију, преклињући. Али жена није видела тога погледа и викала је промукло:

— Наш син!...

Јован треснуо жену песницом у лице и она замукла. Потом дигао главу одлучан и блед. Но све је било доцкан. Војници стали, а команданту пришао један од жандарма који су били у пратњи.

Нешто му је саопштавао. Затим пришао заробљенику и посматрао га тренутак.

— Познајеш ли ме?

Војник га погледао презриво.

Смешећи се претећим осмехом, жандарм приђе ближе, откопча му блузу и показа прстом на ожиљак.

— А ово?...

Млади човек је ћутао. Кратак, тужан поглед бацио на родитеље и оборио главу.

Жандарм рапортирао команданту:

— Никола Калаба, син Јованов из Уштице, војни бегунац...

Официр пребледео од беса, зашкргутао зубима и издао наређења.

Јовану одмах постало све јасно. Узмучи се: шта да уради? Тражити, молити, преклињати било је исто што и оптуживати. Није смео ни да погледа на ону страну куда су заробљеници отишли; нека далека нада је још живела: можда ипак неће...

Жандарм га гурнуо кундаком:

— Врати ли ти се син? А!...

— Боже сачувај, — одговорио Јован и поцрнео у лицу као земља. — Није он то...

Жандарм се насмејао круто:

— Дођи ћемо ми по тебе, ако буде требало... Не одмичи се од куће.

Сељаци стојали око Јована и жагорили. Питали га нешто, али он није одговарао. Подигао жену која је лежала пребијена мрачним слутњама. Њој ништа није било јасно: зашто ју је син одгурнуо, зашто ју је Јован ударио? Ношена на рукама, ви-

дела над собом мутно небо и растужено, потавнело мужевљево лице. Није смела да проговори.

Колима приђе комшија из села и шапну Јовану, гледајући у коње:

— Никола?...

Јован задрхта, диже главу и погледа га замућеним очима.

— Пусту, човече...

Махнуо обема рукама, извадио пешкирче и обрисао чело. Стојали тако поред кола ћутке. Дан тежак и влажан, наднесен над земљом, тамнео. Људи безизразних очију личили на ране.

Јован осетио у срцу пустош, наслонио се леђима на левчу и уздахнуо. Лице му било растужено.

— Јад, — рекао комшија тихо, оборених очију, и разгонио опанком воду из локве. — Јад, мој брате...

— Отићи види шта ће да буде, — простењао Јован и скинуо шубару.

Комшија бацио хитар поглед око себе, климнуо главом и брзо се изгубио иза куће. На њему се клатио црн похабан гуњац.

Ноћ се брзо згушњавала. Сајмиште опустело, а варошица још тињала последњим знацима живота. Јован чекао, жут и замршене косе. Жена седела у колима, јечала и клатила се лево и десно... Најзад вратио се комшија. У сумраку, очи му се нису виделе. Одмахнуо само руком и ћутао.

Јован је разумео. Уосталом, шта је и очекивао? Знао је шта чека војне бегунце ухваћене у непријатељској војсци... И то сазнање, које је постало одједном лако схватљиво и природно, притули у

њему бол и разреши га некакве ужасне море. Сабрано упрегну коње и седе с комшијом у кола.

Жена је закукала позади у колима, схватајући нејасно да се нешто страшно десило. Комшија седео поред њега мрачан и нем. У Јовановом срцу место бола било само неког неодређеног чуђења које га ужасавало: оставља своје дете да га убију, а он ни да му прискочи у помоћ, ни да му каже бар реч утехе...

Горе од смрти

Неугледан, мален, разрок — не зна се откуд је и како доспео у тамницу међу оне који су били обележени као велеиздајници и опасни непријатељи аустро-угарске царевине. Нико га, уосталом, није ни питао ко је и откуд је, јер сви су однекуд веровали да је он случајно запао међу њих било некаквом административном грешком или на који други начин, јер нико није ни на тренутак помишљао да је то могао бити човек од дела — велеиздајник.

Непознати човек као да је осећао то прећутно омаловажање, па озлојеђен, увређен, браде наслоњене на колена, ћутао у мрачном углу као да је очекивао да дође његов тренутак. Његово бело чело чудновато је одударало од црне ускуштрене косе и изазивало осећање немоћног пркоса.

Рано изјутра, сунце још није било додирнуло врхове штурих, камених висова, а сужњеве постројише у пространом поплочаном дворишту и почеше да их прозивају. Једно за другим одјекивала су о бедеме тврђаве прозивана имена, а људе су одвајали из гомиле и постројавали их уза зид. Сви су били свесни шта их је очекивало: већ треће јутро понављала се иста сцена: стрељали су људе, а затим лешеве товарили у кола и одвозили некуд.

Младо летње јутро тек наговештено слабом дашком клизало је са висина. На једна од споредних врата уђоше са треском војничка кола још крвава. Пошто се зауставише, настаде гробна тишина. По нарочитом одобрењу заповедника тврђаве, осуђени су могли да се исповеде и приме последње разрешење грехова земаљских... Свештеник је вршио свој посао.

Доласком новог дана у осуђеницима се будио живот. Што јасније постајала неизбежност смрти у њима се све више будило осећање мржње помешане са страхом пред последњим тренуцима. Очи које су испочетка жмиркале у нерасвањеном јутру, добивале су одређен живот и светлцуале унезверено, везивале се за сваки покрет, за сваки безначајан предмет, за сваку сенку, као да су откривале тамо нову вредност живота.

Са шкрипом и цвиљењем отворише се огромна тврђавска врата, а кроз њих уђе одред војника у сивим походним униформама и под ратном спремом. Војници уђоше брзим и тешким кораком, а предводио их је млад поручник, на коњу, нишући се у танком пасу као влат траве. Стадоше на сред дворишта, учинише, на команду, још неколико покрета и укретише се као зид бесловесни и неумољиви. Њима преко пута стојало шеснаест на смрт осуђених, осенчаних љубичастом сенком зида. Сукобили им се погледи неми, загонетни и неодређено се распинули у свежем јутру. Коњ је био немиран и рогушио се ушима.

Један од подофицира прочита поново имена свих осуђених, а кад заврши, неко међу њима заплака...

Фелдвебл, оспичав и плећат, строго зашилених бркова, са четири војника приђе осуђенима да им завеже очи. Неки су то дозволили, а неки презриво, ћутке, одбијали главом. За тренутак био и тај посао готов.

На команду војници дигосе пушке и опалише плотун. Неки од стрељаних се повише напред, без гласа, полако, мучно, и скљокаше; неки јекнуше и падоше пуном дужином на калдрмисано двориште. Неколицина још стојала нема, страшних очију. Али нови плотун плану и све се сврши кратким крклањем и уздасима.

У том тренутку сунце изиђе, а модра сенка одлепрша са лешева у ваздух.

Паде одмах заповест да се лешеви товаре. Кола се примакоше ближе, а војници за то одређени падоше се на посао. Дизали су леш по леш и бацали га у кола као дрва. Главе су трескале о даске тупим, потмулим звуком.

Наједном зачуо се дубок глас:

— Лакше, марво!...

Учинило се као да је неко од стрељаних проговорио. Сви са ужасом погледаше у крававу гомилу. Али тамо је било ћутање.

Фелдвебл се хитро окренуо осуђеницима који су од ужаса стојали позади и посматрали приказ. Прилазио им је лаганим кораком, свесан своје моћи, мерећи их дивљим погледом.

— Ко је то лајао? — упита гушећи се сваким слогом.

Нико се није јављао. Поручник упро у њих поглед суморан и таман. Над људима је лебдео дах смрти.

— Шта, нећете да кажете? — заурла одједном фелдвебл, и одмах потом засмејао се крволочно: — Хахаха... све ћу ја вас пред цев!...

Поручник притерао коња, љуљајући се лагано у пасу.

— Ко је то говорио? — упита и набра обрве.

Из гомиле изиђе мали, непознати човек и стаде пред поручника.

— Ја, — рече кратко, гледајући га разроко у очи.

Сви се запрепастили. На тренутак настала гробна тишина. Негде у даљини чуо се цвркул птица; крв је капала између дасака и ударајући о камену плочу одзвањала двориштем... А онда војници потрчали са свих страна према маломе човеку. Поручник дигао руку у рукавици и зауставио их. Наређи да му човека доведу ближе. Непознати приђе охол и поносно.

— Зашто сте то рекли? — упитао га поручник оштро, и одмах додао: — И ви очекујете милост, слободу?!

Мали човек подиже разбарушену главу, испрси се, па дирљиво бедан у своме ставу, рече реч по реч, као да цеди дуго кувани отров:

— Милост? Слободу?... Не, — махну главом.

— Ја то очекујем само: или од смрти или од српске војске...

Лице му се нагло изменило као лист кад изгара на пламену.

Људи унезверено погледаше у поручника. Али он се, за чудо, само насмеши.

— Фелдвебл Мор! — викну фелдвебла. — Измлатите ово ништавило; штета је за муницију...

Понижен, непознати човечуљак врисну и зграби коња за вођице, али га Мор, заценут од смеха, тресну пиштољем по темену; он се без речи изврну на земљу, мален, ситан, као врећица...

Потом су даље наставили посао.

КРУГОМ ЖИВОТА

Дозив из непознатог

Тек што смо стигли до прве колибице на планини и поскидали торбе с леђа, а месец се помоли иза врха. Наднео се над мрачну долину крупан, без сјаја, као стинут, а месечина се просула тиха, невесела. Из дубине допирао хладан дах.

— Но, пријатељи, нисмо се преварили што смо предузели овај пут, — рече један од сапутника и подиже руку у вис. — Погледајте ове лепоте: звезде... месец... бесконачност. Па ова величанствена тишина; само што славујев глас броди по њој као сребрни чун....

— Да су ти, драги мој, табани поднадули од пешачења овако као мени, био би мање песнички расположен, — одговорио му жалостив глас неког дебељка.

Сви смо се насмејали.

— Било би занимљиво знати шта ли то саопштава славуј, — јави се тих, замишљен глас. Погледали смо сапутника који је то рекао. Он, миран, нујног осмеха и коса палих по челу, продужио: — Да, јер то није без неког смисла... Чујте га само!...

Човек подигао прст као да нас утишава, и ми ућутали. Заиста, чинило се као да је у славујевој песми било нечега.

— Јесте ли чули? — упитао нас шапатам и

пренесе на нас некакав немир. — Шта ли значи то певање?

— Зна се шта... Пева некој далекој драгани... Зове је... Живот хоће да се обнавља... Ето шта.

— Можда је и тако, — потврди скромно човек. — Али ја бих хтео да знам шта се догађа у тој сили рађања, у тој жудњи за обнављањем... И ми смо подвргнути истом закону, зар не, али колико је он по својој унутрашњој страни необично богат, чудесан!... Ви кажете, на пример, „славуј пева” и одмах замишљате нежна, вилинска љубавна осећања... Но, да ли је суштина славујевој песме то? Није ли она у ствари нека чудновата, нама непојамна, патња налик смрти; неки бол који се разапиње сам у себи у суровој нужди рађања, без нежних осећања која ми замишљамо; — уопште, не изражава ли он својом песмом нешто другог, нешто што је нашим осећањима савршено туђе и непознато?... Дакле, видите, — јер, несумњиво, мора да постоји некакво јединство, нека средишња тачка где се састаје све што живи, или, тачније, откуд све полази: нека тачка великог ћутања... Тамо, у тим дубинама, мора да је све јасно и без узалудног загрцавања наших речи...

Онај са поднадулим табанима примети:

— Па ви сте као некакав филозоф.

— Ах, филозоф, — снужди се приповедач. — Нисам... Ја само посматрам живот.

— Значи, имате неког дубљег разлога за такво схватање?

— Имам... то јест, како да кажем... имам: али то су ситнице за некога другог. Схватате ли: оно што је за мене веома, веома значајно (уосталом,

људи и о најочевиднијим стварима имају различита мишљења!) други ће се једва осмехнути на то. И отуд ја нерадо износим доказе за своја схватања... Шта рекох — доказе! Нису то докази, то су, то су... не знам ни сам... то су више шапати из непознате дубине живота, него докази.

— Охо!

Почео нас је занимати чудновати сапутник, о коме дотада нико није водио рачуна, па се збијемо око њега. Он се доброћудно насмешио (па ипак нечег скривеног било је у том осмеху), растресе прстима косу, при чему се предео око слепих очију повећа, и загледа се у месец који је с планине вребао као огроман, бакрени паук. При погледу на тај неми, далеки свет, подиђе нас лагана језа.

— Као да прислушкује шта разговарамо, — насмеши се приповедач и показа прстом на месец. — Уопште, зар нисте приметили да у природи, ноћу, све ствари постану као жива бића?... Али да продужим. Ради се, да вам одмах кажем, о једном петлићу... Смешно, је ли? Па ипак занимљиво је чути шта је било... Лане, негде у ово доба, решим се да заноћим у подножју једне од наших планина, јер сам хтео да рано изјутра будем на врху. Домаћин, неки сељак, пође да ми спреми вечеру и ухвати два петлића. Петлићи, пилад још ни пропевали нису (ово је, пазите, важно) закрештали тужно и отимали се. Сељак, вичан послу, не мичући ниједном цртом на лицу, замахну секиром и једноме од петлића отфикари главу. Труп се у грчу пребацио неколико пута у ковитлац и батргао, а млаз крви шикљао из танког вратића. И управо да замахне секиром, а други петлић се нека-

ко измигољи из руке и не журећи, некаквом чудноватом, рекао бих мудрачком спорошћу, доскакута право преда ме. Стаде, погледа ме својим загонетним очима, изви врат и запева, запева одједном журно, из свега грла! па још једном, па још једном! Гледам чудноватог створа, не могу очију да скинем с њега, а некакав потајни ужас поче да ме спопада. „Шта је ово?” — мислио сам неприсебан, са осећањем какво вероватно мора имати човек који се ужаснуо пошто је сазнао некакву непознату, тајанствену истину. Просто ме нешто удари у груди!... И док сам се прибирао од чуда, сељак брзо достиже петлића, зграби га па и њему отсече главу. Кад сам видео крв проливену по трави, постало ми јасно: па то није био петлић; то је био живот који је хтео да се појави, да пропева пре него што ће се угасити; — живети, значило је ваљда то: изићи из непознатог, тајанственог ћутања, ослободити се мрака у коме су рађања живота била још у сну... Бог зна! Било како било, тек ја сам осетио да је то био глас који је допреса прага једнога од непознатих светова, али глас који је узалудно дозивао: нико га није разумео.

И, верујте ми, господо, мене обузе чудновата, неисказана жалост: — на дохвату наших руку живе светови — мислио сам — а ми ништа о њима не знамо. Путujemo из вечности у вечност, далеки, туђи, непознати једни другима... Отуд видите и овај славуј: саопштава нешто... Но да ли је то песма, и да ли она то значи, питање је, господо...

Приповедач је нагло ућутао, посматрајући нас светлуцавим очима. Као да му је осмех лебдео на уснама. Али нико му није одговарао.

Месец се полако одвајао од планине и постајао све сјајнији. Ми смо, сањиви од умора, од звезда у бесконачности, и потајног страха од непознатих дубина живота — убрзо потом заспали.

Човек без завичаја

Упознао сам га на једном од оних путовања која се предузимају да би се нашло упослења: без паре у џепу, с ципелама преко рамена, у неодређеној нади.

Његово лице, допадљиво, обрасло длачицама, било је бледо и, кад је ћутао, имало печат загонетне озбиљности, која се чини суморном. Али кад је говорио, свака његова реч била је праћена радосним осмехом који је осветљавао цело лице. Разговарао је радо и интелигентно; био је од оних људи који ствари наслућују више него што их са знају.

Лежећи у неком стрништу, које смо претпостављали сеоским кућама, слушали смо звонку песму славуја и посматрали звезде. Мирис земље лебдео је око нас тежак и слadak.

— Кад би било хлеба, ово би било најлепше занимање, — насмешио се он. — За чудо како ме скитање привлачи... Кад угледам пут како се вијуга и губи у даљини, осенчен плавом маглом, мени нестаје даха од узбуђења... Детињство, је ли?... —

— И ја имам то исто осећање још од детињства, — рекох му.

Упитао сам га затим где је рођен.

Није ми одговорио одмах. Ћутао је. Хтедох да поновим питање, али он одговори:

— Питате ме, где сам рођен... Не знам!

Погледао сам га зачуђено, а он похита:

— И не само то. Не знам ни где су ми родитељи, ни ко су они, ни како се зову...

Затим се окренуо поребрице, наслонио на руку и објаснио:

— Нашла ме једна старица, кад ми је било, ваљда, годину-две. Изгледа да ме мати, бежећи за време рата, оставила, изгубила, или је и она погинула, ко ће знати... Тек старица ме узела и хранила до моје дванаесте године. Ишао сам у школу, учио, помагао јој у башти и у кухињи, а у слободним часовима читао јој Свето Писмо. Но бака изненада умре, а мени не преостане ништа друго него да испразним стан у коме смо дотада становали... Од тога времена пошао сам за хлебом, и све тако до данас. Ето видите...

Ишчупа сламку и дуну у њу.

— Али, чудновато, — настави после краћег ћутања, — иако сам одрастао у тој паланци, имао пријатеље и, чак, једну децују љубав, имао сам осећање извесне празнине... Не знам како да се изразим. Био сам туђ. И кад сам пошао, било је то без имало туге: чинило ми се да ме у свету чека нешто што ће ми објаснити све, открити, нешто у чему ћу наћи себе... И, стварно, где год дођем, све је моје, — додаде шаливо.

Пошто опет леже на леђа, настави:

— Нећете ми веровати: колико год сам навикао на све могуће патње у животу, очврснуо у борби за хлеб, ипак ме стално мучи питање: ко

сам, откуд сам... И што сам старији, оно је све јаче и одређеније. Дођавола, има нечега што вас растужује у том сазнању, да никада неће дознати ни ко вам је отац, ни ко мати, ни ко брат, ни ко сестра... Покушавам да одагнем сваки траг болећивости, да ствар схватим у јасно одређеном виду, али узалуд... Просто ме мрцвари то неприродно стање и, готово, треба снаге да живим.

— Јесте ли покушали шта у том правцу да дознате?...

— Јесам. Узалуд. Нико за мене није ни упитао. Заћутали смо обојица.

Славујев глас се орио, месец је био у уштапу. Нежна љубичаста измаглица лебдела је над њивама.

У непосредном додиру са природом, будило се у мени нешто налик на откровење: као да сам сазнао једну од истина додуше бескорисних, нестварних, али истина које нас заносе, чине разнеженим и добрим... Ни ја нисам имао никога. Али постојало је једно гробљиште које би покатакд обишао, видео гробове својих драгих и знао одређено: то су моји... А мој друг? Шта је он могао? Живот га је носио, витлао, откуд и камо? Није знао нити је, ваљда, смео да сазна.

Као да је погодио моја осећања, рече ми:

— И тако, често пута ми се чини, као да сам без рођења и без родитеља...

И насмејао се. Али смех му био замрачен тугом.

Заћутали смо. Месец је путовао крупан и сјајан. Друг се склупча и заспа.

Мени сан није никако долазио. Био сам уморан од пута и забринут од чега ће се живети. Тек дубоко у ноћ заспао сам и ја.

Ујутру смо се рано пробудили, прозебли од ноћног хлада и влажни од росе. Небо је бледело у далеком наговештењу дана, а земља се пушила лаганим модрикастим маглама.

— Ноћас је било похладно, — рече друг претежући удове.

Зевали смо неко време, без речи, и седели са неодређеним мислима.

— Нови дан... Шта ли ће нам донети?

— Да, заиста...

Претражили смо своје џепове, преврнули их и пажљиво разгледали. Били су безнадно празни. Но ваљало је ићи даље. Закупила ме извесна нестрпљивост коју сам увек имао кад ми је време узалудно пролазило.

— Хајдемо.

Окренемо се још једном са узвишице на коју смо се попели. Иза нас је остало мало расуто сеоце окружено лиснатим тополама. Сунце које се изненада просуло даде слици онај једноставан али снажан сјај који чини да нам срце заигра нејасним, радосним слутњама.

Мој друг стаде зачуђен, широко отворених очију. Нагонски ме зграби за руку и као ван себе рече:

— Госпoде Боже!... Па ово... ово... као да сам већ једном видео, као да познајем... Да, да... али откуд само? О...

Дигао руку до чела, очи му сијале радошћу и није скидао погледа са села. У њему као да се

будило нешто далеко, заспало, и као да је потресало целом његовом душом. Обасјан сунцем, добио одједном мек детињи израз.

Рекао сам му помало нестрпљиво:

— Сличност пејсажа... Није никакво чудо... А можда си већ једном и пролазио овуд...

— Не, — одговори он као у заносу. — Ово је нешто друго... Никад нисам имао оваквог осећања. Враћа ме на нешто магловито, далеко, али дивно... Као да сам... Али не, не...

Очевидно није имао храбрости да до краја искаже своју фантастичну слутњу. Али ја сам га, с болом, разумео.

— Хајдемо!

Пошто смо једно време ишли без речи, он не могаде издржати него рече:

— Можда сам овде рођен?... Можда ми је овде мати која ме узалуд очекује, можда брат и сестрица?... А ја одлазим, одлазим да се више никада не вратим...

Насмешио се да би показао колико и сам слабо верује у такву могућност, али видео сам, очи су му биле влажне.

Било је то страшно... Стегао сам свој штап и ишао поред њега оборене главе.

Наша цвећарка

Сви у суседству смо је звали стрина-Стаком. Била је то величанствена жена: сабрана, широко отворених очију, поносна. Да није одувек била — колико знамо — бедно обучена, да се није одавно прехрањивала продајом вештачког цвећа — рекло би се да је стрина Стака била једна од оних жена вичних да заповедају и да буду слушане. Овако, за њу се знало да је рођена од родитеља сељака и самих танашног имања, да је била у младости служавка по градским кућама, и да се затим удала за једног мајстора код кога се и научила правити цвеће. Доцније јој муж умро, а она остала удовица с петогодишњим синчићем, без игде ичега.

Она своју прошлост уосталом и није крила. Чинила јој се сасвим разумљива и неизбежна.

Кад је остала с тим петогодишњим синчићем, једина јој је брига била да дете подигне, да га школује и да оно буде „господин”... Задатак је био тежак, али она га је изводила одлучношћу и снагом вредном сваког дивљења: годинама и годинама требало је људе снабдевати цвећем да би се купило парче хлеба; годинама и годинама — ако цвеће није могло да подмири најосновније потребе — требало се лаћати и другог посла: прања рубља, послуживања по кућама...

Време је пролазило, потребе расле, а њена снага бивала сваким даном мања. Али она је храбро носила своје бремене дирљиво предана материнском задатку и чврсто везана за вечиту улогу материнства...

Син јој већ био на техничком факултету, требало је још само годину, па да заврши студије, нађе службу, а онда би вештачко цвеће — добило живот и замирисало...

Сви смо је волели и, знајући њен положај, имали према њој искреног поштовања. Она је, као што бива код сиротиње, била захвална за ту пажњу, јер то јој је била као нека утеха и признање за све оно невидљиво али дивно и херојско што је дала животу, што је незнано и тајно приносила на жртву за победу дела...

Знала нам је свима рођендане и увек би се постарала да нам тог дана поклони по који црвен, плав или бео цветак; о Васкрсу, о Божићу — увек кад год би се пружила прилика да нам покаже захвалност, она би се, одмах изјутра, брижљиво раздељене косе на темену, појављивала доносећи цвеће, не тражећи од нас ни марјаша, иако смо ми настојали да јој штогод, макар и силом, тутнемо у руку.

— Нека, нека, — одбијала би она, — има ко ће да купи, то ја вама поклањам...

Сви ми који смо становали у њеном суседству (било је то у ствари затворено двориште, са многобројним вратима и собицама унаоколо) били смо сиротиња, али, невероватно, сви смо ми и нехотице и потајно, црпили моралну снагу посматрајући ту жену како се бори и како савлађује живот. И не

само то. У нама се дизала нека још нејасна, али силна вера — то се осећало — у некакав сакривени, неизрециви промисао, у некакав нови смисао живота коме је безусловно требало да претходи патња и херојско савлађивање. Ма да смо ми млађи, са помало уображеним осмехом, прелазили преко косовских фигура, пред том женом, тачније пред оним унутрашњим склопом њенога живота, осећали смо нешто од оне митске, величанствене трагике мајке Југовића... Тако свакидашњи живот сакрива у себи величине за које се никада не сазна.

Отуд се и десило да ми нисмо приметили промену на стрини Стаки, иако се она морала на њој десити десетак дана раније, како смо то доцније сазнали, све док њена несрећа није дошла до врхунца. Она је као и сваки дан излазила из своје собице с кошарицом пуном каранфила и ружа и одлазила у град помирена унапред да можда неће ништа продати... Али једнога дана стрина Стака закуцала на моја врата, и пре него што сам се јавио, ушла унутра носећи у руци неколико белих и црвених цветића. Место мирног и сталоженог погледа на који смо навикли код ње, очи су јој колебљиво заокружиле по соби, а лице носило трагове унутрашње борбе... Па и поред тога не би се на њој могла открити некаква малодушност, безнадно трпљење или очајање. Трагови су могли и да варају, да буду само рђаво одгонетани, да, површно посматрани, можда и не постоје... Можда бих и остао под тим утиском, да је стрина Стака као и раније, дошла, честитала и заменила старо цвеће новим, па отишла.

Али овога пута она је стала до врата и, очевидно мучећи се да дође до гласа, рекла уморно:

— Откупите ми ово цвеће...

Зачудио сам се и рекао смешећи се:

— Нисте дошли у прави час, стрина-Стако...

Она је поновила истим ваздушастим гласом:

— Ако имате... откупите данас...

Погледала ме празним, укоченим погледом. Било је нечег језивог у њему: мртвачки непомичан, празан као пустиња, па ипак пун неземаљског сагледања непознатих истина; пред тим погледом осетио сам се одједном ништаван и бедан, а све радости и наде узалудне.

Стресао сам се, а мога осмеха је брзо нестало. Гутао сам тражећи реч.

— Данас ми ово морате откупити...

Усне јој неприметно задрхтале, али она се хитро окренула, извадила из вазе старо цвеће и метнула ново. Да ли су јој се у тај мах рамена затресла у грчу или је то био случајан покрет, не знам. Тек, окренута леђима, она је додала шупљим, страним гласом:

— Треба ми новаца за пут... умро ми је син...

Ужаснут, не питајући како, зашто — зар је ту уосталом и било места речима — искренуо сам новчаник и све што сам имао дао јој. Она је узела новац не дижући погледа и брзо изашла.

Мало доцније видео сам је, закуцала је и на суседна врата. И као да сам и тамо чуо исте речи: „Данас ми ово морате откупити”...

*

Кад се стрина-Стака вратила, оронула, видно постарела, чуо сам кад бих ноћу пролазио поред

њених врата, болан пригушен плач. Али она је дању ишла понова у град и продавала цвеће, продужујући да нас посећује, као и раније, о рођендану и да нам поклања нежне цветиће.

И тако, за дивно чудо, оно најснажније што смо понели собом у живот, дала нам је својим примером та стара, туђа, незнатна жена...

Сенка и светлост

У пространој болничкој чекаоници било је тмурно јутро. Бели отсеви врата и прозора пузили хладно по поду као барице отопљеног снега. Ужурбани кораци запосленог особља хитали ходницима, и посао се развијао равномерно у свима појединоцима.

Једна врата се отворила без шума и на њима се помолио човек у белом огртачу, засуканих рукава, носећи велику боцу у којој је нешто црвено пливало. Пролазећи чекаоницом, све су очи биле упрте у предмет који је носио, док човек није ишчезао иза других врата.

— Пронесе нечије срце, — шапну однекуд претрављен глас.

Сви се нелагодно ускомешаше, само неки младић остао миран, као да га се општи страх није дотакао. Једна од присутних жена упита га забринутим гласом:

— Ви сте за операцију?

Младић не одговори одмах. Преметну ногу преко ноге.

— Ја продајем крв, — рече најзад и набра чело.

Жена принесе устима чвораве прсте, а у очима јој засветлуцао страх.

— Крв! Ах, Господе... Крв продаје, — понови

другој жени и задржа на њој престрашен поглед:
— Крв продаје... Оооо...

Обадве га потом посматрале забринутим очима и климале главама као две врране.

Неко одједном протрчао ходником и нагло отворио врата:

— Умире!

Сви претрнуше. „Умире! Ко умире?” Није се знало. Али присутност страха осећала се јасно.

— Ко умире? — зајеча најзад неко. — Шта?

Глава што је викнула „умире”, збуни се на отшкринутим вратима и процеди:

— Зар га нема ту? Јанка...

Пошто нико не одговори, врата се затворише, а дрвене папуче отклепеташе даље.

У претсобљу завладала неспокојна тишина.

— То мора да је тешко: продавати крв, — саже се жена и прошапутала тихо да се једва чуло.

— Хм, тешко... Морам живети! — одговори младић и одмахну руком.

Његове очи се зауставиле на линолеуму, на отисцима нечијих крупних ногу... Живот је за њега био робијашка галија. Везан за њега често смешним друштвеним обзирима, морао је да стегне вилице да не виче. Размишљати о вредности живота, кад се он сам намеће сурово и неодољиво могу још само филозофи. Њему се, међутим, данас, наметала једна друга стварнија мисао: требало је наваца за храну... Требало је наћи начина да се један, бар један, од тих многобројних људи, који су пролазили испред његових очију, приволи да му да нешто под каквим било условима: неколико гра-

ма скупочене црвене течности у којој је горео живот, био је један од најблажих...

Траговима линолеума прођоше у тај мах две ноге обуване у првокласну обућу. Продавац крви, студент, подиже поглед и одједном се зарумене трачком наде: био је то један од оних којима је раније дао крв! Диже се и поздрави га помало збуњен.

— Добар дан, господине...

Човек свежег лица, застаде досећајући се.

— Ааа, гле, то сте ви!... Но, како је?... Студирате... Врло лепо!

Руке се, у тмурном јутру, додирнуше туђе, невољно.

Студент саже главу и рече, руменећи се:

— Тешко је... Већ дуже времена ником не треба крви... а у великој сам оскудици... Храна, стан...

— Потпуно вас схватам, — одговори човек, — али шта ћете: живот је борба, и то ваља издржати... Ко то схвати на пола пута је до победе... Но, ја верујем, човек као ви пребродиће све невоље! Главу горе!

Пружи му затим руку, насмеши се ведро и остави студента.

Кад се за њим затворише врата, у чекаоници се још јаче смрачи. Студент постиђен и озловољен седе и подними се рукама. Не дижући главе, слушао је око себе, као у некој омаглици, лупкање ногу, отварање врата, тихе забринуте гласове, шум хаљина. Све је то било толико свакидашње и празно, да се готово престраши ништавила у коме ишчезава живот...

„Овде је био један продавац” — учини му се

да чује нечији глас. Истом кад га такнуше у раме, диже главу.

Над њим је висило лице болничког послужитеља клатећи се као дечји балончић.

— Где сте? — Треба крви, — рече му.

Као у сну пошао је за служитељем. Ушао у лекареву собу неприсебан и замишљен. Лекар му показао руком на жену суву, проседу, малену са марамом на устима.

— Госпођи треба крви за дете... Колико ћете тражити?

Жена, не скидајући мараме са уста, заклима главом, непомичних, престрашених очију.

— Сто динара, — рече младић с муком, као да га неко удари по лицу.

Жена ћутала. Лекар нестрпљиво пуцкао прстима.

— Госпођо, пожурите... Свака секунда је драгоценост.

Жена скиде мараму са уста и, мучећи се да их покрене, простења:

— Ја немам новаца...

Очи јој се раширише у ужасу.

Лекар забацио руке и дигао главу:

— Но, ето... Баш немате среће, — рекао студенту.

Затим се окренуо жени:

— Ту се не да ништа учинити, госпођо, — и обеси руке немоћно.

Жена је стојала без речи, само је укоченим очима будно пазила на сваки студентов покрет као зверка кад је прогоне. Било је нечег страшног у напрегнутој непоколебљивости. Младић пође ка вра-

тима и метну руку на кваку. Али онда се деси оно неочекивано: жена одједном паде без гласа пред његове ноге. Студент су збуну и престаши: никада није видео седе главе пред својим ногама; никад га нико у животу није тако високо попео као ова мати...

— Хајдемо, докторе, — рече — нека буде...

И осећајући да му се лице грчи од узбуђења, покри га длановима.

Човек с моста

— Питате ме шта сам по занимању?... Не знам ни сам; бавио сам се свачим. Но последње занимање које ме хранило још до пре годину дана (јер већ више од једне године лутам, тражим посла, гладујем, крадем помало — о, да, и то! — без икаквог изгледа на поштену зараду) — још до пре годину дана, велим, био сам помоћник извршиоца смртних пресуда. Конопац, разумете, и — готово... Десет година сам се хранио тим хлебом, док ми га не измакоше.

Човек је уздахнуо и, ослоњен на гвоздену ограду, загледао се у Дунав. Нисам му ништа одговорио:

Он је љутито додао:

— Један скок с овога моста и — све решено... Или ви мислите нешто друго? Видим вам то на носу, иако се и ви, како ми изгледа, пребијате по свету као и ја. Реците само... Но, боље, не реците! Знам шта ћете ми саветовати: „Соколићу, не клоните! Размахните ручердама, тресните песницама, надмите груди!... Живот припада храбрима!“... О, знам ја добро те све брбљарије доконог света. Све је то лепо, али само онда ако има која шачица семена у стомаку. Без тога сва мудрост овога

света, што се мене тиче, може да оде до сто ђавола!

Потом заћутао и налактио се. Дунав је заударао на трулеж. Прљав дан позне јесени тонуо у маглу, која је ниско пала над мутном водом. Посматрао сам огорченог човека: сув, дугачак, пречевиљен на огради, лично на дотрајалог коња, кога је незнано ко овде привезао.

— Људи не саосећају са човеком — продужио он као да се вратио однекуд. — Био сам у Пешти, Бечу, Варшави — свуда исто! Човек или ствар — свеједно... Еј, бога му! — затурио капу на потиљак и стегао вилице. После додао замишљено: — Чудан је створ човек...

Наједном ме погледао стусштених обрва, нагнуо се и упитао поверљиво:

— Можда сте и ви дошли амо, да?...

Готово да ми се дотицао ува својом брадом.

— Не, — рекох му нерешљиво.

Он поче да се оправдава:

— Мислио сам... Извините... Али рећи ћу вам искрено: не треба човеку много па да се реши да бућне... Људима као што сам ја то би била чак и дужност. Треба друштво ослободити тешкоћа. Зар није и онако све запетљано?... Што се моје личности тиче, ја сам своју ствар запетљао — чашицом ракије. Да, да, чашицом ракије... И никако више да се испетљам!

Човек се насмејао кратко, дрвенасто.

— Не разумем вас, — рекао сам му.

— Дабоме да не разумете! У томе баш и јесте све што је ствар савршено неразумљива... Хе, неразумљива... Није баш ни неразумљива... како се

узме... Ево видите ове валове што се ваљају испод нас у маглуштину. Ми видимо само њихову површину. А доле, на дну?... застао је очекујући. — Доле, испод површине, — рекао — не видимо; само наслућујемо. То је живот...

Метнуо руке у џепове и опро се коленима о гвоздене пречаге. Над нашим главама савијао се диван, моћан лук моста. Ваздух је био хладан; човек се стресао.

— Пре десетак година — продужио он замишљено — прихватио сам се онога посла... са конопцем... разумете. Онда сам био млађи, снажнији и веровао сам у оне трице „дигни чело, размахни, удри“! Десило се то у Пешти. Понудили ми, ставили у изглед сасвим пристојне приходе. Исплаканог желуца као и данас, без игде икога свога, ко не би пристао?... Но после првог извршења одлежао сам три дана: спопало ме некакво бунцање, ватра... Било ми је ужасно. Не можете разумети то осећање: вешати човека! Нека је сто пута најгори зликовац, свеједно, тешко је. Али гурао сам даље. Сваки пут сам изнова одболовао: стално сам осећао у овим проклетим шакама тело које се трза и дрхће...

Ту раширио преда мном огромне шаке и посматрао их укоченим очима. Најежен, клизем погледом у страну.

— Разумете ли ме сад... зашто сам пио?

Одговорио сам му климањем главе. Он наједаред прснуо у лудачки смех.

— Хахахаха!... Комедија, комедија, велим вам! — викао и ударао ме по рамену.

Смех му чудновато грохотао, као кад се су-

даре две санте леда. Избегавао сам његов поглед у неком неоправданом осећању опште кривице, и претурало џепове мрмљајући нешто.

— Питате, каква комедија?... Људска комедија! — завикао он и заузео став проповедника. Глас му постао тврд и претећи.

— Мислите ли да је живот уопште комедија? — упитам га тихо.

Он одмахнуо руком, поћутао, затим уздахнуо:

— Не знам.. говорим само о себи.

Наслонио се лактом на гвоздену ограду моста и разбацио дугачке ноге. У сумраку и магли ваљала се замућена ширина Дунава.

— И кад сам први пут осетио да у пићу могу да заборавим страшна осећања, почео сам да пијем све чешће и чешће, — наставио он суморно. — Била је то очајна борба између стварности и пијаног заборава... Но, можете замислити, зар се тако могло далеко?... Једнога дана, после вешања неког младог човека — имао је лепе плаве очи! — опео сам се, и у таквом стању ме затекли моји претпостављени. Шта је било? Треба ли и то да вам кажем?... Па то је та људска комедија: отпустила ме из службе! „Непоправима пијаница!“ рекли... Одједном постало ми и самом јасно: гле, заиста, постао сам пијаница... И шта сад? Ево, лутам... ни куће, ни посла, ни хлеба...

Човек је ућутао. У влажном, хладном мраку као да се истањило, постао ваздушаст, сенка.

Растали смо се без речи.

Он је остао наслоњен на ограду, и чинило ми се да сам осећао како му у ушима одзвањају моји кораци.

У убошком дому

Дуго стара боловала. Прву годину у својој кућици, а кад се кућица под снегом срушила, општина је сместила у убошки дом. Ту је била већ трећу годину.

Није била сама. Имала је сина који се јављао однекуд из света. Шта је био, чиме се занимао, није тачно знала.

Стално је причала о њему у дому. Све су старице знале о њему, „сину чиновнику“, који је негде далеко у свету, и који пише матери, истина, поретко, али је не заборавља.

Само, временом, почеле старице да се љуте на њеног сина.

— Зашто тај твој син никад не пошаље мајци какву милошту, кад зна да је у убошком дому? — говориле су. — Не, то није добар син!

— Е, не зна он да сам ја овако, — бранила се она збуњена, осећајући ништавност разлога.

— Зашто му не пишете? — наваљивале старице.

— Стид ме, — одговорила она изненада тврдим гласом, док јој се осипала румен лицем. — И нећу да га жалостим... Ја сам болесна, немам више ништа од живота, а он је млад, нека живи!...

Старице нису попуштале и једва су чекале да се то питање поново започне.

— Птица у гори не заборавља мајку, — говорице су — а црна земљица проклиње јалов плод... Ми смо једном ногом у гробу и треба да говоримо истину... Иако ти је син, признај да не ради право...

— Истину ја носим у своме срцу, — бранила се она, — а ви говорите шта хоћете... Тражим ли шта од вас?

После тога препирке би се за извесно време стишавале.

Али код старица није ишчезавала потмула мржња на „незахвалног сина”. По њиховом схватању (тврдоглаво су остајале при њему) то није био син кад је „овако запустио мајку”... И кад би она изишла некуд, оне би га, тог њеног сина, честито између себе изгрдиле.

Једно време хтеле чак и да му пишу. Решиле се да му „наките писмо” у коме би имао шта да прочита и да се застиди свога нехата „кукавица једна и несин”...

Наравно, нису могле пронаћи адресу и на томе остало.

Она и даље таворила дане у убошком дому, и сваки пут кад би дошла каква нова старица, упознала се с њом и причала о сину „господину и чиновнику”. Али свака од тих новодошавших питала је као и оне раније:

— Па како то да вам никад ништа не пошаље, него вас пушта да овде овако...

Она би уверавала изнова како и зашто. Али место да увери, обично је и ова прелазила у ред оних које нису трпеле њеног сина.

И на послетку постале све према њој опорце и своју заједљивост гласно испољавале.

— Да је мој, ја бих га се преко новина одрекла, — негодовала једна старица сипљива и приглува.

Она јој одговорила.

— Шта сам ја? Гроб!... А он је млад... Не тражим ја од њега ништа... Утуви једном...

— Срамота је то, друго, — прихватила спремно друга. — Заборавити своју мајку?... Срамота!

И закашљала се, замлатила рукама као да је хтела рећи: „Гле, како због вас морам још и да кашљем”.

Најзад старице прекинуле разговор. Покаткад само прешле коштуњавом руком преко увелих уста, у ћутању, с немоћном пакошћу у очима... Потом размилеле се некуд по парку.

Она остала сама, ојађена због нападања на њеног сина, али са неком светлом надом у души: кад син једном дође, исправиће он то све... Од једном, на вратима се појавио један млад човек. Коса му, дуго нешишана, личила на шубару. Проретка брадица и бледи брчићи давали лицу болеснички изглед. Панталоне кратке, поцепане, кошуља прљава, а ципеле увезане канапом.

Застао младић тренутак збуњен, окрећући капу у руци. Затим се бледо насмешио и упитао тихим гласом:

— Је ли овде Стана Граорац?

Младићу уморне очи оживеле, а лице се развукло у жалостив осмех.

— Мама, — рекао је меко — зар ме не познајеш?

У соби настала гробна тишина.

Њој се на лицу смењивала светлост и сенка.
Препознала је сина.

— Дете моје!...

Грлила је сина и дуго није могла доћи до речи. Њени жути, немоћни прсти почивали су на његовим леђима. Посматрала је дете, његов око-вратник на танком вратићу који је она толико пута љубила, посматрала је и осетила наједном како се и последња нада, иако слаба и неодређена, сруши и расплину, после чега више ништа не остаје... И као човек који се у смртној опасности ражали над самим собом, она се ражали над својим животом, јер га тек сада право сагледа и потпуно осети. Хтела је да заплаче, да викне, али није могла. Само се узмучила, узмучила као у самртном тренутку....

Шегрт

Кад је газда умро, затворили су капке на радњи и прибили споља хартију о смртном случају. У кући и у дворишту настао нов, необичан живот: долазиле комшије, сви ћутали и били жалосни.

Јевто, шегрт, стојао испред капије и посматрао капи воде које су после обилне кише још висиле са орахових грана. Студен поветарац провлачио се кроз поцепано одело, од чега се Јевта јежио. Небо, још у мокрым облацима, претило новом кишом.

„Како ли ће то сад да буде после газдине смрти?“ — размишљао Јевта. — Шију ћу ваљда моћи сад да исправим”.

Мајстор је био прек човек, руку тешких као од туча, и све их је држао у страху: и мајсторицу, и калфу, и њега, шегрта. Радило се од зоре до ноћи без предаха, не дижући главе. Радионица била влажна и мрачна, двориште прљаво и пуно отпадака, станари болешљиви и све сиротиња нека пркосна и свадљива; до смрти досадно и непоодношљиво било.

Сад, међутим, кад је умро мајстор са својим чупавим ручердама и крупном гласином, све као да је синило некаквом надом и постало сношљивије. Чинило му се као да ће доћи однекуд нешто

што ће му скинути терет и с тела и с душе, и рећи коју топлу, радосну реч. И од свега, што је најглавније, неће морати да диже тешка, гломазна подрумска врата, него ће их моћи отсад само дрветом да подбочи.

И смрт мајсторова разведрила суморну шегртску душу.

Преко дворишта поплочаног округлим каменом, гегао се спорим кораком калфа Глишо, невешто избријан, и с неправилним раздељком у проседој коси.

— Шта је?... Мајстор ти умро, а ти беспослен бленеш у небо!

Јевто одговори тихо:

— Не знам шта ћу...

— Гле, не знаш шта ћеш?...

Посматрао га тренутак расквашеним очима и додао:

— Требало би ти сурлу у напој... Ето шта!

У црном свечаном руху, с отрцаном краватом и великим округлим маншетама какве је само још у мајстора видео, калфа није био данас строг; речи су му биле без оштрине и презира. Јевти се чинило као да су се калфине речи саглашавале са његовим потајним осећањима. Посматрајући крупне кошчате шаке калфине како одударају од белих маншета у свечаном виду, изломљене црне нокте, у њему порасла нека радосна нада, ослободио се и дигао поглед од калфе. Калфа стојао замишљен. Једна обрва му се обесила. Јевти се чинило да треба нешто казати у таквој прилици, па рекао:

— Како то одједном... газдина смрт!

Калфа ћутао, зажмирио на једно око, па онда рекао:

— Скокни по ракију! — а затим предомислио се и додао: — или не, не треба... Идем сам. Ти, жвало, остани ту, може да те затреба мајсторица...

Јевто гледао за калфом који се гегао и био укурућен. „Није љут — мислио — каже ми: жвало”. И као да му је рекао некакву љубазну реч, Јевта се зарадовао. Учинио му се као да се том речју срушила она омрзнута преграда која стоји између шегрта и калфе, зближило их нешто у тајном заједничком осећању. И, да се смело, он би, ослоњен о рагастов, запевао.

— Господе, колики је, — зачуо иза себе зачуђен глас.

То је праља Јула излазила из собе где је газда лежао.

— Опружен као оборен храст, — проговорила некеме кроз отворен прозор и отишла за послом.

Сутрадан, после погребача, отворили радњу. Била је мрачна као обично, газдин сто стојао у углу, пуст. Јевто ређао ствари и алат по своме нахођењу: скинуо с прозора лонче с бојом које је тамо одувек стојало и заклањало изглед на суседни прозор, где је обично седела суседова ћерка са црвеном машини у коси. Метлу преместио у супротни угао радње да не буде баш њему иза леђа.

Калфа дошао доцније него обично, кретао се полако по радњи, измењао неки свој алат с мајсторовим, смишљао нешто важно и тихо разговарао сам са собом. После и мајсторица дошла, окренула се лево-десно, села за мајсторов празан сто

и гласно заплакала. Јевто се растужио и посматрао је кришом. Први пут сада приметио је како она има беле и снажне руке. Зажелео је да је пољуби у те руке и да је утеши...

Калфа је полугласно гунђао:

— Хоће се Богу... Шта да се ради!...

Још је неко време значајно обрвама мицао.

Све је то за Јевту било пуно непознатих узбуђења. Када се мајсторица исплакала, дигла се и отишла. Калфа је за њом погледао, затим снажно ударио чекићем и наредио:

— Скокни, мали, по ракију!

Јевта послушно отрчао.

„Није рђаво живети овако — мислио враћајући се с ракијом. — Калфа није лош, а газдарица се не пача у посао”...

Калфа прихватио бочицу, подигао је у вис спрам очију и, посматрајући је, рекао:

— Треба рећи „изволите” кад се нешто донесе. Разумеш?... Па пошто је отклокотао пола бочице, додао: — Други пут ћу те по зубима...

„Само тако говори, није лош”... мислио је Јевта и укуцавао дрвене клинце.

— Треба да памтиш шта ти говорим, — настави калфа натмуреним гласом, претурајући по алату. Пошто је ћутао тако једно време, продужио: — Ја нећу овде дуго остати, идем даље, у свет. Ти, дакле, памти... Кад сам био твојих година, скидао сам звезде; дакле отвори четворе очи... јер будалу враг однесе... Треба бити вижле, разумеш...

„Вижле” — Јевти било смешно.

Калфа опет ућутао и претурао по алату. Јевто дрхтао од узбуђења: „Гле, па то ћу остати ја сам,

сам ћу водити радњу, сам ићи на сајмове, разговарати са муштеријама!... Баш као и покојни мајстор! Одмах ћу довече сести и писати кући: Мајстор ми умро, и сад све сам водим... А шта ће рећи тек другови Пера молер, Ђира пекар, Пантоковач!”

Од узбуђења Јевта ударао чекићем по прстима.

Калфа дигао наочаре на чело, па продужио:

— Него, требало је више да те бијем... Још си неспреман. Сад ми је жао...

Али Јевта га није чуо. Од радости и среће шумело му у ушима.

У подне газдарица му дала ручак у кухињи — на старом месту. Она и калфа ручали у соби.

„Па могао бих и ја у соби, — помислио он. — Сутра прекосутра треба да водим радњу сам”...

Поред тањира биле две коре хлеба — остало од јуче. Увређен, он их и не дирну.

„Зар се тако поступа са мном?... А знаће да ми натоваре целу радњу”...

Размишљао Јевта тако старачки, озбиљан, ображавајући да је већ преузео на себе све бриге покојног мајстора, и да он значи већ нешто у кући.

Газдарица изишла из собе, погледала корице хлеба, ударила се по куковима и викнула:

— Нећеш да их ждереш?!... Гле ти „грофа”!...

Затим дигла обе руке изнад главе и млатнула Јевту по темену. Јевто изгубио равнотежу и издужио се по поду, мален као зечић.

— Смрдљивче! — дерала се мајсторица и још га гурнула ногом да се брже дигне.

Лежећи на поду, изврнут на леђа, немоћан, Јевто осетио како је нестало одједном свега о чем је маштао; место тога у њему се изнова пробудило оно исто што га је притискивало док је газда био жив: замрачена радња, гломазна подрумска врата, тешке немилосрдне шаке...

Устрашен, заплакао је.

Два света

Новица Новичић је човек педесетих година, с кесицама испод очију модрих као избледео различак, ожењен, без деце, виши чиновник. Свршио, одмах иза рата, „на брзину”, право и, данас, од свега што је учио остала само диплома са огромним печатом на шареном концу.

За разлику од многих других, он је био свестан тога па није ни тражио да по сваку цену постане шеф или чак директор. Седео је скромно за својим писаћим столом, шушкао пером по хартији и носио шефу акта на потпис. Десило се покаткад да му их шеф врати због извесних правописних неправилности — на пример, негде замени „ч” за „ћ” или обрнуто (уосталом, чудне ми грешке!) — он би само кашљуцнуо тихо, држећи руку испред уста, поправио грешку и понова их однео на потпис.

Сам о себи је увек говорио да је „тих човек” и да никад нема обичај да „заузима став”, — што је било као нека синтеза његове животне философије.

Али одлике Новице Новичића нису биле само у концем прошивеној дипломи, у ”незаузимању става” или у положају; не, он је имао и једну од ређих одлика: добро срце. Ујутру, на пример, док би пио

белу каву, редовно би откинуо парче хлеба, умочио га и однео канаринки: „Но, ти, намигушо, јеткај, јеткај”... У два часа, кад би се вратио из канцеларије, мачка би истрчала пред њега, замијаукала и одмах му села на крило. „Еј, ти, поспанко”, — гладио би је, она задовољно прела... Та његова доброта испољавала се и у практичнијем виду: на пример, нема дугмета на кошуљи. Он би се одмах снашао: узео би иглу и конац, потражио међу многобројним дугметима најподесније и, тренутак два, дугме би било пришивено. Онда би отишао жени са лицем које се сјало од недужног весела и запитао: „Но, старкице, шта мислиш, шта сам урадио?” Обично би онда настало погађање (јер и жена му је била доброг срца): „Очистио си ми ципеле”. (Нису имали служавке). — Нисам. „Приправио си ми ситних дрва за потпалу”. — Нисам. „Донео си ми млеко од млекара”. — Нисам...

Онда се то редовно завршавало овако: жена би, тобож љутита, раширила руке, дигла очи у таван и рекла: „Е, Боже, нисам ја врач погађач!... Ко би то погодио!”... Новица би ту фразу саслушао до краја држећи руке позади, насмешен доброћудно и мало нагнут напред; тек тада би открио тајну: „Пришио сам дугме”... „Ах, ти!” — гракнула би жена по утврђеном обрасцу љубазности — баш си ме изненадио! Ех, ех”...

И тако би они уносили ведрину у сиви чиновнички живот.

Првога, кад би примио плату, Новица Новићић би изручио новчаник пред жену:

— Да средимо, старкице, рачуне — рекао јој

а лице би му било у таквим случајевима увек некако службено и строго. — Дакле, овако...

И он и жена ређали би хрпице: за стан, за шпекерај, за „Политику”, за отплату трговцу, за радио...

— Е, али овај месец имамо још један издатак, — рече Новица, куцкајући ноктом по једној хрпици и не дижући очију.

— Храну за канаринку? — подсети га жена победоносно.

— И то... Али још нешто друго...

— Лекару за преглед мокраће...

— Не... — одмахну он главом, и насмеши се некако тужно. — Е, видим, заборавила си...

И тренутак ћутали обоје: он у детињски јогунастом очекивању, а она равнодушно размишљајући.

— Заборавила си... заборавила си, — утврди прекорно Новица и подиже главу: — овога месеца је годишњица мамине смрти... А?

Жена, по старој навици, ударила се по челу и викнула:

— Ах, ах!... Па, да... видиш... О, Боже!...

Новица би сад сасвим дигао лице и насмешио се широко, доброћудно, старатељски, као да је говорио: „Но, старице, видиш ли твога чове”...

Мати Новичина, сељанка, умрла пре десет година. Како је живела са ћерком удатом у неком посавском селу, то она тамо занемогала, умрла и сахранили је у сеоском гробљу. Новица ју је нежно волео, јер она га је у ствари и извела на пут, продавајући њиву по њиву и плаћајући његове таксе, школарину и издржавање. Оца није ни позна-

вао, рано му умро, па тако мати остала у сећању и као некакав херој.

После њене смрти, он се сваке године сећао и тај дан чинио какво добро делце за покој материне душе, с некаквим мутним осећањем да је тај синовски чин негде забележен.

Ослоњен грудима и рукама о ивицу стола, посматрајући одсутним погледом хрпице издељене платне, он је уздахнуо и причао тихим гласом:

— То је била мати, старкице, она права, права... Као дете, сећам се, пробудим се ноћу, а она седи сама и преде кудељу; заспим, пробудим се понова, а она, заносећи се од сна, још преде, преде... И тако ноћи и ноћи, из године у годину! То је било схватање дужности, старкице моја!... А ни писати није умела...

Затим се исправи и погледа жену тронутим погледом.

Жена, бавећи се нешто око носа, рече замишљено:

— То су била лепа времена...

— Божанствена времена! — одушеви се Новица и понови: — Божанствена! Кад се сетим само гајића изнад куће свега зеленог, и мокрог од росе, а ја идем и тражим гљиве... Раскопавам маховину, а млечнице малене, као дугмићи од белог баршуна, набубреле млеком. Мрднеш се мало, а роса с лешкових гране, па за врат... Донесем кући гљиве, а мајка већ чека: „Гле, гле мога слатког сина” — смеши се поносна... Али где је то!

Новица се занео у успомене и заћутао. Мачка сањиво прела на крилу, негде у паучини зујала му-

ва, тишина. Жена се боји да наруши туробно ћутање, па уздише и гледа у таваницу.

— Е, хајдемо сад — прену се Новица — да решимо шта ћемо за тај дан... Ја мислим да би савим згодно било — предложи он ауторитативно — да ове године купимо леп, велики венац са тракама, и да га пошаљемо сестри нека га обеси на крст... Нек виде напоследку они сељаци тамо, да је покојна Макивија имала сина који је господин.

У очима му блеснуо некакав понос, који се ретко јављао, од чега му чак и лице на тренутак поднадуло.

— Јест, — додаде — и то ћу учинити.

Жена, пошто се разумевала у цене, пружи руку и одвоји извесну свотицу:

— Оволико ћемо за венац.

— Само, нека буде, реци, леп и скупocen..... Разумеш.

*

Две недеље доцније, вратила се госпођа Јевросима — жена Новичина — и с врата објавила:

— Венац сам послала... Извини, нисам могла да те сачекам... Да видиш што је диван! Па траке!... Велим ти: изванредно!...

Новица, лежећи на дивану, смешио се осмехом скромне гордости:

— Цело село ће се окупити да га види. Биће то доживљај за те људе!... А и сестра ће, верујем, бити поносна. А?

— Стварно, имаће шта да виде... Ах, Боже! — одједном узвикну Јевра и упре забринут поглед у Новицу: — па ти, кукавче мој, ниси још ни ру-

чао!... Шта ћеш, нисам ја крива. Задржала ме порезниковица. Кука и јауче до бога: хоће јој човек да се убије: неко му дигао новац из касе, а комисија дошла, пронашла мањак и предузела мере...

*

...Месец дана доцније. Недеља. Новица, у доњем рубљу, седи пред огледалом израђеним у виду срца, што му га жена за рођендан поклонила, и сапуни се. У ходнику се зачује звонце.

— Писмоноша, — рече Новица жени, послушајући кораке на степеницама и држећи четкицу у ваздуху.

Жена се врати зачас, носећи писмо.

— Да, ево писмо.

Новица одложи четкицу, опрезно склони огледало, и онако насапуњен, окрену коверту и познаде рукопис.

— Од сестре, — рече кратко, па службеним покретом поцепа коверту. — Е, да видимо шта пише: „Драги брате, — стојало је тамо — шта ти је наспело да нам пошаљеш онај венац... Боље би било да си ми послао који динар за хлеб... Деца су ми гладна и боса... Стид ме и обесити оно, а и где да га обесим? У гробљу је вода до паса већ месец дана. Не прави од нас сиромаша будале, имамо доста и других невоља... а свет ће да нам се смеје. Четири сата хода бадава сам се лупала ради тога пакета, и потрошила последња два динара. То да знаш. Твоја сестра Санда.”

Настало ћутање. Сат куцка равномерно. Једна зрака се поиграва на тавану.

— Но, старкице, ова нас будала жестоко опачи, — рече Новица жени.

Затим згужва писмо и, погурен, продужи да се сапуна. Лице му се није видело од сапунице, али очи су севале у огледалу смешном, јаловом љутином. То је Новица Новичић заузимао свој став...

О стварима без мере

Летњи дан. Пењемо се пречицама на Требевић. Испод нас остало Сарајево с безброј мунара, тихо, у дремежу.

— Пригрејало врашки, — рече мој сапутник, доктор Јанко Курсула.

Доктор Јанко био виши чиновник, отац троје деце, добра душа. Жена и деца летују на Требевићу, а њему истекло одсуство, па недељно двапут пешачи по три часа, да проведе горе у зеленилу, да посаветује дечицу нека слушају маму; да жену упозори на висину и оштар ваздух па да увече не излази без шала. Наравно, том приликом доктор Јанко би увек понео собом и по коју килу крушака, мяса, хлеба и којечега другог. „Горе се добро једе” — објашњавао је.

Тај дан носио Јанко на леђима добро набијену торбу, у свакој руци по један велики пакет, а са сваке стране, о опасачу, привезано још по два мала замотуљка. Личио, дирљиво личио на оца какав се среће само у немачким књигама. Али из целе његове појаве избијало, тај дан јаче него иначе, нешто што је потсећало на ништавило живота, на пролазност и узалудно батргање.

Не, то нису биле његове кратке спортске чакшире, ни обнажене танке цеванице које су пукце-

тале. Није то била ни његова под вратом некако храбро, момачки, раскопчана кошуља из које се мученички извија врат пун набреклих жила од тешке торбе. Нису то биле, најзад, ни његове руке којима је грчевито стезао пакете одређене да нахране дечицу, његову крв и пород, и које су згрчене сасвим примитивно, елементарно, стварно и зазивале тугу над узалудном борбом за живот. Не, све то, не. То су биле, господо, изгледа, његове очи, уста и глас. Кад сте му посматрали очи у којој прилици: било да се смејао вашим досеткама, било да вам је расправљао о Дигиеовој теорији, било да вас је уверавао о цени његових гојзерица: — и нехотице сте осећали да има на дну његових зеница нечега што је молило. Било је сакривено у том погледу, упркос титули, упркос положају, упркос годинама, нешто што се колебало, тражило ослонца, — но, просто, молило.

Узалуд сте покушавали да тај утисак припишете себи, своме осећању, оно се наметало само за се, као стварност, као његова стварност и ничија друга.

Кад сте клизнули са тих покорних сиротињских очију, поглед би вам се свакако задржао на његовим устима, чудновато скројеним устима. Кад су отворена, као што су била тај дан кад смо се пењали на Требевић, она су давала утисак као да је у том тренутку из њих излетео крик тужан, молбен, немоћан, али у исти мах и претећи баш због те немоћи која је била код њега као неки доказ, оптужба и право на побуну. А кад су била затворена, збркани сплет црта око њих, ткање непрекидано нечим немирним, брецавим, одавало је несрећног човека, страшно несрећног, али који није био

свестан тога, што је било најмучније; он је носио своју несрећу као Муса гује на срцу: сваки час се могла пробудити.

То неизрециво што је било у цртама око уста, глас је претворио у загонетку савладану звуком: у његовом гласу је и најневинија, најбезначајнија реч добивала вид мрачне слутње, опомене, па чак и нечег трагичног. Заиста, слушајући га, било је тешко стално лебдети на тим висинама вештачки изазваним и празним... Ето такав је он био.

Пошто смо се успињали неко време ћутке, он стаде, ослони се леђима о колобран и рече бришући зној:

— Ово није рђава ствар... Крв мора да циркулише... Иначе човек забуђа.

— Нема сумње, — прихватио сам — нарочито ако се у том не претерује.

Он ударио руком по торби и, тешко дишући, покушао да се насмеши:

— Ово је управо за један мали тренинг: ни много, ни мало... Ех, — разведри му се ознојено чело — што ће деца да гракну кад виде ове завежљајиће! Унутра је, знате, пуњена чоколада... Него, не знате мога најстаријег, Косту? О, то ће вам бити други Тесла! Иде већ у први разред основне школе, и сви га воле: учитељица просто не зна од мила како да га зове: — Костица, Коца, Којица... шта ја знам шта све не измисли! А парох већ уопште нема речи да се нахвали... Па тек она друга два млађа: Глиша и Гавра. У једнога нос материн, а очи моје; у другогачи очи материне, а мој нос; — у свему, два бонбончића!... Баш да вам их покажем...

Доктор спусти торбу, и извади из њега слику.

— Ево их, — рече, а уснице му задрхташе од несакривене радости.

На слици била три малишана, очешљана и обучена, седела између њега и његове супруге. Он, за чудо, имао строг израз на лицу. Као да је приметио моје чуђење, похита да ми објасни:

— Управо сам био љут на Глишу! Замислите, баш у тренутку кад је фотограф хтео да шкљоцне, он, балавац, затражио лонче...

Господо, требало је видети његово лице, кад је рекао реч „балавац” и чути те гласове кад их је изговорио: ту је реч „балавац” била кита смиља; тепање заталасано у најтајнијем куту душе; откуцај срца које се загрцњавало само над својом добротом! И сам, оборене главе, посматрао је слику, а шија му танка и мршава, била обливена знојем. Уздахнуо је од тешког поноса и вратио слику у џеп.

— Велика је то реч: отац, — шапнуо замишљено и понова упртио торбу. — Просто, не разумем да држава даје на дете само стотину и четрдесет динара... Шта је нежења? Човек појма нема шта значи живот, шта значи стрепња над дететом које ће сутра да буде човек, шта значи та тајна... Ех!

Махнуо доктор главом, подигао очи у вис, и ми кренули даље.

— Него, срећан сам што ми је жена сушта доброта. Молим вас лепо, деси се па дођем кући цео сат доцније него што је предвиђено кућним програмом. Послови, ово-оно. Она ништа! Климне само главом и оде у другу собу. Друга би подигла русвај, питала би где си био, шта си говорио, ко-

лико си потрошио — и исцедила човеку последњу кап крви... А онда, господине, и домаћица је: свира напамет Бетовена, али уме и да приреди сатараш да га три дана не заборављате... Но, наравно, и ја сам човек на своме месту. Не бих ја врдуо — хоћете ли ми веровати — ни за све Саломове куће... Истина, нисам нека привлачна појава: груди су ми упале, ноге криве, нос кромпираст, свестан сам ја тога, али тек, да сам хтео, нашло би се, и то жена да вам очи стану...

— А нисте никада ни пожелели? — упитам га, али сам се одмах покајао.

Он сврну на ме поглед пун тужне доброте преплашене некаквом неумољивом дужношћу која је лебдела над њим строга и претећа тако да тренутак постаја у жалостивој недоумици, беспомоћан као сироче остављено на раскрсници. Дође ми да га загрлим. Он се зажари у лицу и, бојећи се властитих речи, одговори:

— Зашто да желим?..

И насмеја се суво, на силу, неискрено.

Ишли смо ћутке и посматрали наше сенке како се лелујају пред нама, издужене на ужареној цести.

— Цео мој живот испуњен је том родитељском, супружанском срећом — продужио он, очевидно да заглади ранију неодлучност. — Шта ту... Свршите свој посао у уреду, дођете кући, ручате, дремате мало, а онда дечицу на колена, па хоп, хоп, хоп!... Ех, мудраци разбијају главе о смислу живота. Ево га где је! Ту у тим ситним, презреним тренутцима среће; ето га, саткан је од тих невидљивих нити... али то треба умети наћи, треба имати око да се

открију те „безначајне” појединости. Све је уопште у тим ситним делићима: и срећа, и мудрост, и вештина, и успех... Ја могу рећи за себе: „Јанко, ти си нашао што си тражио. Срећан си!” А то, мислим, после Гетеа нико није могао да каже... О, кад бисте знали шта то значи кад осетите на својим грудима приљубљене три драге главице, осећате дах њихових невиних уста, осећате сваки и најтиши кључ њихове крви како кључа, осећате сваку жилицу како игра као чигра; а ви, раскриљени над њима као стари орао над својим младима, бдијете, борите се, браните их... Величанственост је то, величанствено!...

Наједном доктор Јанко стаде, а реч му се пресече. Очи му стадоше укочене, а у њиховом дну засја онај молбени, покорни, изгубљени зрачак. Усне се растворише у бескрајном чуђењу искривљене ужасом, а језик укочен, стао без живота. Сав је изгледао завитлан некаквим проклетим стихијама које човеку не даду да живи, и само је чекао час па да га нестане некуд бестрага. Уплашио сам се уверен да га је кап ударила. Зграбио сам га за рамена и дрекнуо:

— Шта вам је, за име Божје?!

Он једва дахнуо неприсебним гласом:

— Заборавио сам да купим доле, у граду, једну велику лубеницу...

Стара песма

Петар Пекић био књиговођа у једном великом банкарском предузећу, и за двадесет и пет година он је, правећи лажне и праве билансе, оставио за собом глас доброг и послушног чиновника. Наравно, нису све одлике Петра Пекића биле исцрпне само књижењем. Он је био обдарен и са петоро рахитичне, позне деце, од којих је најстарије имало десет година. Оженивши се, истина, нешто покасно, он је то оправдавао сасвим умесним и разложним закључком: човек не треба да се жени док не обезбеди себи живот. А то је, редовно, бивало тамо негде иза педесете.

Једнога дана кад се Пекићу родила и шеста беба, нађе да његова плата једва достиже најнеопходније потребе, и да му нису последњих пет година дали никакве повишице. Та мисао га озбиљно заокупи, упорно тражећи да се оделотвори упркос потајном страховању од таквог једног подвигу, који се наметао Пекићу свом тежином.

Пошто мисао изложи жени брижљиво и тачно, као да књижи какав пословни догађај, она, бледа лица и упалих очију, сложи се с њим у свима појединостима. Према заснованом плану требало је најпре „сондирати терен“, код „оних горе"... У том циљу Пекић се пријави одмах сутрадан код првог

помоћника заменика главног секретара. Пошто га овај високи функционар прими још исти дан, Пекић му изложи све своје невоље искрено и збуњено, вешто и с намером, наглашавајући по коју дирљиву реч, као на пример „дечица“ и „уплакране очице"... Млади помоћник заменика главног секретара саслуша старог и заслужног књиговођу пажљиво и врло учтиво, у свему као човек који ће данас-сутра да заузме положај главног секретара. Обећа му фино се смешкајући да ће његову молбу имати у виду, а он нека се, на сваки начин, јави прекосутра да чује решење.

Кад је Пекић изишао из канцеларије сав ознојен и пун наде, одброја два дана, и трећег јави се понова... Одведоше га најпре заменику, па онда тек главном секретару. Пекић свима исприча своје јаде смешном жалашћу, помало обогаћеним фразама које је три дана смишљао, клањајући се понизно како то и доликује послушним чиновницима који моле повишицу, и кашљуцајући по утврђеном обрасцу нижег особља.

Главни секретар, човек плећат, лепо избријан, расечене ноздрве, саслуша жељу свога подређеног чиновника, исто онако мудро и фино као и његов млађи. Пошто поћута мало, бележећи за то време на хартију и посматрајући свој дугачки нокат на малом прсту, рече Пекићу:

— Сутра.

Сутрадан саопште Пекићу, да се један од главних директора приволио да га види и саслуша његову молбу.

Пекић у први мах претрнуо од страха. Но одмах после тога душа му се разведрила: ствар је

савршено срећно започела! Озарен оволиким успехом, Петар саопшти и жени своја радосна узбуђења, гордећи се помало одлучним подвигом.

Али, ненадно, искрсну једна озбиљна тешкоћа сасвим друге природе, која је могла да доведе у питање срећно окончање целе замисли. Јер, заиста, није било једноставно изићи пред главног директора. То је био човек пред кога се не долази годинама, а кад се и дође, онда мора да је то нека грдна невоља; јер човек се не решава олако да продефиљује испред многобројних секретара, њихових заменика и заменикових помоћника. А какви су то тек људи! Сваки гледа да вас својом финоћом исцеди до дна душе и збуну многим чудноватим и изненадним питањима... Дакле, тешкоћа је била у овом: Пекић није имао свечаних хаљина. Требало је у овој прилици, како је то обичај у свем цивилизованом свету, црне хаљине, беле рукавице, и томе слично. А Пекић ничега тога није имао. Имао је два шарена одела, са чакширама излизаним позади како је то и ред код добрих књиговођа, и то је било све. Пошто премери у мислима непредвиђено погоршан положај, обузе га за тренутак некаква туга; оборио оседелу главу, затресао је и помислио: „Боже мој, Боже... у што ли ми прође двадесет и пет година савесног рада?“... Али као човек који није навикао да много размишља, и као глава породице, он одагна такве обесхрабрујуће мисли. Изненада сети се његова жена, да он у ствари и има жакет и лаковане ципеле, што му је оставио пре десет година један његов друг, који је код њих некада становао и умро од туберкулозе. Трачак

наде сину им на лицима, и они се дадоше на посао с оном журбом како то уме сиротиња. Целу ноћ су радили истрајно и пажљиво: пеглали и чистили...

Ујутру, најзад, обуче се Пекић. Истина, његов покојни пријатељ је учинио неопростиву грешку што је био израстао за неколико сантиметара више од Пекића. Ипак све је на крају имало извесне отмености, прошле и тужне помало, али неоспорне. Деца су ћутке посматрала достојанственог оца и у неком страху наслућивала да се нешто необично дешава. Пошто се на разјави узнемирено пољубио са женом, Пекић је одважно коракнуо на улицу и отиснуо се према златним словима исписаном наслову „Трансатлантис А. Д.“ У канцеларији га другови погледали са високих столица и зачудили се:

— Гле, па ти изгледаш данас као лорд, друже Пекићу!

Он се смешкао дирљивом, збуњеном гордошћу.

У одређено време Пекић седео у директоровом претсобљу, утонуо у дубоке кожне фотеле, са изразом очајања на лицу. Па ипак испод те узнемирене маске тињало је негде у дубини душе неко тихо осећање дивљења према самоме себи: на путу је да се нађе лицем у лице с главним директором, и да му се пожали на неправду! А његова жена, хехе, и не слути колико се ту тражи и личне храбрости и истрајности!

Но сва та осећања потискивала потреба сабирања мисли на низ реченица, које је Пекић приправио да их вешто изведе пред главним директо-

ром. Додуше, он је био стасом прилично неугледан човек: ситан, жгољав, клемпавих ушију, а директорима уливају поштовање плећате ђиде са шареном краватом и крупним гласом. Али, упркос томе, он није губио наду: ту су деца; а ко би могао да буде без срца па да не да „крушца тим црвима”; ту су, најзад, године службе, његова понизност и остало... Изненада се отворише врата директорове канцеларије и Пекића позваше унутра.

У томе тренутку њему нешто хладно заигра хрптењачом, осети како му се дланови зноје, и у изненадном очајању хтеде да заплаче. У таквом душевном расположењу његове очи угледале директора. Директор, огроман, црних поткресаних бркова, испод којих су се црвенеле дебеле уснице, посматрао га упитно.

Пекић се најпре поклони дубоко и одано, и за чудо, чинило му се, прибрано. Враћајући се у усправан став, он значајно затресе главом у дубоком уверењу да такав прелаз на саму ствар добива нечег тешког и трагичног што свакако мора утицати на њен повољан исход. А онда поче да износи своје тешкоће које су га натерале да дође „пред самога господина генералног директора”. Почео најпре с дечицом, онда прешао на двадесетпетогодишње примерно службовање, затим се већ што пребацио на сиротињу и том приликом улучио згодан тренутак да опет подвуче реч „дечица”... После тога накривио главу, метнуо шаке на груди и набројао друге невоље које су га сналазиле, тужно подрхтавајући гласом и с очима скромно обореним у под. Петресен снагом сопствених речи, он се причинио сам себи као нека стара, поштена добричи-

на, којој би требало „цунути какву смешну повишицу”, па да буде до гроба задовољан и весео.

Директор спустио руку на сребрну статуету. дигао црну обрву укосом, и жмирећи на једно око, рекао:

— Ви сте, драги пријатељу, један — да не кажем тежу реч — лицемеран човек. Причате ми о некаквој немаштини и беди, а овамо блистате у жакету и лакованим ципелама. Но, пошто је то први пут, прећи ћу преко ваше савршено неумесне молбе, и бићу толико човечан да вас не казним. Идите.

Пекић се згрбио, покушао да прогута грч који га стегао за грло, али није могао. Изишао је напоље нем и глув.

О сиромашном песнику

Пошто је напунио дуваном своју лулу праве енглеске марке, домаћин Владимир Поповић одби два дима и продужи:

— Само не смете очекивати да ћу вам причати о смрти песника у чије је последње часове сакривени славуј трунио бисерне капи своје песме, док су беле водене руже постајале све блеђе од бола над мрачном воденом површином... Или о смрти песника који је умирао уз тихи звук какве харфе на којој се кидала последња жица, а бео облачак тамјана кружио у ноћи тешкој од крупних звезда... Не, ја сам лекар, човек науке, рационалан дух: причаћу вам о песнику који је издахнуо на плочнику прљавом и пуном отпадака, дакле у декору свакидашњем, нимало песничком...

Сви смо радознало погледали у домаћина, а он одбио још два дима и тренутак размишљао:

— Морам признати — продужио он и загледао се у плаве колутове дима — догађај ме чудно узнемирио... Не знам како да се изразим: навикао сам да гледам где људи умиру; дакле, није било тога ради. Песник ми није био неки нарочито близак човек, пријатељ; дакле, не ни стога... Морало је ту бити нешто друго... И кад саберем све утиске и покушам да извучем из њих некакав закључак,

ја се узалудно мучим. Све остаје и даље у неодређеним осећањима, чудно неуравнотеженим, осенченим суморном сумњом у нешто... Али у шта? У живот, у наша схватања, у науку? Не знам...

Домаћин дигао и спустио рамена. Ћутали смо заинтересовани догађајем. Неко је нестрпљиво добовао прстима по столу.

— Али да наставим... Седео сам у кавани и управо размишљао о једном Вајсмановом делу о десцендентној теорији. Наједном, неко се дотаче мога рамена. Окренем се и угледам човека четрдесетих година, висока, алкаво обучена, плавих коса које су стрчале као навиљак сламе; необријан, а кошуља му прилично прљава. Гледа ме и смеши се дивним, великим плавим очима осенченим исто тако лепим трепавицама. По тим очима сам га познао: Био је то један од школских другова, али од оних другова који нам не остану у неком нарочитом сећању. Ничим се није одликовао сем што је пискарао стихове. Нисмо се видели двадесетак година.

— О, добар дан — рекох му не баш много обрадован. — Откуд ви? Он, у одговор, показа на своје прилично дотрајале ципеле и рече, кладећи у колену обема ногама: „Из света... Путujem светом”, — одговори и насмеши се збуњено. Учини покрет као да ће ми пружити руку, али ја сам се претварао као да то нисам приметио. Он, међутим, са наметљивошћу својственом прописвету, прихвати за наслон празне столице, привуче је и, без много цифрања, седе за мој сто. Био сам неуљудно хладан, јер ми се није свидела та боемска наметљивост.

„Ти добро изгледаш”, — рече ми пошто ме критички осмотри. „Имаш златан ланац, а можда и златан сат” — и насмеја се некаквим ожалошћеним и горким осмехом. „Живим — одговорио сам му, решен да се што пре отарасим досадног госта. „А ви, (хтео сам да будем с њим са „ви”, али он је упорно наглашавао „ти”) ви певате? Читао сам негде да су вам издали збирку песама”... Он оборио главу и насмешио се скромно, па рекао: „Обрадовао сам се кад сам те видео... Него, могао би да ми платиш који гутљај”... па, и не чекајући да се сагласим са његовим захтевом, нареди келнеру да му донесе чашу вина. Пристао сам ћутке, а он продужи: „На лицу сам ти видео да ти је непријатно што сам сео за твој сто... Осетио сам, даље, да си се уплашио — пошто сам утврдио да си добро стао — да ћу тражити малу позајмицу... Уосталом, зашто не бих тражио?! Хехе... али нећу”... Келнер донео чашу вина и метнуо пред њега. Песник погледа у моју косу и примети: „Постарео си”...

Та стереотипна фраза ме наљути, па му рекох не без ироније: „И сад би требало у томе видети нешто над чим би се морало заплакати и загристи у држаље, а?”... Он затресе главом и рече једноставно: „Смрт је величанствена ствар! Ти и не слутиш колико ми она даје снаге да живим и да се смешим — свему”... Погледао сам га прилично презриво (што је он одмах приметио), јер ми је био налик на она безбројна пискарала која хоће пошто пото да збуне човека некаквим дубокомисленим парадоксима, а који су у ствари савршено празни и очајни. Али његов дивни, бо-

говски миран поглед, био је толико детињски чист, да сам запао у недоумицу. Баш да видим шта ће — помислио сам и решио се да га саслушам.

Он најпре отпи вино, затресе косом, па рече: „Кад сам те видео, одмах сам приметио: поста- рео си... И ти и ја, и сви други, идемо полако ка последњој мети... Кад посматрам тако, људи ми одједном постану ближи, постану браћа, осетим просто — њихово срце... И, нећеш веровати, почињем да им праштам: и што су надувени, и што су злобни; и што ме презиру, и што су кукавице; праштам им што живе само зато да ждери и да се опијају; што су лажљиви и подлаци... уопште нема ничега што не би опростио кад видим њихову, своју судбину, и кад осетим ништавило свега”...

Трућао је тако нешто још вазда и изазивао ону сетну и досадну одвратност која продире до сржи. Не марим за песништво, и нисам могао дуже да га слушам, него сам приметио: „Маните се, ви, тога... Све је то очајна беспослица! Каква поезија — данас? Па зар не видите колико је то одвратно: певуцкати, живети на туђ рачун, скитати се... Ја бих вас све потерао на принудни рад, бато мој, да градите друмове... Песништво, — таман посла!”... За чудо, он се није увредио. Отпио је поново из чаше, окренуо је ћутећи неколико пута уокруг и, готово обазриво, рекао: „Онај ко није имао у животу радости, или онај ко није имао истинскога бола, — тај не разуме шта је песништво... И, ја кажем: време којем не буде требало песника, биће време малих, ситних људи, без жара, без заноса, без силе и без младости — духом сиромашно

време... Зар ти не осећаш како би било страшно људима кад не би могли рећи шта их радује и шта их боли?... Они би морали бити богови да не би били страховито несрећни људи у својој немоћи да пропевају или да проплачу!... А та моћ да човек може проговорити (сећаш ли се шта је Гете о томе рекао?) или та благодат, то смо ми песници... да, ми смо та божанска реч!"

Нисам могао да га мирно слушам. Ишао ми је на живце својим звучним, отрцаним фразама и устрептаним покретима. Махнуо сам нестрпљиво руком и зауставио слап речи: „Све су то само велике речи, женске речи, без тежине; у њима нема силе која ће ме приморати да им верујем; данас се ради математиком, формулама!" Био сам озлојеђен. Песник се насмешио само, прилично презриво усталим и додао: „Критиковати не значи увек и — разумети" (...Ти и твоји парадокси, голубе мој! — помислио сам) и није покушавао да ми оспорава. То ме, на послетку, још више наљутило. Платио сам вино и опростио се од њега исто онако хладно као што смо се и састали.

Увече, међутим, прочитао сам у вечерњем издању, да је наш песник умро: нагазио на кору од диње, клизнуо се и треснуо потиљком о калдрму!... И пазите: одједном ме спопало чудновато осећање: зашто да овако заврши један човек?... Рећи ћете: глуп случај! Добро, али мене не може да задовољи такво тврђење: ништа ми не каже. Остало је и после тога тврђења, колико год оно изгледало природно, ипак све још мрачно, загонетно и нешто неизрециво понижавајуће... да, господо, понижавајуће... Разумете ли шта хоћу да кажем: хтео

бих да разумем како може да буде то, да тако страшна, пресудна стварност, буде у исто време и тако срамотно глупа! То ме мучи...

Домаћин је заћутао и завалио се на седишту, посматрајући нас.

— У овом тренутку и ти чекаш песника, драги мој, — рече неко из друштва. — Тражиш велику реч да се изразиш, али ње... нема!

Једни су ћутали, други се насмејали.

Седали смо још неко време и ћутали под утиском домаћиновог причања, а онда прешли на другу тему...

Невидљиви жрвањ

Често пута дођемо у положај па нам се чини као да видимо како нека невидљива сила свакодневних, ништавних ствари у виду безличног господара лебди над људима као какво проклетство: о-беспокојава их, чини смешним, подлим, јадним.... Просто, као да се духовна снага човекова решила на освету зато што су је везали за ствари бедне, недостојне, пролазне и учинили је смртном као и сами што су...

Као правни заступник једне фабрике чарапа, присуствовао сам продаји једне куће у неком мањем провинциском месту. Била је то стара трговачка кућа са традицијом, поносна и презадужена; њен спољни изглед давао је утисак времена разочараног и безнадно несрећног; сва од камена, с малим прозорима, ниских и пространих одаја у којима је — чини вам се — још од недавна мирисао тамјан у претпразничке вечери, седело се на шиљтетима у побожном страху, са покретима одмереним и укрупњеним, као израженим у дуборезу...

У канцеларији где је требало да се одржи продаја, сем званичних лица, био је присутан дужник, још млад човек и пре времена ороную, похабана одеда, болесно равнодушан; три надметача и неки даљи рођак дужников, који је некада, док је имао,

позајмио овоме пет хиљада динара и књижио се на кућу. Био је то бедан лик, тај дужников рођак: здепаст, кратког врата, округле зарасле главе, подбуо; имао је на себи тесне поцепане панталоне које су једва прелазиле колена, и свитер некада зелене боје, опасан комадом конопца. Давао је утисак неурачунљивог човека, али је стојао важно натмурен, упорно посматрајући замућеним очима чиновника који је вршио продају, и као с неким правом тражио да рачунају с његовом личношћу.

Кад сам се распитао о њему, јер ме нарочито занимао, чиновник ми је дао следеће обавештење: И он је био некада трговац и виђен човек. Услед разних незгода — а могуће и због карата и жена — имање му је продано. Док му је рођак боље стојао, помагао га је. Но кад је и рођак пао на ниске гране (истина имао је нешто жениног иметка, али то није значило ништа), он дигао руке од њега. И тако је живео годинама од срца добрих људи, који, по природи, нису увек ни добри, нити имају увек добро срце... И сад, једина му нада била, ако се ова кућа његовог рођака прода по цени из које би се могло наплатити сем фабричког и његовог потраживања — оних пет хиљада... Али кућа је већ двапут досад излагана продаји, а цена која је нуђена, била је далеко испод износа из кога би се и он могао измирити; дакле, трећа и коначна продаја била је од пресудне важности за њега: да ли ће се остварити или ће се распршити као магла и дим његов давнашњи сан и једина нада и вредност живота?... Судећи по извесним знацима, изгледа да му је та нада лебдела пред очима већ на самом почетку његове про-

пасти и била као нека залога да му је живот обезбеђен од најгорег. Но, доцније, та нада није имала у себи више оног осећања мирне безбедности, него се претворила у сан пун немира који је граничио с најцрњим очајањем: почео је да говори о својој трагбини, претио у наступима немogućног беса, поносио се, и малодушно ударао у груди. А кад је дошао ред и на трећу продају, недељама је обилазио по варошици, хвалио кућу, заустављао трговце и објашњавао им њен сјајан положај, долазио у канцеларију среза и распитивао има ли неког ко се интересовао за продају...

— Сад, ево, изгледа миран, — шапнуо ми чиновник — али требало је видети га јуче: обеспамћен, у бунилу, трчао је тамо амо као човек коме огањ прожидири имање пред очима, и очекивао сам сваки час да ће заурлати наред улице као пребијен пас...

Бедник је стојао непомично, с времена на време скидао би замућен поглед с чиновничких еполета и узнемирено посматрао часовник на коме се неумољиво помицала црна казалька, примичући се тачки која је означавала време за почетак продаје. Помодреле усне, отворене, подрхтавале су као крајња материјална граница на којој су замирале неизречене речи. Лице му имало онај тежак израз пијанице који се отрезнио и изненадно нашао лице у лице с наказном стварношћу од које најзад није могао више да побегне.

Спопала ме радозналост, какав ли се процес одигравао под тим жутим челом и како ли су изгледале ствари у овим замућеним, укоченим очима које су, вероватно, изгубиле сваку везу са оним

значењем ствари које смо им ми придавали. Чинило ми се да је у тој глави обраслој дивље ижцкиљалом косом владао тежак, густ мрак као на дну замућене мочваре и да је свака мисао, уколико је уопште била могућна, лепетала беспомоћно у језивом осећању празнине...

Моје размишљање изненадно прекинуо глас чиновника.

— Господо, продаја почиње... Продаје се... (тај и тај предмет); услови... (такви и такви) — и чиновник набрајао све оно што су захтевале формалности продаје. Надметачи су седели непомично, понешто бледи и лако узнемирени, као већина људи који нису вични на канцелариски живот.

Затим падоше прве понуде. Брзо, отсечно... и настаде ћутање пуно прикривеног очекивања. Перо је шкрипало још неко време, записујући понуђене цене, па и оно ућутало. Вејао је леден дах: понуде су биле још веома ниске...

— Но, — питао чиновник, палећи цигарету, — ништа више?

Потом падоше нове понуде, веће. Једном, други пут. Па опет изнова. Цена се пењала, лица су се нервозно трзала запаљена надметачком ватром. Чиновник је једва доспевао да бележи бројеве. Властник зграде, равнодушан према свему, диже се и изиђе. Његов рођак је остао. Посматрао сам га док су понуде падале: затварао је очи, мрскао лице као од ударца у теме; потом би их опет отварао, гледао унезверено као да је изронио из воде, питајући: „је ли већ све прошло?“ У његовим замућеним очима, све се јасније оцртавала далека, спора мисао о ономе што се догађа и што ће се не-

избежно догодити. Почео је да подрхтава целим телом, а доња вилица му се обесила. Сврнуо сам поглед на друга лица и чинило ми се да су сви били обузети истим непријатним осећањем као и ја.

Да би га охрабрио — чиновник га запита, колико му година дугује рођак. Он је часак гледао без речи, онда дигао једну руку, почео да броји на прсте, затим се збунио, хитро дигао другу руку и понова почео да броји. Пошто је и тај покушај пропао, он обесио обе руке низа се и ћутао без одговора, гледајући чиновника право у очи. Видело се да је био несабран до крајње мере.

Затим падоше нове понуде и, неочекивано, примакоше се судбоносној цени. Осећало се у ваздуху узбуђење: понуди ли трећи понуђач иоле озбиљнију цену, ствар ће постати нечувена... И сам сам почео да се узбуђујем. Сад смо сви нагонски упрли поглед у трећег надметача, који је смркнут и леден ћутао. Тек кад је чиновник опет упитао: „Но, шта је, господо?“ он се помакао и, уз неспретан, сувишан покрет руке, понудио неочекивану — или тачније очекивану — своту. Иако се одједном почело веровати у могућност такве једне цене, у могућност цене која се још малопре није могла ни у сну замислити, сад, кад је пала, сви се пресенетише. Чак и чиновник некако задрхта и чудновато се наднесе над хартију да брже забележи понуду која му је изгледала невероватна.

И док смо још посматрали човека који је понудио највећу цену, зачу се изненада дубоко, тешко завијање као да се извлачило из подземља:

— О, мајко моја, о, добри људи...

То се заплакао онај бедник кад је чуо цену

довољну да се измири и његово потраживање. Дрхтао је целим телом, дизао дланове до уста и спуштао их, посматрајући нас очима пуним суза које су се котрљале преко образа; у том часу очи су му сијале некаквим ропским сазнањем, бескрајно захвалне и одане; уста била сасвим модра, укочена у грчу као кад се заплачу мала деца..

Претрнуо сам од осећања које је у мени пробудио тај глас... Човек не би веровао каква чуда могу да се чују у простој, једноликој мелодији људског гласа, и какве се непознате истине наслућују у тој звучној плими људских осећања!... Као да су се патње људске, или радости или надања, ко ће знати — дозивали кроз векове и одјекивали сустижући се и згушњавајући у звук загонетан и страшан...

Не могу сад да објасним како то — ма да ми сад изгледа сасвим неосновано, морам признати — али ми се одједном учинило да је истински живот, корен живота био у том бесмисленом плачу, у том безнадном и сувишном дозивању, а ми са својим кожним торбама за акта, са својим књигама, са својим фабрикама, са својим канцелариским стељама, ми да смо изгледали као некакав свет створен за смрт или за смех, свет у сваком случају постављен на вештачке ноге које су шкрипале, посртале, клатиле се...

САДРЖАЈ

Страна

Вечита иџра

Два неодржана састанка	7
Игра	13
Љубав мога пријатеља	17
Крчма крај друма	22
Недовршена прича	28
Стишале се буре	34
Љубав	39
Кад се богови шале	45

Сенке прошлости

Човек и пас	55
Осмех	59
Смрт непознатог војника	64
Мушкарац	68
Кајање	73
Заробљеник	78
Горе од смрти	84

Крућом живота

Дозив из непознатог	91
Човек без завичаја	96
Наша цвећарка	101
Сенка и светлост	105
Човек с моста	111
У убошком дому	115
Шегрт	119
Два света	125
О стварима без мере	132
Стара песма	138
О сиромашном песнику	144
Невидљив жрвањ	150